

9(47.925)

V-79

9(-51-99)+281.6(09)

V

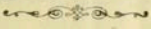
ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱԳԵՏ

ՍՏՈՒՆԱԿԱՆ Ը 1907 թ.

Մ Գ Գ Ն Գ Ո Ր Զ Ի Բ Ը Ս Ո Վ Գ

ՀԱՅԵՐԸ ԲՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

8752 A 33855

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1906

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ե Ր Ե Ս

1. Ռուսաստանի լուս. Հայոց վանքական անշարժ կալուածները.	4
2. Տեղեկագիր Ա. Բ. Գ. Գ. 1900 թ.	24
3. Ռուսաստանի լուս. Հայոց ծխական եկեղեցիների անշարժ կալուածները	59
4. Ս. Էջմիածնի 1906 թուի նախահաշիւը	40
5. Մ. Աթոռի տարեկան միջին մուտքը 1897—1904 թուերի հնգամսայ շրջանում	48
6. Վիճակային եւ Օտարային արդիւնք.	49
7. Մ. Աթոռի դրամագլուխը եւ աւանդադրամները.	52
8. Հայերը Ռուսաստանում ըստ 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշխարհագրի.	55

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

Հանրային Գրադարանի Արխիվ

3031

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍ-Ք ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Սոյն աշխատութեան մէջ ամփոփուած են զսնագան ժամանակներում՝ զրուած մի քանի տարբեր բովանդակութեամբ յօդուածներ, որոնք բոլորն էլ վերաբերում են Ռուսաստանի հայերին ևւ Հայ Եկեղեցուն, ուստի ևւ յարմար համարեցինք այս աշխատութեան անունը դնել «Հայերը Ռուսաստանում»:

Այս ժողովածուի առաջին յօդուածը նուիրուած է Ռուսաստանի Հայոց վանքական անշարժ կալուածներին, ևւ առաջին անգամ տպուած էր Արշալոյս լրագրում (Արշալոյս 1905 թ. № 32 ևւ 33), իսկ այս երկրորդ անգամ տպագրում է լրացուցիչ փոփոխութիւններով:

Ժողովածուի երկրորդ յօդուածը վերաբերում է 1900 թուի Ա, Բ, Գ, Դ, կոչող Տեղեկագրին ևւ առաջին անգամ տպուած էր Արարատամարում (1902 թ. № 1 ևւ 2), իսկ այժմ տպագրում է երկրորդ անգամ:

Երրորդ յօդուածը Ռուսաստանի լուսաւորչական Հայոց ծխական եկեղեցիների անշարժ կալուածների մասին է, ևւ իբրեւ անբաժան լրացուցիչ մասն Ա, Բ, Գ, Դ, Տեղեկագրի՝ այստեղ տպում է առաջին անգամ:

Չորրորդ յօդուածը ս. Էջմիածնի 1906 թուի նախահաշուին է վերաբերում, ևւ տպում է առաջին անգամ:

Հինգերորդ յօդուածը նուիրուած է Մ. Աթոռի տարեկան միջին մուտքին՝ 1897—1901 թուերի նախամայ շրջանում, վեցերորդ յօդուածը՝ Վիճակային ևւ Օտարային կոչող արդիւնքներին, ևւ եօթներորդը՝ Մ. Աթոռի դրամագլխին ևւ աւանդադրամներին: Սոյն երեք յօդուածը տպւում է առաջին անգամ:

* Ութերորդ յօդուածը, որ պարունակում է 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշխարհագրի հայերիս վերաբերեալ մասը, նոյնպէս տպագրում է առաջին անգամ:

Սոյն յօդուածները յաւակնութիւն շունին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն համարուելու, այլ տալիս են լոկ հում նիւթ եւ թուեր, որոնցից ուշիմ ընթերցողը պէտք է հանէ եզրակացութիւններ:

Միսիբար վարդապետ

ՌՌՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԱԿԱՆ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

Թէև թաթարական արշաւանքների ներկայ դառն և նեղ ժամանակում ու և իցէ կողմնակի հարցով զբաղուելու իչ տրամադրութիւն կայ և ոչ հնարաւորութիւն, բայց և այնպէս օղոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հրամանից յետոյ՝ վանքական կալուածների կառավարութեան զործը իր անյետաձգելի հերթակա՛նութեան շնորհիւ արժանի է առանձին ուշադրութեան:

Թէև մտադիր էինք կալուածագրերի, մակարդակների և այլ պաշտօնական վաւերագրերի հիման վրայ մի ճշգրիտ և ամփոփ տեղեկագիր ներկայացնել հայ ընթերցող հասարակութեան առհասարակ Ռուսաստանի Հայ եկեղեցու կալուածների մասին, բայց առայժմ չյաջողուեց մեզ կալուածների վերաբերեալ բոլոր վաւերագրերը, նոյնպէս Սինօզի տնտեսական մասին վերաբերեալ կարևոր գործերը ներկայումս զանոււմ են կալուածները կառավարող պետական աստիճանաւորների մօտ: Այնպէս որ՝ սոյն յօդուածը զրելիս՝ մենք ստիպուած էինք բաւականանալ Ա. Բ. Բ. Բ. կալուած պաշտօնական տեղեկագիրներով, Սինօզի Տնտեսական մասում մնացած հատ ու կտոր գործերով և հաշուէմատեաններով, մեր անձնական տեղեկութիւններով, այլ և գործին ծանօթ անձանց ցուցմունքներով:

Այս տեղից պարզ է, որ մեր աղբիւրները հաւասար արժէք չունին և մեր առաջ բերած թուերի անպայման ճշգրութիւնը երաշխաւորել չենք կարող: Բայց և այնպէս, համոզուած ենք, որ մեր հաղորդածը իսկութեան համապատասխանելուց շատ հեռու չէ:

Անշուշտ շատ ցաւալի է, որ հոգևոր իշխանութիւնը մինչև այժմ իր կալուածների մանրամասն նկարագրութիւնը, այլև զանազան հիմնարկութիւններում ցրուած կալուածագրերի, մակարդակների և առհասարակ փաստա-

գրերի կամ զոնէ նրանց վաւերական պատճէնների ժողովածու չունի:

Այդ կարիքը զգացուած էր դեռ երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթողիկոսի ժամանակ և նա իր Ձամբո գրքով աշխատեց լրացնել այդ պահանջը: Բայց նրանից յետոյ այդ ուղղութեամբ ոչինչ չէ արուած:

Մեր տեղեկութիւնները վերաբերուած են 1902 թուին, կալուածները գրաւելու նախնիքաց տարուան: Գնում ենք վանքական անշարժ կալուածները և տարեկան արդիւնքը, ուր հնարաւոր էր, ճշգրիտ թուով, ուր անհնար, մօտաւոր թուով: Վանքապատկան զիւղերից վանքերը հասոյթ են ստանում տարբեր օրէնքների հիման վրայ: Սրինակ՝ Ս. Էջմիածինն իր զիւղերից ստանում է բնական բերքի մէկ հինգերորդ և կամ չորս երեսուններորդ մասը, իսկ այլ վանքեր մէկ տասերորդը և այլն: Կան նաև այլ հարկեր, օրինակ՝ այգեհարկ, տնատեղերի համար տուրք և այլն: Բայց դրանց մասին մանրամասնաբար գրելը թողնում ենք մի այլ անգամի: Իււղերից բնական բերքով ստացուած հասոյթը մենք վէր ենք ածել դրամի: Կան և այնպիսի զիւղեր, որոնցից բնական բերքի փոխարէն ուղղակի դրամական հասոյթ է ստացում:

Այժմ յաջորդաբար առաջ բերենք վանքական կալուածների համառօտ ցուցակը:

Ա.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին

Մայր Աթոռն ունի հետևեալ կալուածները.

ա) Վաղարշապատ զիւղը՝ որ ունի քարքարոտ արօտատեղ 2459 դեսետտին 663 քառակուսի սաժէն, արածացնելու տեղեր 1772 դ. 750 ք. ս., արտեր 2175 դ. 1440 ք. ս., մարգագետին 408 դ. 2166 ք. ս., այգի 307 դ. 1906 ք.

ս. անտառ 36 դ. 2280 ք. ս. բանջարանոց 2 դ. 780 ք.
ս. լիճ 1 դ. զիւղատեղի 60 դ. 200 ք. ս. ճա-
նապարհ 59 դ. 870 ք. ս. առուներ 24 դ. 135 ք. ս.
գերեզմանոց 2 դ. 240 ք. ս. գետ 2 դ. 300 ք. ս. քար-
հանք 2160 ք. ս.—լնդամէնը 7312 դ. 1890 ք. ս. որ
տալիս է վանքին մտաւորապէս 16000 ուրբլի արդիւնք:
բ) Եղուարդ զիւղը որի մի մասը արքունի է և միւս մասը
վանքապատկան: Արքունի մասի տարածութիւնը ընդամէնը
վարելահողի Դևրի—խարաբա զիւղերի աւերակներ, ճանա-
պարհ, առուներ 2505 դ. 2056 ք. ս. կալատեղի 7 դ. 960
ք. ս. ընդամէնը 2513 դ. 616 ք. ս.: Վանքի մասի տա-
րածութիւնը—վարելահող 3153 դ. 1124 ք. ս. արօտա-
տեղ 4306 դ. 686 ք. ս. ճանապարհ 34 դ. առու 4. դ.
800 ք. ս. կալատեղի 22 դ. 480 ք. ս. ընդամէնը 7540
դ. 690 ք. ս.: Վանքի և արքունի սնրաժան մասը—գե-
րեզմանոց, եկեղեցի և մասնաւոր անձանց սեպհականու-
թիւն ընդամէնը 52 դ. 2294 ք. ս.: Ամբողջ կալուածքը
10106 դ. 1200 ք. ս. որ տալիս է վանքին տարեկան մօտ
10000 ու արդիւնք: զ) Օշական զիւղը ունի քարքարոտ
արօտատեղ 3011 դ. 2100 ք. ս. արտ 717 դ. 2146 ք.
ս. այդի 171 դ. 510 ք. ս. ժայռ 52 դ. անտառ 22 դ.
880 ք. ս. զիւղատեղի 9 դ. 2240 ք. ս. գետ 15 դ. 2160
ք. ս. ճանապարհ 38 դ. 164 ք. ս. առու 13 դ. 1600
ք. ս. Ս. Մեսրոպ եկ. 640 ք. ս. գերեզմանոց 4 դ.
840 ք. ս. ընդամէնը 4057 դ. 1280 ք. ս. տարածութիւն,
որ տալիս է վանքին տարեկան մօտ 4000 ու արդիւնք:
դ) Մաստարա զիւղը ունի արտ 1670 դ. 1200 ք. ս.
քարքարոտ արօտատեղ 4058 դ. 300 ք. ս. ճանապարհ
51 դ. 1200 ք. ս. ժայռ 57 դ. առու 1. դ. 1200 ք. ս.
հեղեղատ 4 դ. լիճ 420 ք. ս. Մաստարա զիւղի տեղը
12 դ. 1800 ք. ս. հայ դերեզմանոց 960 ք. ս. գարտեղ
1 դ. 1200 ք. ս. թուրք գերեզմ. 120 ք. ս. աւերակ
12 դ. 1200 ք. ս. ընդամէնը 5870 դ. տարածութիւն, որ
տալիս է վանքին 3700 ու տարեկան արդիւնք: ե) Մուղնի

գիւղը ունի արտ 529 զ. 490 ք. ս., արածացնելու տեղ
333 զ. 1930 ք. ս., քարքարոտ արօտատեղ 41 զ.
170 ք. ս., ժայռ 28 զ. 190 ք. ս., աւաղ 15 զ. 1390
ք. ս., այգի 13 զ. 480 ք. ս., ճանապարհ 11 զ. 110
ք. ս., գիւղատեղի 4. զ. 670 ք. ս., անտառ 1150 ք. ս.,
գետ 2 զ. 2160 ք. ս., առու 1 զ. 1960 ք. ս., ընդամենը
981 զ. 1080 ք. ս., որ տալիս է վանքին 400 ո. տարեկան
արդիւնք: զ) Բջնի գիւղը ունի արտեր 1540 զ. 174 ք. ս.,
թփեր 2556 զ. 520 ք. ս., արօտատեղ 232 զ. 1220 ք. ս.,
քարքարոտ արօտատեղ 85 զ. 1440 ք. ս., անտառ 16 զ.,
մարգագետին 545 զ. 1080 ք. ս., մարգագետին թփերով 19
զ. 1920 ք. ս., գիւղատեղի 20 զ. 1920 ք. ս., գետ 22
զ. 1700 ք. ս., ճանապարհներ 23 զ. 1940 ք. ս., ժայռեր
19 զ. 160 ք. ս., աւերակ 6 զ. 480 ք. ս., բանջարանոց 4 զ.
գերեզմանոց քրիստ. 480 ք. ս., գերեզմ. թրքաց 1440 ք.
ս., զոմանոցներ 1 զ. 960 ք. ս., ընդամենը 5094 զ. 1034
ք. ս.: Այլև Գեօտակու ախշա հողը նոյն գիւղում ունի
մարգագետին 211 զ. 2016 ք. ս., քարքարոտ արօտատեղ
35 զ. 1824 ք. ս., ճանապարհ 2 զ., ընդամենը 249 զ.
1440 ք. ս. տարածութիւն: Ամբողջ կարուածը 5344 զ.
74 ք. ս. է և տալիս է վանքին տարեկան մօտ 2500 ո.
արդիւնք: է) Գեօկքիլիսա գիւղի $\frac{1}{16}$ մասը, և մի կտոր հող
նոյն գիւղում մօտ 200 զ., որոնք տալիս են տարեկան 300 ո.
արդիւնք: ը) Հինգ այգի վաղարշապատում որոնց ընդհա-
նուր տարածութիւնն է մօտ 30 զ. և տալիս են վանքին
տարեկան մօտաւորապէս 1000 ո. արդիւնք: թ) Երկու այգի
Յշականում մօտ 25 զ. տարածութեամբ և տարեկան 350
ո. արդիւնքով: ժ) Երեք այգի Աշտարակ գիւղում ի միասին
մօտ 5 զ. տարածութեամբ և 356 ո. տարեկան արդիւն-
քով: թա) Մի այգի Փարաքար գիւղում 7 զ. 1440 ք. ս.
տարածութեամբ և 220 ո. տարեկան արդիւնքով: թբ) Երկու
այգի Երեանում մօտ 5 զ. տարածութեամբ և 748 ո.
տարեկան արդիւնքով: թգ) Մի այգի Գանձակում մօտ 4 զ.
տարածութեամբ և մօտ 300 ո. արդիւնքով: թդ) Հինգ կտոր

սեպհական վարեւահող Վաղարշապատ զիւղում ի միասին
մօտ 1200 դ. տարածութեամբ և 7354 ո. 75 կ. տարե-
կան արդիւնքով: ժե) Գիւղաւիկ զիւղում վանքի մաս վա-
րեւահողը 195 դ. տարեկան 150 ո. արդիւնքով: ժզ) Կե-
տարգելի վարեւահողը ունի արտ 420 դ. 1624 ք. ս.,
արածացնելու տեղ 83 դ. 60 ք. ս., զառիվայր 2 դ. 1200
ք. ս., ճանապարհ 5 դ. 816 ք. ս., առուններ 1 դ., հեղե-
ղատ 2 դ., աւերակ 1 դ. 600 ք. ս., մարգագետին 24 դ.
500 ք. ս., ընդամէնը 540 դ. տարածութիւն, որ բերում
է տարեկան 1500 ո. արդիւնք: ժէ) Ամբերդու արօտա-
տեղին ունի արածացնելու տեղ 419 դ. 30 ք. ս., ժայռեր
12 դ. 1200 ք. ս., ճանապարհ 3 դ. 1500 ք. ս., աւե-
րակ վանք 3 դ. 280 ք. ս., առուններ 2 դ. 200 ք.
ս., ընդամէնը 440 դ. 810 ք. ս., տարածութեամբ և
157 ո. տարեկան արդիւնքով: ժը) «Լրօ» արօտատեղին
Վաղարշապատում մօտ 400 դ., որ տալիս է տարեկան
450 ո. արդիւնք. ժթ) Երկու պարտեղ Ախալցխայի միւրոզ
զիւղում մօտ 1 դ. տարածութեամբ և 50 ո. տարեկան
արդիւնքով: ի) Երկու այգի Թիֆլիզում մօտ 2 դ. տարա-
ծութեամբ և տարեկան 340 ո. արդիւնքով: իա) Մարցայ
կալուածքը, անտառով, արօտատեղիներով, Մարց, Լօրուտ,
Ախնիձօր և Աթափ զիւղերով և վարեւահողերով ընդամէնը
7864 դ. 320 ք. ս. տարածութեամբ՝ ըստ այսմ—անտառ
3254 դ., Թփոտ արօտատեղի 2075 դ. 1200 ք. ս., ար-
տեր 1174 դ. 700 ք. ս., արածացնելու տեղ 1271 դ.
1000 ք. ս., զիւղեր 24 դ. 2000 ք. ս., ձմերանոց 11 դ.
1900 ք. ս., ժայռ 15 դ. 150 ք. ս., ճանապարհ 29 դ.
1200 ք. ս., գետ 7 դ. 1770 ք. ս.: Սոյն կալուածք բե-
րում է տարեկան մօտ 400 ո. արդիւնք: իբ) «Կայլար»
վարեւահողը 615 դ., որ տալիս է տարեկան 1230 ո. ար-
դիւնք: իգ) Մի կտոր հող Վերին Թային (հայ) զիւղում—
արտ 10 դ. 1320 ք. ս., արածացնելու տեղ 4 դ. 1420
ք. ս., ճանապարհ 600 ք. ս., ընդամէնը 15 դ. 1440 ք.
ս. տարածութեամբ, որ վեճի պատճառով արդիւնք չէ բե-

բում: իդ) Վաղարշապատի անտառը, որ զբոսավայր է:

Մայր Աթոռի հողերի ընդհանուր տարածութիւնն է մօտաւորապէս 45000 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 51000 ա.: Այս 51000 ուրլուց հանելով տարեկան մօտ 3000 ո. հողային և երկրաչափական հարկերը մնում է զուտ արդիւնք մօտ 48000 ա., այսինքն իւրաքանչիւր զեւեատինից միջին թուով 1 ա. 7 կ.:

Բացի այս հողերից Մ. Աթոռ ունի հետեւեալ անշարժ կայքերը:

ա) Վաղարշապատում 3 տուն, որոնցից 200 ո. արդիւնք է ստանում Շուկայից դուրս 11 աք կրպակ—1624 ո. 50 կ. տարեկան արդիւնքով: Շուկայում 136 կրպակ—3068 ո. 40 կ. արդիւնքով: 3 ջրաղաց—670 ո. 50 կ. արդիւնքով: 1 քարահանք—400 ո. արդիւնքով և 1 քարվանսար—55 ո. արդիւնքով: Չատիւրներ կոչուող փայտաշէն կրպակներ 14 հ.—295 ո. 60 կ. արդիւնքով, ընդամէնը 6314 ա.:

բ) Ախալցխայում 1 տուն—140 ո. արդիւնքով:

գ) Երեւանում 9 կրպակ—600 ո. արդիւնքով, 13 աք ջրաղաց—1000 ո. արդիւնքով և մի կրպակատեղի որ արդիւնք չէ տալիս, ընդամէնը 1600 ա.:

դ) Աղէքսանդրապօլում 13 կրպակ և 1 շտեմարան—1245 ո. արդիւնքով, 16 նորաշէն կրպակ—1002 ո. արդիւնքով և 1 կրպակ ս. Աստուածածին եկեղեցու հետ կիսովի—60 ո. արդիւնքով, ընդամէնը 2307 ա.:

ե) Ախալքալաքում 1 կրպակ—202 ո. արդիւնքով:

զ) Գանձակում կրպակներ և քարվանսար—1202 ո. տարեկան արդիւնքով:

է) Թիֆլիսում 1 տուն III-րդ քաղաքամասում—900 ո., 1 տուն IV-րդ քաղաքամասում—671 ո., 1 տուն Պուշկինեան փողոցում—4300 ո., 1 տուն Արասարասեան հրապարակի վրայ—2500 ո., 1 տուն V-րդ քաղաքամասում—36 ո., 1 տուն Խուլ փողոցում—72 ո., Երասխի-խաչատունը և կրպակները—2340 ո., 1 տուն Սիմէօնեան փո-

դողում—660 ա., 1 կրպակ ճուպնի փողոցում—24 ա., 1 կրպակ արծաթագործների շարքում—60 ա., 2 կրպակ Պուշկինեան փողոցում—1020 ա., 3 կրպակ Բաղադխանա-յում—1465 ա. 32 կ., 3 կրպակ և 1 նկուղ Թուրքաց Մէլյտանում—216 ա., 2 կրպակ Սրասարասեան հրապարակում—120 ա., 3 կրպակ պղնձագործների թաղում—132 ա., 1 աւերակ կրպակ միջին փողոցում—20 ա., 1 կրպակատեղի՝ որ պատկանում է Մ. Աթոռին և Գուրգէնեանին միասին և եկամուտ չէ տալիս, ընդամէնը 14536 ա. 32 կ.:

բ) Քիչնեւում, քաղաքի կենդրոնում, Մ. Աթոռ օւնի մի ընդարձակ կալուածք, որ կոչւում է «Арманская ограда» —2800 ք. ս. տարածութեամբ, դատարկ զետին, կրպակներ, զանազան շինութիւններ և այլն որ բերում է տարեկան 25230 ա. զուտ արդիւնք, որից 1230 ա. իւրացնում են տեղական առաջնորդները և 24000-ը ուղարկում Մ. Աթոռին: Բացի սրանից կապալառուն պարտուոր է տարեկան 15000 ա. արժողութեամբ և Մ. Աթոռի ցուցմամբ նոր շինութիւններ անել կալուածքում:

Աւերմն վերոյիշեալ անշարժ կալուածներից Մ. Աթոռ ստանում է տարեկան ընդամէնը 50301 ա. 32 կ. արդիւնք:

Բ.

Նար-Նախիչեւանի և Բեաւարխայի թեմ

ա) Տաւրիկեան նահանգում.

1) Մ. Գէորգ (նոյն ս. Խաչ) վանքն օւնի. ա) վանքի մօտ մի անտառ, որից բաց տեղ է 7 դ., անյարմար զետին 80 դ. և ծառաստան 1128 դ. 840 ք. ս.: Անտառ բերում է տարեկան մօտաւորապէս 1600 ա.: բ) Մի կտոր հող Հին Ղըրիմ գիւղում 3 դ. տարածութեամբ, որ բերում է տարեկան 35 ա.: գ) Այգիներ Այասօճիխայի ձորում: Սուղաղի մօտ—1) փոքր այգի 1 դ. 1572 ք. ս.:

2) այգետեղի (7) դ. 1919 թ. ս. 3) Մեծ այգի 3 դ. 2114 թ. ս. 4) Գատարկ հող 14 դ. 1144 թ. ս. Սոյն այգիները և հողը տարեկան 590 ո. վարձ են բերում: դ) «Պղիղայգած» անուանուած վարելահողը որ գտնուում է Պերեկուպեան գաւառում: ունի 2708 դ. տարածութիւն և տարեկան 7500 ո. վարձ է բերում:

Աւրեմն սոյն վանքի հողերը—անտառ, այգի, վարելահող միասին ունին 3947 դ. 1786 թ. ս. տարածութիւն և բերում են տարեկան 9635 ո. արդիւնք:

2) Ս. Փրկիչ վանքը Դարասուբազարի մօտ, ունի միայն մի փոքրիկ պարտեզ, որ արդիւնք չի բերում:

բ) Դօնեան շրջանում:

3) Կոր-Նասիշլեանի ս. Խաչ վանքը ունի ա) մի պարտեզ անպտուղ ծառերի՝ իրրև դրօսավայր՝ 5 դ. տարածութեամբ և 1200 ո. տարեկան արդիւնքով: բ) բանջարանոց վանքի մօտ 15 դ. որ տարեկան 450 ո. արդիւնք է բերում:

գ) Վարելահող 300 դ., որ բերում է 1200 ո. տարեկան վարձ:

դ) Բաղաբի կողմից շահեցողութեան համար Կոր տրուած վարելահող 150 դ., որ կարող է տարեկան ըստ վերոյիշեալ հաշուի 600 ո. արդիւնք տալ:

Սոյն վանքի հողերի ընդհանուր տարածութիւնն է 470 դ., որ տալիս է տարեկան 3450 ո.:

ս. Խաչը ազարակում ունի մի տուն և մի կրպակ—100 ո. եկամուտով և երկու տուն վանքի գաւթում: որոնք բացի բնակարան լինելուց մօտ 500 ո. վարձ են բերում տարեկան:

Այս թեմի երեք վանքերը միասին ունին մօտ 4418 դ. հող, որ բերում է տարեկան 13085 ո. արդիւնք: Սոյն 13085 ուրբուց հանկով տարեկան մօտ 60 ո. հողային հարկը մնում է արդիւնք 13020 ո., այսինքն իւրաքանչիւր գնահատինից միջին թուով 2 ո. 95 կ.:

Գ.

Աւսրախանի քեմ

Սոյն թեմում վանքական հող չկայ, միայն Աստրախան քաղաքում կայ 60 դ. հող, որի տարեկան 150 ուարդիւնքը յատկացուած է առաջնորդական տան: Սոյն հողի իւրաքանչիւր գեւեատինից ստացւում է տարեկան 2 ու 50 կ:

Գ.

Շամախու քեմ

Բազուայ նահանգում, Շամախու գաւառում.

1. Սաղիանի ս. Ստեփաննոս վանքը ունի. ա) մի այգի 3 դ. 1460 ք. ս., բ) քսան և երեք կոտր վարելահող Սաղիանում, ընդամէնը 32 դ. 1792 ք. ս., գ) մի կոտր հող Գիւրջիվան գիւղում 11 դ. 1400 ք. ս. տարածութեամբ: Սոյն վանքը ունի ընդամէնը 47 դ. 2252 ք. ս. հող, որ շահագործւում է կամ տնտեսական եղանակով և կամ այլոց կապալով տալով և տարեկան բերքի $\frac{1}{2}$ -ը ստանալով: Հողից ստացուած տարեկան արդիւնքը հաւասար է մօտաւորապէս 1700 ու:

2. Մէյսարու ս. Աստուածածին վանքը ունի ամայի այգէտեղի և վարելահողեր ընդամէնը 30 դ. 1610 ք. ս. տարածութեամբ և ստանում է տարեկան 130 ու:

Սոյն թեմի երկու վանքը միասին ունին մօտ 79 դ. հող, որից ստանում են տարեկան մօտաւորապէս 1830 ու. արդիւնք: Սոյն 1830 ուրբուց հանելով հողային հարկը տարեկան մօտ 20 ու, մնում է արդիւնք 1810 ու, այսինքն իւրաքանչիւր գեւեատինից միջին թուով 22 ու 91 կ:

Ե.

Վարաբաղի քեմ

Գանձակի նահանգում: Ձիւանշիրի գաւառում:

1. Խօթայ վանքն ունի՝ ա) անտառ 23311 դ. 400 ք. ս., բ) արօտատեղի 19446 դ. 600 ք. ս., գ) ձմերանոց 24 դ. 100 ք. ս., դ) խոտահարք 274 դ. 600 ք. ս., ե) ճանապարհ 121 դ. 600 ք. ս. գ) զետ 70 դ. 100 ք. ս., է) ժայռեր 2750 դ., ընդամենը 45997 դ., որ բերում է տարեկան մօտաւորապէս 4000 ս. արգիւնք:

2. Գանձասար վանքն ունի ա) Աշման կալուածքը Շուշուայ գաւառում 788 դ. 960 ք. ս., բ) Բալուղայա կամ Կիշան վանքապատկան զիւղը Ձիւանշիրի գաւառում 705 դ. 1430 ք. ս., գ) «Մաղկոց»-ը Հաթերք զիւղի մօտ՝ Ձիւանշիրի գաւառում: 135 դ., դ) Գիւլլութալա կոչուած հողը 60 դ., ե) Այանջատափ 6 դ., զ) Գիւմակալ, Հիւնահող և Կճողուտ (Վանքու) զիւղերը արօտատեղիներով և անտառներով միասին*) 9400 դ. 1600 ք. ս., է) վարելահող 30 դ.: Գանձասարի ամբողջ՝ կալուածքը հաւասար է 11125 դ. 1590 ք. ս. և բերում է տարեկան մօտաւորապէս 1500 ս. արգիւնք:

Գանձասարի վանքը ունի նաև երկանաքարի հանք: 400 ս. արգիւնքով:

3. Ս Յակոբայ վանքը ունի անտառ և վարելահող ընդամենը 452 դ. 2300 ք. ս., որ տալիս է տարեկան 70 ս. արգիւնք:

4. Ս. Երիցմանկանց վանքը ունի անտառ և վարելահող 26 դ., որ տալիս է տարեկան 10 ս. արգիւնք:

5. Ս. Գէորգայ Զօրավարի վանքը ունի անտառ: Վե-

*) Սոյն կալուածքում մասն ունին նաև Հասան—Զալալեանները:

ըին Վաքայ և Սւրախաչ անուանուած վարելահողերը-ընդ-
ամէնը 245 դ. 1040 ք. ս. որից ստացուում է տարեկան
30 ս.:

6. Ս. Եղիշէ առաքեալի վանքը ունի վարելահող 10
դ., որից ստացուում է 10 ս. արդիւնք:

7. Ս. Խննմասանց վանքը ունի վարելահող 455 ք. ս.,
որից ստացուում է տարեկան 14 ս. արդիւնք:

8. Ս. Ղևոնդեանց վանքը ունի անտառ, այգի և վա-
րելահող ընդամէնը 40 դ., 50 ս. տարեկան արդիւնքով:

9. Գոչոյ վանքը ունի վարելահող 6 դ., տարեկան 5 ս.
արդիւնքով:

10. Սպիտակ խաչի վանքը Զիրբայիլի գաւառում,
ունի 6 դ. վարելահող, 20 ս. տարեկան արդիւնքով:

11. Ամարասի ս. Գրիգորիսի վանքը Շուշուայ գաւա-
ռում, ունի այգի և վարելահող հաստատուն 127 դ.
1830 ք. ս. և վիճական 250 դ. 960 ք. ս., ընդամէնը 378 դ.
390 ք. ս., որից ստացուում է տարեկան մօտաւորապէս
500 ս. արդիւնք:

12. Ճալէթի ս. Աստուածածին վանքը, նուխուայ գա-
ւառում ունի. ա) անտառ 366 դ., բ) վարելահող և արօ-
տատեղի 40 դ., գ) թթենիներ 1 դ., դ) այգի 1200 ք. ս.,
ընդամէնը 407 դ. 1200 ք. ս., որից ստացուում է տարե-
կան մօտաւորապէս 600 ս. արդիւնք:

13. Վիսի ս. Եղիշէ առաքեալի վանքը՝ նուխուայ գա-
ւառում, ունի թթենիների փոքրիկ պարտէզներ և երեք
կտոր վարելահող, այլև մի բանջարանոց, ընդամէնը՝ մօտա-
ւորապէս 5 դ., որից ստացուում է տարեկան մօտ 400 ս.
արդիւնք:

14. Կուսանաց վանքը Շուշի քաղաքում ունի մի
փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չի բերում:

Սոյն թեմի 14 վանքը միասին ունին մօտ 58698 դ.
հող, որից ստացուում է տարեկան մօտ 6700 ս. արդիւնք:
Սոյն 6700 սուբլուց հանելով սոյն թեմի վանքական հո-
ղերի տարեկան հողային և երկրաչափական հարկը մօտ

3708 և., մեռւմ է արդիւնք 2992 և., այսինքն իւրաքանչիւր զեսեատինից տարեկան միջին թուով 5 կ.:

2.

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄ

ա. Գանձակի նահանգի Չանդեղուրի դաւառում.

1. Տաթևի վանքն ունի. ա) Տաթևի զիւղ 6750 դ. 1420 ք. ս. տարածութեամբ հողով, որ բերում է տարեկան 600 և. արդիւնք: բ) Տանձատափ 2284 դ. 400 ք. ս., բերում է տարեկան 120 և. 20 կ.: գ) Հալիձոր 1401 դ. 590 ք. ս., բերում է 251 և. 30 կ. տարեկան: դ) Երնուհայր 2571 դ. 1570 ք. ս., բերում է տարեկան 900 և.: ե) Ղարաքիլիսա 2003 դ. 1230 ք. ս., տալիս է տարեկան 620 և. 20 կ.: զ) Խոտ մօտաւորապէս 2000 դ., բերում է տարեկան 640 և.: է) Աղքեանդ 470 դ., տալիս է տարեկան 200 և.: ը) Լճէն 2000 դ., տալիս է տարեկան 200 և. արդիւնք: թ) Բիրս (Թրքարնակ) 3550 դ., տալիս է տարեկան 80 և. արդիւնք: ժ) Երեք կտոր հող Աղքեանդ զիւղում 20 դ. տարածութեամբ, որ տալիս է տարեկան 70 և.: ժա) Արօտատեղիներ Բիրս զիւղում 400 դ., տարեկան 17 և. արդիւնքով: ժբ) Խաս կամ Թաս հողը 600 դ. մօտաւորապէս. վանքը ոչինչ չէ ստանում 1877-ից ի վեր: ժգ) Բերդիկ կամ Եհազիւրդիլար Էյվազար մօտաւորապէս 200 դ., որովհետև վէճի տակ է, վանքը ոչինչ չէ ստանում: ժդ) Չորս կտոր վարեյահող Տաթև զիւղում 150 դ. տարածութեամբ, վանքը շահագործում է տնտեսական եղանակով: ժե) Մառաստան, խոտատեղիք և բանջարանոցներ վանքի մօտ 4 դ. տարածութեամբ, վանքի պէտքերի համար: ժզ) Արօտատեղիներ 500 դ., որ բերում է 30 և. արդիւնք: ժէ) Խաչի և Գաւթի հող 70 դ., բերում է 15 և. տարեկան: ժը) Հիւճութի 561 դ., 1877-ից սկսած վանքը ոչինչ չէ ստանում, հողի վիճական լինելու պատճառով: ժթ) Այդի Երևանիձորում 1500 ք. ս., արդիւնքը զործ է զրւում վանքի պէտքերի համար: ի) Երեք

այգի Շինուհայրում 4 դ., արդիւնքը նոյնպէս զործադրում է միարանութեան համար:

Տաթևի վանքը ըստ այսմ ունի զիւղեր, անտառներ, վարելահողեր, այգիներ, բանջարանոցներ, արօտատեղիներ և այլն ընդամէնը մօտ 26,000 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 5000 ո. արդիւնք:

Տաթևի վանքը ունի 2 ջրաղաց վանքի մօտ և 2 ջրաղաց Շինուհայր զիւղում, որոնց եկամուտը առանձին չէ ցոյց տրուած:

2. Ս. Աստուածածին կուսանաց անապատ Տաթևի, ունի մի փոքրիկ այգի, որ արդիւնք չէ բերում:

3. Որոտնայ մեծ անապատը յանուն ս. Աստուածածնի, մի այգի և վարելահող, ընդամէնը 13 դ., արդիւնքը անյայտ:

4. Մեղրիի ս. Յովհաննու Կարապետի վանքը, այգի և վարելահող միասին 2 դ., տարեկան 25 ո. 30 կ. արդիւնքով:

5. Ս. Աստուածածնայ կուսանաց անապատը Շինուհայրում ունի 1200 ք. ս. տարածութեամբ պարտէզ և ծառաստան, արդիւնք չունի:

6. Միծեռնայ վանք, Խնածախ զիւղի մօտ, ոչինչ չունի:

7. Տանձատափի կուսանաց վանքը ունի մի արտ 1200 քառ. ս. տարածութեամբ, արդիւնքը անյայտ:

8. Հին Հալիձորի կուսանաց վանքը ոչինչ չունի:

9. Մալե զիւղի կուսանոցը ոչինչ չունի:

10. Հին Հալիձորի անապատը ոչինչ չունի:

11. Որոտն զիւղի ս. Յովհաննու Կարապետի վանքը ունի մի փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չէ տալիս:

բ. Կարսի շրջանում.

12. Հոռոմոսի վանքը բացի «Դայլարից» ուրիշ հող չունի, իսկ Դայլարի եկամուտը, ինչպէս իր տեղում ասացինք, ստանում է Մայր Աթոռը: Ունի 2 ջրաղաց արդիւնքը անյայտ:

13. Անիի Մայր եկեղեցին սեպհական հող չունի. այժմ ժամանակաւորապէս օգտուում է պարսպի մէջ եղած խոտհարքներով պարսպից դուրս գտնուող բանջարանոցով և վարելահողով:

14. Խճկոնից վանքը ունի մի փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չէ տալիս: այլ և մի ջրաղաց, արդիւնքը անյայտ:

15. Վարդիհօր (ս. Վարսոսի և Թաթլոյ) վանքը ունի արօտատեղի 58 դ., որից ստացւում է տարեկան 30 ա. արդիւնք:

16. Կարսում գտնուում է Աղուանեան արբազանի կտակած տնտեսգին, որ արդիւնք չունի:

դ. Երեւանի նահանգում եւ գաւառում.

16. Խոր-Վիրապի վանքը ունի մօտաւորապէս 230 դ. վարելահող և արօտատեղի որոնցից ստացւում է տարեկան մօտ 1700 ա. արդիւնք:

17. Զանջրուի ս. Կարապետ վանքը ոչինչ չունի:

18. Գեղարդայ վանքը ունի՝ ա) վարելահող Բաշ-Գառնի զիւղում, հայ և Թուրք Գողթ զիւղերում, այլև Բօրտակում. բ) Գեօռարուլագ, Իւրտ և Ղաշաւտալար արօտատեղիները. գ) Գիւրգ-Գեանդ, Թափարաշ և Մեհրապլու զիւղերի $\frac{9}{16}$ մուլքը. դ) մի այգի Մեհրապլու զիւղում և ե) մի այգի Երևանում, ընդամէնը մօտ 2500 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 1300 ա. արդիւնք: Ունի նաև 3 ջրաղաց Գողթում, 1 այգի և 1 պարտէզ, արդիւնքը անյայտ:

19. Ս. Ստեփաննոսի վանքը ունի մի փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չէ տալիս:

20. Ս. Ամենափրկիչ— Հաւուց Թառ վանքը ոչինչ չունի:

Աղեւսանդապօլի գաւառում.

21. Հառիճի վանքը ունի 327 դ. վարելահող՝ Սօուղբուլաղ աղբիւրի մօտ, որից ստացւում է տարեկան 400 ա., ունի նաև խոտհարքի տեղ, որի տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ: Ունի մի ջրաղաց և զինկի մի ջրաղաց էլ

ընկերովի 3 քարէ տուն, 1 կրպակ, այլև «Յարուժիւնեանցի»
15 կրպակները Աղեքսանդրապօլում, որոնց արդիւնքը ճիշդ
որոշուած չէ:

22. Մարմաշէնի վանքը հող չունի:

Հին-Նախիջեանի գաւառում.

23. Երնջակի ս. Կարապետ վանքն ունի ջրովի և ան-
ջրղի վարելահող և արօտատեղի 330 դ., մի այգիի 4 պար-
տէզ, մի բանջարանոց վանքի մօտ և մի բանջարանոց
Ապրակունիս զիւղում, ընդամէնը մօտ 3 դ.: Այս 333 դ.
հողը վանքին տալիս է տարեկան մօտ 1500 ո. արդիւնք:
Ունի նաև ձիթահանք, քարհանք և ջրաղաց, որոնցից
ստացւում է տարեկան 300 ո.:

24. Կարմիր վանք Ս. Ստեփաննոսի ունի վարելահող
և արօտատեղի 750 դ. 17 ք. ս. և մի պարտէզ 1200 ք.
ս.—ընդամէնը 750 դ. 1207 ք. ս.: որ տալիս է տարեկան
մօտաւորապէս 700 ո. արդիւնք: Ունի նաև ջրաղաց, ար-
ղիւնքը անյայտ:

25. Յղնայի ս. Ստեփաննոս վանքն ունի մի դեսեա-
տին վարելահող, որից ստացւում է տարեկան 10 ո. ար-
ղիւնք:

26. Վանանդի ս. Յակոբը ունի վարելահող 1200 ք.
ս.: որ տալիս է 5 ո. արդիւնք:

27. Փռակայի ս. Յակովբ—ունի վարելահող 14 դ.,
որից ստացւում է մօտ 150 ո. արդիւնք:

28. Բիստի ս. Ստեփաննոս—վարելահող 10 դ.: որից
ստացւում է մօտ 100 ո. տարեկան:

29. Արկեաղի ս. Խաչ վանքն ունի վարելահող 16 դ.,
արօտատեղի 16 դ., ընդամէնը 32 դ., որից ստացւում է
մօտ 400 ո. արդիւնք:

30. Գնդեվազի վանքն ունի մի պարտէզ 600 ք. ս.,
որից արդիւնք չէ ստացւում:

31. Վերին-Աղուլիսի ս. Աստուածածին վանքը ունի

վարելահող մօտ 4 դ., որ տալիս է տարեկան մօտ 300 ո. արդիւնք:

32. Քաղաքիկի ս. Խաչ վանքը ունի վարելահող մօտ 3 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 20 ո. արդիւնք:

33. Վերին-Ազուլիսի ս. Թովմայի վանքը ունի վարելահող և այգի ընդամէնը մօտ 24 դ. որից ստացւում է տարեկան մօտ 300 ո.: ս. Թովմայի վանքը ունի ջրաղաց և կրպակ, որոնցից ստացւում է 55 ո. արդիւնք:

34. Շուռութի ս. Գրիգոր վանքը ունի ջրովի և անջրրդի վարելահող և երկու պարտէզ, ընդամէնը 4 դ., որից ստացւում է մօտաւորապէս 20 ո. տարեկան արդիւնք:

Նոր Բայազէտի գաւառում.

35. Մաքինեանց վանքն ունի մի փոքրիկ բանջարանոց, որ արդիւնք չէ տալիս:

39. Վանեկանից վանքն ունի մի բանջարանոց Ալիչայուզիւղում, որ արդիւնք չէ տալիս:

37. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանք, ոչինչ չունի:

38. Ս. Աստուածածին վանքն աւերակ է և ոչինչ չունի:

39. Ս. Կարապետի աւերակ վանքը ոչինչ չունի:

40. Ս. Յարութիւն աւերակ վանքը ոչինչ չունի:

41. Ս. Յակոբի վանքը ոչինչ չունի:

42. Սեանի վանքը ունի. ա) Գոմաձոր և Յամբաբերդ զիւղերը. բ) երկու արօտատեղի. գ) «Մաշտոց» հողը. դ) մի այգի նորք զիւղում—ընդամէնը մօտ 2000 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 1000 ո. արդիւնք: Աւնի նաև կրպակներ և այլ անշարժ կալուածներ, որոնց արդիւնքը անյայտ:

Էջմիածնի գաւառում.

43. Ս. Շողակաթի վանքը ունի 28 դ. վարելահող, մի պարտէզ 1800 ք. ս. և մի այգի 3. դ. 383 ք. ս.—ընդամէնը 31 դ. 2183 ք. ս., որից ստացւում է տարեկան մօտ 1500 ո. արդիւնք:

44. Ս. Հռիփսիմէի վանքը ունի 80 դ. ջրարբի և անջրրդի վարելահող, մի այգէտեղ 3 դ. 598 ք. ս., մի այգի 1 դ. 175 ք. ս. և մի խոտատեղի 1 դ. 300 ք. ս. — ընդամէնը 85 դ. 1073 ք. ս., որից ստացւում է տարեկան մօտ 2500 ո. արդիւնք:

45. Ս. Գայիանէի վանքը ոչինչ չունի:

46. Մողնու ս. Գէորգ վանքը ունի 14 դ. վարելահող և 2 այգի Աշտարակում — 1 դ., ընդամէնը 15 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 500 ո.:

47. Սաղմոսավանք — ս. Սիօնը ոչինչ չունի:

48. Օհաննավանք — ս. Կարապետ, ոչինչ չունի:

Այս թեմի 48 վանքը միասին ունին մօտաւորապէս 32,440 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 17,190 ո. արդիւնք: Սոյն 17190 ուրլուց դուրս գալով մօտ 706 ո. վանքական հողերի հողային և երկրաչափական տարեկան հարկը մնում է արդիւնք 16,484 ո., այսինքն խւրաքանչիւր դեսեստրինից 50 կ. միջին թուով:

Է.

Վրասանի եւ իմերէթի թեմ.

ա. Թիֆլիզի նահանգում.

1. ս. Սանփաննոսի կուսանաց վանքը Թիֆլիզում ունի երկու այգի, որոնց տարածութիւնը և տարեկան արդիւնքը անյայտ: Ունի նաև 1 քարէ երկյարկանի տուն, 3 կրպակ և Յունանեանի քարվանսարան, արդիւնքը անյայտ:

2. Թէլէթի ս. Գէորգ վանքը ունի 10 դ. վարելահող, որից ստացւում է տարեկան 375 ո. արդիւնք:

3. Յուսկան նահատակի վանքը Շամշատինու վիճակում, ունի 155 դ. հող (վիճական), որից արդիւնք չէ ստանում:

4. Խորանաշատու վանքը Ղուլալի զիւզի մօտ, ունի 5 դ. հող, արդիւնքն անյայտ:

5. Սանահինի ս. Աստուածածին վանքը Բորչայուի գաւառում, ունի իշխան Արղութեան երկայնաբազուկներ

A II 33855

8702

Հետ ընկերովի Սանահին և Ունակ զիւղերի $\frac{1}{7}$ մասը: Ունի ջրաղացատեղի, երեք աչք ջրաղաց, որ 15 թաղար ցորեն և 3 թաղար գարի եկամուտ է բերում, մի կրպակ ձորի մէջ՝ այդում — 220 ո. արդիւնքով:

Ունակ զիւղի տարածութիւնը—բանջարանոց 2064 ք. ս., արտ 21 դ. 760 ք. ս., արածացնելու տեղ 23 դ. 2057 ք. ս., անտառ 195 դ. 1145 ք. ս., ճանապարհ 478 ք. ս., զիւղատեղի 246 ք. ս., մասնաւոր զիւղացիների նադէլ 10 դ. 1434 ք. ս.—ընդամէնը 252 դ. 974 ք. ս.:

Սանահինի տարածութիւնը 425 դ. 1241 ք. ս., որից 401 դ. զիւղացիների ձեռքում առանց նադէլի, 23 դ. 2195 ք. ս. մասնաւոր զիւղացիների նադէլ և 39 դ. վանքի սեպհականութիւն առանձին իրաւունքով: Երկու զիւղը միասին 678 դ. 2225 ք. ս. տարածութիւն ունին:

6. Հաղբատի ս. Աստուածածին վանքը ունի. ա) վարելահող, արօտատեղի և անտառ Բորչալուի գաւառում 7864 դ. տարածութեամբ (վիճական հող). բ) երեք պարտեղ Հաղբատում 1 դ. և դ) հինգ բանջարանոց վանքի մօտ 2 դ. ընդամէնը 7867 դ., որ բերում է տարեկան մօտ 250 ո. արդիւնք:

բ. Գանձակի նահանգում և գաւառում:

7. Եղնասարի ս. Սարգիս վանքը Գետաշէնի մօտ ունի վարելահող 1 դ., որից ստացւում է տարեկան 10 ո. արդիւնք:

8. Չարեքայ ս. Աստուածածին անապատը ունի վարելահող, անտառ և հետեւեալ հինգ ձմերանոցները.—Մոկոզանոց—Կիզիլ-կոլայ, Օջախվերտի—Իրկունքայ դոմբր, Վերին Սաթղուլի, Ներքին Սաթղուլի և Գուրուրթ—ընդամէնը 2732-դ. 960 ք. ս., որից ստացւում է տարեկան 1170 ո. արդիւնք: Ունի 1 ջրաղաց, արդիւնքը անյայտ:

9. Ս. Մեսրոպ և Սահակ թարգմանչաց անապատը Խաչակապ զիւղի մօտ ունի վարելահող, անտառ և բանջարանոց, որոնց տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ է:

10. Բանանց զիւղի Թարգմանչաց անապատը ունի մի

այգի և մի բանջարանոց, որոնց տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ է:

11. Գառնակեր զիւղի մօտ Մաղկանց անապատը՝ յանուն Հրեշտակապետաց, ունի վացելահող և այգի, տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ:

12. Քարխանի ս. Աստուածածնի անապատը Միրզիկ զիւղի մօտ, ունի վարելահող՝ անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

13. Կանգնեալ Խաչի անապատ յանուն ս. Աստուածածնի՝ Կերանց զիւղի մօտ, ունի վարելահող անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

14. Ամենափրկիչ անապատ յանուն ս. Աստուածածնի՝ Նուզկեար զիւղի մօտ, ունի վարելահող, անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

15. Փարփիտոսի վանք յանուն ս. Ստեփաննոսի՝ Փիր զիւղի մօտ, ունի վարելահող և անտառ՝ անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

զ. Դաղախի գաւառում.

16. Հաղարծնի վանքը ունի 750 դ. վարելահող, արօտատեղի և անտառ, որոնցից ստացւում է տարեկան մօտ 700 ո. արդիւնք:

17. Մակարայ վանք՝ Աղաջուր զիւղի մօտ, ոչինչ չունի: Այս թեմի 17 վանքը միասին ունին մօտաւորապէս 12250 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 3500 ո.: Այս 3500 ուրբուց դուրս դալով 420 ո., սոյն թեմի վանքական հողերի տարեկան հողային հարկը, մնում է 3080 ո. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեսատինից միջին թուով 25 կ.:

Մայր Աթոռը և Ռուսաստանի Հայոց վեց թեմերի վանքերը միասին ունին մօտաւորապէս 153000 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 85000 ո. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեսատինից միջին թուով 55 կ.:

Իսկ մնացեալ անշարժ կալուածներին նշանաւոր եկամուտ ստանում է միայն ս. Էջմիածինը—50301 ո. 32 կ.: Միւս

վանքերի անշարժ կալուածներից ստացուած եկամուտների մասին ճիշդ թուեր չկան:

Եթէ ի նկատի առնենք, որ Ռուսաստանի Հայոց բուրձի ծխական եկեղեցիները միասին ունին մօտ 20000 դ. զանազան տեսակ հողեր^{*}) որոնցից ստացւում է տարեկան մօտաւորապէս 25000 ո. արդիւնք (այսինքն՝ իւրաքանչիւր դեսեատինից 1 ո. 25 կ.), այն ժամանակ կրտսնենք, որ Ռուսաստանում Հայ եկեղեցին ունի ընդամենը մօտ 175000 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 110000 ո. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեատինից 63 կ.:

Հողերի արդիւնաւորութեան մասին ճիշդ զաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, որ այդ հողերից մեծ մասը ազատ չեն, այլ զիւղեր են, որոնցից ստացւում են միայն տարբեր չափով տուրքեր: Նոյնպէս ի նկատի պէտք է ունենալ, որ նոյն խակ ազատ հողերի մի որոշ մասը վիճական լինելու պատճառով կամ մէ մի արդիւնք չէ տալիս, կամ չնչին արդիւնք է տալիս: Բայց և այնպէս, ընդհանրապէս հողերի արդիւնքը բաւարար լինելուց շատ հետու է: Մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ այդ հողերի մէջ են նաև անտառները, այգիները և այնպիսի հողերը, որոնք արտադրում են ամենաթանկագին բոյսեր—բամբակ, բրինձ և այլն:

Այժմ, երբ եկեղեցու կալուածների կառավարութիւնը նորից մեր ձեռքն է անցնում, անշուշտ ամեն մի հայի ջերմ ցանկութիւնն է վանքական և եկեղեցական հողերի շահագործութիւնը աւելի բարւոք վիճակի մէջ դնել, որպէս զի եկեղեցին հնարաւորութիւն ունենայ իր բազմապատիկ

^{*}) Հայոց եկեղեցիները ընդհանրապէս ունին մասը հողեր — այգի, պարտէզ, արտ և այլն: Բացառութիւն է կազմում Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ Ախալքալաքի գաւառում ունի մի ընդարձակ կալուածք, որի տարածութիւնը Վարզախ, Խաւէա, Գատէշ, և Սոււզա գիւղերով, արօտատեղիներով և վաբելահողերով միասին մօտ 19000 դ. է:

կարիքները լցնելու և յատկապէս իր հոգևոր զուակաների դաստիարակութեան գործը հաստատուն հիմունքների վրայ դնելու:

Իսկ թէ ինչ միջոցներով կարելի է համեմատաբար բարւոյքել այդ կալուածների կառավարութիւնը, դրա մասին մեր համեստ կարծիքը կը յայտնենք մի այլ անգամ:

— — —

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Ա, Բ, Գ, Դ, 1900 թ.

(Вѣдомость А, Б, В, Г, 1900 г.)

Ա. Էջմիածնի Սինօզը իւրաքանչիւր տարի ներկայացնում է ներքին գործոց նախարարութեան տեղեկագիր, որ բաղկացած է լինում չորս մասից և իւրաքանչիւր մասը կրում է վերայիշեալ մի տառի անունը: Ա. մասը պարունակում է վիճակագրական տեղեկութիւններ մեր շէկեղեցիների, վանքերի, ծխականների, հոգևոր ուսումնարանների և ստատ.ածահասոց հիմնարկութիւնների մասին: Բ. մասը վերաբերում է կուսակրօն և ամուսնացած հոգևորականութեան: Գ. մասը նուիրուած է լինում մեր եկեղեցիների շարժական և անշարժ կայքերի վիճակագրութեան: Իսկ Դ. մասը պարունակում է տեղեկութիւններ վանքերի շարժական և անշարժ կայքերի մասին: Այս տեղեկագիրը պաշտօնական ընտրութիւն ունի և կազմում է հետևեալ կերպով: Իւրաքանչիւր վիճակային ատեան իր ստորագրեալ Հոգևոր ատեանների և անձանց միջոցով քաղում է չափաբերական մատեաններից, հաշուէմատեաններից և ծխատէք քահանաների կազմած ցուցակներից վերայիշեալ տեղեկութիւնները և ներկայացնում Սինօզին, որն իր կողմից ուղարկում է ներքին գործոց նախարարութեան: Այն տեղեկութիւնք

ները, որոնք բարեխղճաբար քաղուած են շախաբերական մատենաներից, հաշուէմատենաներից և կամ կարողաւոր քահանաների խնամքով կազմած ցուցակներից, բոլորովին ճիշդ են, իսկ նրանք, որոնք հաւաքուած են անձեռնհաս քահանաներէ ձեռքով, կամ նոյն իսկ շախաբերական մատենաներից և հաշուէմատենաներից հանուած՝ գործին անտարբեր և մեքենայաբար վերաբերուող ծառայողների ձեռքով, անտարակոյս, պարունակուած են անճշդութիւններ և գուցէ մեծամեծ սխալներ։ Այս տեսակէտից նայելով սոյն տեղեկագրի վերայ, պէտք է տեսնը, որ ծխականների թիւը մօտաւոր թիւ է, քաղուած քահանաների կազմած ցուցակներից, և նրա անպայման ստուգութեան երաշխաւորել չենք կարող։ Վանքերի և եկեղեցիների թիւը կարելի է ճիշդ համարել, սակայն ի նկատի պէտք է ունենալ, որ մի քանի տեղ ծխական եկեղեցիների և շէն վանքերի թուի մէջ հաշուած են և ուխտատեղիները, առանց յիշատակութիւն անելու զրա մասին։ Կուսակիւն և մամուլացած քահանաների թիւը ստորգ պէտք է համարել, ի բաց առեալ եկեղեցական սպասուորներէ թիւը, որն անճիշդ է։ Ըստ մեզ այս անճշդութիւնը առաջանում է նրանից, որ շատ տեղ եկեղեցական սպասուոր տակելով հասկացել են, ինչպէս և պէտք էր հասկանալ, միայն օրինական եղանակով հոգևոր կոչման մէջ մտած եկեղեցական սպասուորներին։ Իսկ այլ տեղեր սխալմամբ հասկացել են ընդհանրապէս բոլոր տիրացուներին։ Եկեղեցական և վանքական ելեմուտքի և զրամագրուիւնների գումարը ճիշդ է, քաղուած լինելով պաշտօնական հաշուէմատենաներից։

Ինչ վերաբերուած է եկեղեցական և վանքական անշարժ կայքերին, այժմ մտազիր չենք զբանց մասին տեղեկութիւններ հաղորդել, յուսալով մի այլ անգամ դառնալ այդ խնդրին։

Առհասարակ առանց մասնագէտ վիճակագրողների, լոկ վարչական եղանակով կազմուած սոյն տեսակ վիճակագրական տեղեկութիւնները անշուշտ չեն կարող երազել կատարելութեան մասին։ Իսկ զիտական եղանակով և բանիմաց մասնագէտներէ ձեռքով կազմուած վիճակագրական տեղեկագրերներ պակասում են ընդհանրապէս Ռուսաստանում և մասնաւորապէս մեզանում, Կովկասում։ Աւտի և սոյն տեղեկագրերը իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ յամենայն դէպս հետաքրքրութիւնից զուրկ լինել չի կարող, մանաւանդ որ, ինչպէս արդէն յիշեցինք, պաշտօնական բնաւորութիւն ունի, հետեւապէս և առանձին կարևորութիւն։

Ակոսնք առաջ բերել զիճակագրական տեղեկութիւններ ըստ թեմերի, տեղ տեղ աւելացնելով և մեր նկատողութիւնները:

Ա.

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄ

Երեւանեան ցանակի եւ նոյն գաւառի Երեւան ֆաղափում կայ 6 եկեղեցի, 17 քահանայ, 4531 ար., 4099 իգ., ընդամենը 8630 ձխական. արականը իգականից շատ է 432 օմ: Մի եկեղեցին ունի միջին թւով 1438 ձխական. մի քահանան 508 ձխական: Կայ 1 արքեպիսկոպոս, 2 վարդապետ, 18 եկեղեցական սպասաւոր: 6 եկեղեցին միասին ունին ընդամենը 15032 ք. 38 կ. զբամազլուխ, 3602 ք. 45 կ. տարեկան մուտք, 3914 ք. 97 կ. տարեկան եւք: Երեւանում կայ 1 թեմական զպրանոց, 460 աշակերտով և 20 ուսուցչով:

Նոյն գաւառի 65 գիւղում—64 եկեղեցի, 4 վանք, 84 քահանայ, 23893 ար., 21225 իգ., ընդամենը 45118 ձխական, արականը իգականից շատ է 2668 օմ: Մի եկեղեցին ունի միջին թւով 705 ձխական, մի քահանան 537 ձխական: Կայ 24 եկեղ. սպասաւոր: 64 եկեղեցին ի միասին ունին 40623 ք. 35 կ. զբամազլուխ, 2855 ք. 92 կ. տարեկ մուտք, 3091 ք. 81 կ. եւք: 4 վանքը միասին ունին ընդամենը տարեկան 2048 ք. 58. կ. մուտք, 2988 ք. 19. կ. եւք:

Հին-Նախիջեան գաւառի Հին-Նախիջեան ֆաղափում—3 եկեղեցի, 5 քահանայ, 845 ար., 837 իգ., ընդամենը 1682 ձխական. արականը շատ է իգականից 8 օմ: Մի եկեղեցին ունի 561 ձխական, մի քահանան 336 ձխական: Կայ մի վարդապետ, 2 եկեղ. սպասաւոր: 3 եկեղեցին միասին ունին 4450 ք. 74 կ. զբամազլուխ, 696 ք. 14 կ. մուտք, 543 ք. 95 կ. եւք:

Նոյն գաւառի Յրդուպաս ֆաղափում—1 եկ., 1 ք., 122 ար., 120 իգ., ընդամենը 242 ձխական. արականը իգականից շատ է 2 օմ: Եկեղեցին ունի 181 ք. 96 կ. զբամազլուխ, 70 ք. 15 կ. մուտք, 67 ք. 90 կ. եւք:

Նոյն գաւառի 85 գիւղում—90 եկեղ., 76 քահանայ, 12 վանք. 30402 ար., 25946 իգ., ընդամենը 56348 ձխական. արականը իգականից շատ է 4456 օմ: Մի եկեղեցին ունի միջին թւով 626 ձխական, մի քահանան 741 ձխակ.: Կայ 2 եկեղ. սպասաւոր: 90 եկեղեցին միասին ունին 42403 ք. 17 կ. զբա-

մագլուխ, 4600 ր. 74 կ. մուտք, 3119 ր. 44 կ. ելք: 12 վանքը ունին 3628 ր. 78 կ. տարեկ. մուտք, 4214 ր. 41 կ. ելք:

Աղեբաանդրապոլ գաւառի Աղեբաանդրապոլ ֆաղաֆում— 4 եկեղ., 26 քահանայ, 14773 արակ., 13058 իգ., ընդամենը 27831 ձխական. արականը իգականից շատ է 1715 ով: Մի եկեղեցին ունի 6958 ձխկ., մի քահանան 1070 ձխակ.: 1 վարդապետ, 4 եկեղ. սպաս: 4 եկեղեցին ունին 2384 ր. 65 կ. դրամագլուխ, 8583 ր. 96 կ. մուտք, 8289 ր. 69 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 124 գիւղում—122 եկ., 151 քահանայ, 2 վանք, 61514 ար., 57331 իգ., ընդամ. 118845 ձխական. արականը իգականից շատ է 4183 ով: Մի եկեղեցին ունի 974 ձխական, մի քահանան 787 ձխկ.: Կայ 8 եկեղ. սպաս: 122 եկեղեցին ունին 48909 ր. 19 կ. դրամագլուխ, 7849 ր. 38 կ. մուտք, 5345 ր. 98 կ. ելք: 2 վանքը ունին 2812 ր. 34¹/₂ կ. մուտք, 2567 ր. 86 կ. ելք:

Սուրճալի գաւառի 22 գիւղում—23 եկեղ., 30 քահանայ, 13123 ար., 12000 իգ., ընդամ. 25123 ձխական. արականը իգականից 1123 ով աւելի է: Մի եկեղեցին ունի 1092 ձխկ., մի քահանան 837 ձխկ., 44 եկեղեցակ. սպասաւոր կայ: 24 եկեղեցին ունին ընդամենը 14116 ր. 50 կ. դրամագլուխ, 1482 ր. մուտք, 770 ր. 20 կ. ելք տարեկան:

Էջմիածնի գաւառի 91 գիւղում—92 եկեղեցի, 132 քահանայ, 6 վանք, 42599 արական, 37852 իգ., ընդամենը 80451 ձխական. արականը իգականից շատ է 4747 ով: Մի եկեղեցին ունի 874 ձխակ., մի քահանան 609 ձխկ.: Կայ 1 վարդապետ, 7 եկեղ. սպաս: 92 եկեղեցիները ի միասին ունին 27468 ր. 63 կ. դրամագլուխ, 5435 ր. 74 կ. մուտք, 7798 ր. 23 կ. ելք տարեկան: 6 վանքերը միասին ունին 2944 ր. 40 կ. մուտք, 3141 ր. 40 կ. ելք:

Նոր-Բայազիտի գաւառի Նոր-Բայազիտ ֆաղաֆում—2 եկ., 11 քահանայ, 4306 ար., 3928 իգ., ընդամ. 8234 ձխկ., արականը իգականից շատ է 378 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 4117 ձխկ., մի քահանային 749 ձխկ.: Կայ 1 վարդապետ, 12 եկ. սպաս: 2 եկեղեցին ունին 1569 ր. 77 կ. դրամագլուխ, 874 ր. 10 կ. մուտք, 759 ր. 64 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 57 գիւղում—58 եկեղ., 97 քահանայ, 8 վանք, 39986 արակ., 37942 իգ., ընդամենը 77928 ձխական. արականը շատ է իգականից 2044 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1344 ձխկ., մի քահանային 803 ձխակ.: Կայ 1 վարդապետ,

44 եկ. սպասո: 58 եկեղեցին ի միասին ունին 8312 ր. 26 կ. դրամագլուխ, 1653 ր. 28 կ. մուտք, 1385 ր. 74 կ. ելք: 8 վանքը միասին ունին 4079 ր. 45 կ. դրամագլուխ, 8276 ր. 76 կ. մուտք, 8349 ր. 47 կ. ելք:

Կարս քրջանի Կարս փաղափում—2 եկ., 5 քահանայ, 3151 արական, 3170 իգ., ընդամ. 6321 ծխական. իգականը շատ է արականից 19 սվ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 3160 ծխկ., մի քահանային 1264 ծխկ.: Կայ 1 վարդապետ: 2 եկեղեցին ունին ի միասին 144 ր. 32 կ. դրամագլուխ, 2873 ր. 90 կ: մուտք, 2801 ր. 75 կ. ելք:

Նոյն քրջանի Կաղզուան փաղափում—1 եկ., 3 քահանայ, 1241 արական, 1319 իգ., ընդամենը 2560 ծխկ., իգականը արականից շատ է 78 սվ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 2560 ծխկ., մի քահանային 853 ծխկ.: եկեղեցին ունի 3167 ր. 72 կ. դրամագլուխ, 937 ր. 9 կ. մուտք, 790 ր. 58 կ. ելք:

Նոյն քրջանի 89 գիւղում—86 եկ., 56 քահանայ, 4 վանք 24554 արակ., 23271 իգ., ընդամ. 47825 ծխկ., արականը իգականից շատ է 1283 սվ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 556 ծխկ., մի քահանային 854: Կայ 6 վարդապետ: 86 եկեղեցին ունին 13977 ր. 92 կ. դրամագլուխ, 10666 ր. 20 կ. մուտք, 3458 ր. 79 կ. ելք տարեկան: 4 վանքը ունին ի միասին 467 ր. 28 կ. դրամագլուխ, 1695 ր. 20 կ. մուտք, 1630 ր. 10 կ. ելք:

Գանձակի Գանձակի Զանգեզուր գաւառի 87 գիւղում—89 եկեղ., 94 քահանայ, 11 վանք, 36724 արական, 30142 իգ., ընդամ. 66866 ծխկ., արականը իգականից շատ է 6582 սվ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 751 ծխկ., մի քահանային 711 ծխկ.: Կայ 1 վարդապետ, 23 եկեղ. սպասո: 89 եկեղեցին ունին ընդամենը 16540 ր. 66 կ. դրամագլուխ, 8210 ր. 19 կ. մուտք, 1660 ր. 5 կ. ելք: 11 վանքը միասին ունին տարեկան 6074 ր. 49 կ. մուտք և նայեցան ելք:

Աւրդղը Երեւանի քիմում կայ 643 եկեղեցի, 47 վանք, 788 քահանայ, 301764 արական, 272240 իգական, ընդամենը 574004 ծխական, որոնցից 55500 ծխկ. քաղաքաբնակ: 518504 գեղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 893 ծխկ. մի քահանային 728 ծխկ.: 643 եկեղեցին միասին ունին 239283 ր. 22 կ. դրամագլուխ, 60331 ր. 24 կ. մուտք, 43798 ր. 72 կ. ելք: 47 վանքը միասին ունին 4546 ր. 73 կ. դրամագլուխ, 27477 ր. 55¹/₂ կ. մուտք, 28965 ր. 92 կ. ելք: Աւնի 1 թեմական դըպրանոց 460 աշակերտով և 20 ուսուցչով:

բ.

Վ.ՐԱՍՏԱՆԻ ՆԻ ԻՄԷՐԷՅԻ ԹԵՄ

Թիֆլիս ցածանգի եւ նոյն գաւառի Թիֆլիս քաղաքում—
26 եկ., 1 կուսանաց վանք, 1 արքեպիսկոպոս, 1 վարդապետ,
62 քահանայ, 18 կոյս, 3 եկեղ. սպաս., 23213 արական, 20117
եղական, ընդամ. 43330 ձխակ., արականը եղականից շատ է
3096 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1167 ձխական, մի քահա-
նային 699 ձխկ.: 26 եկեղեցին միասին ունին 107795 ը. 66 կ.
գրամադրուխ, 68053 ը. 63 կ. մուսք, 50123 ը. 24 կ. ելք:
1 գարանաց 597 աշակերտով և 24 ուսուցչով:

Նոյն գաւառի 41 գիւղում—47 եկեղ., 2 վարդապետ, 20
քահանայ, 5 եկեղ. սպասուսք, 9368 արակ., 7884 եղ., ընդամ.
17252 ձխկ., արականը շատ է եղականից 1484 ուլ: Մի եկեղե-
ցուն ընկնում է 388 ձխկ., մի քահանային 863 ձխկ.: 47 եկե-
ղեցին միասին ունին 11320 ը. 88 կ. գրամադրուխ, 4609 ը.
21 կ. մուսք, 4415 ը. 27 կ. ելք:

Գուրչալուի գաւառի 52 գիւղում—52 եկեղ., 1 վանք, 1 վար-
դապետ, 51 քահանայ, 2 եկ. սպաս., 21677 արակ., 18558
եղ., ընդամ. 40245 ձխկ., արականը եղականից շատ է 3109 ուլ:
Մի եկեղեցուն ընկնում է 774 ձխկ., մի քահանային 789
ձխկ.: 52 եկեղեցին ի միասին ունին 8807 ը. 98 կ. գրա-
մադրուխ, 2197 ը. 79 կ. մուսք, 1681 ը. 71 կ. ելք: Մի վանքը
ունի 7 ը. 71 կ. գրամադրուխ, 957 ը. 74 կ. մուսք, 950 ը.
36 կ. ելք:

Գուեք գաւառի Գուեք քաղաքում—2 եկեղ., 1 քհ., 1 եկ.
սպաս., 378 ար., 354 եղ., ընդամ. 732 ձխկ., արականը եղա-
կանից շատ է 24 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 366 ձխկ., մի
քահանային 732 ձխկ.: 2 եկեղեցին միասին ունին 2376 ը. 58 կ.
գրամադրուխ, 725 ը. 10 կ. մուսք, 634 ը. 57 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 6 գիւղում—8 եկեղ., 5 քահանայ, 1880 ար.,
1689 եղ., ընդամենը 3569 ձխկ., արականը շատ է եղականից
191 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 446 ձխկ., մի քահանային
714 ձխկ.: 8 եկեղեցին միասին ունին 7029 ը. 20 կ. գրամա-
դրուխ, 1053 ը. 37 կ. մուսք, 598 ը. 18 կ. ելք:

Փորի գաւառի Փորի քաղաքում—3 եկեղ., 1 վարդապետ,
5 քահանայ, 1426 արակ., 1285 եղ., ընդամ. 2711 ձխկ.,

արականը իզականից շատ է 141 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 904 ձխկ., մի քահանային 542 ձխկ.: 3 եկեղեցին միասին ունին 1715 ր. 52 կ. զբամազլուխ, 3816 ր. 42 կ. մուսք, 2455 ր. 92 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 19 գիւղում—19 եկեղ., 21 քահանայ, 7394 ար., 6315 իգ., ընդամ. 13709 ձխական, արականը շատ է իզականից 1079 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 722 ձխկ., մի քահանային 653 ձխկ.: 19 եկեղեցին միասին ունին 10693 ր. 98 կ. զբամազլուխ, 2281 ր. 50 կ. մուսք, 2639 ր. 33 կ. ելք:

Թելաւ գաւառի Թելաւ ֆաղաւում—6 եկեղ., 8 քահանայ, 2 եկեղ. սպաս., 2601 արական, 2446 իգ., ընդամ. 5047 ձխկ., արականը շատ է իզականից 155 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 841 ձխկ., մի քահանային 631 ձխկ.: 6 եկեղեցին միասին ունին 2409 ր. 49 կ. զբամազլուխ, 1401 ր. 28 կ. մուսք, 1640 ր. 62 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 17 գիւղում—18 եկեղ., 6 քահանայ, 2147 արական, 1608 իգ., ընդամ. 3755 ձխկ., արականը շատ է իզականից 539 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 209 ձխկ., մի քահանային 626 ձխկ.: 18 եկեղեցին միասին ունին 1425 ր. 73 կ. զբամազլուխ, 186 ր. 17 կ. մուսք, 263 ր. 49 կ. ելք:

Սղնախ գաւառի Սղնախ ֆաղաւում—3 եկեղ., 6 քահանայ, 2126 արակ., 2188 իգ., ընդամ. 4314 ձխկ., իզականը շատ է արականից 62 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1438 ձխկ., մի քահանային 719 ձխկ.: 3 եկեղեցին միասին ունին 562 ր. 19 կ. զբամազ., 531 ր. 46 կ. մուսք, 430 ր. 59 կ. ելք:

Ղաւարալայի օրջանակի Ղաւարալա ֆաղաւում—1 եկեղ., 1 քահանայ, 731 ար., 566 իգ., ընդամ. 1297 ձխկ., արականը շատ է իզականից 195 ուլ: եկեղեցին ունի 1068 ր. 41 կ. զբամազ., 1440 ր. 44 կ. մուսք, 772 ր. 73 կ. ելք:

Նոյն օրջանակի 12 գիւղում—12 եկեղ., 8 քահանայ, 2774 արական, 2489 իգ., ընդամ. 5263 ձխկ., արականը շատ է իզականից 285 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 439 ձխկ., մի քահանային 658 ձխկ.: 12 եկեղեցին ունին միասին 1782 ր. 37 կ. զբամազ., 375 ր. 30 կ. մուսք, 438 ր. 60 կ. ելք:

Ախալցխա գաւառի Ախալցխա ֆաղաւում—4 եկեղ., 1 վարդապետ, 11 քահանայ, 3 եկեղ. սպաս., 4618 ար., 4752 իգ., ընդամ. 9370 ձխկ., իզականը արականից շատ է 134 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 2342 ձխկ., մի քահանային 852 ձխկ.: 4 եկեղեցին ունին 5619 ր. 74 կ. զբամազլուխ, 5491 ր. 4 կ. մուսք, 8972 ր. 22 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 10 գիւղում—10 եկեղ., 7 քահանայ, 2222 արակ., 2092 իգ., ընդամենը 4314 ձխկ., արականը իգականից շատ է 130 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 431 ձխկ., մի քահանային 166 ձխկ.: 10 եկեղեցին միասին ունին 4844 բ. 82 կ. զբամազ., 1589 բ. 75 կ. մուսք, 1417 բ. 17 կ. ելք:

Ախալխալսի գաւառի Ախալխալս քաղաքում—1 եկեղ., 5 քահանայ, 2571 ար., 2233 իգ., ընդամենը 4804 ձխկ., արականը շատ է իգականից 338 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 4804 ձխկ., մի քահանային 961 ձխկ.: եկեղեցին ունի 3595 բ. 63 կ. զբամազ., 1465 բ. 76 կ. մուսք, 997 բ. 11 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 57 գիւղում—50 եկեղեցի, 44 քահանայ, 25054 արական, 21822 իգ., ընդամ. 46876 ձխակ., արականը շատ է իգականից 3232 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 938 ձխկ., մի քահանային 1065 ձխկ., 50 եկեղեցին ունին ի միասին 49514 բ. 5 կ. զբամազուլս, 2794 բ. 34 կ. մուսք, 2742 բ. 47 կ. ելք:

Գանձակ նահանգի եւ նոյն գաւառի Գանձակ քաղաքում— 6 եկեղ., 1 եպիսկոպոս, 14 քահանայ, 5958 ար., 6184 իգ., ընդամ. 12082 ձխակ., իգականը շատ է արականից 226 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 2014 ձխկ., մի քահանային 863 ձխկ.: 6 եկեղեցին ունին 26423 բ. 36 կ. զբամազուլս, 7269 բ. 97 կ. մուսք, 7826 բ. 75 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 23 գիւղում—23 եկեղ., 9 վանք, 2 վարդապետ, 26 քահանայ, 3 եկեղ. սպաս., 12544 արակ., 10958 իգ., ընդամ. 23502 ձխակ., արականը շատ է իգականից 1586 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1022 ձխկ., մի քահանային 904 ձխկ.: 23 եկեղեցին ի միասին ունին 10132 բ. 20 կ. զբամազ., 1843 բ. մուսք, 1092 բ. 36 կ. ելք: 9 վանքը միասին ունին 30 բ. 54 կ. զբամազ., 1070 բ. 78 կ. մուսք, 1103 բ. 88 կ. ելք:

Ղազախ գաւառի Ղազախ քաղաքում—1 եկեղ., 1 քահանայ, 300 արակ., 150 իգ., ընդամ. 450 ձխկ., արականը շատ է իգականից 150 ուլ: եկեղեցին ունի 176 բ. 7. կ. զբամազուլ., 66 բ. 25 կ. մուսք, 57 բ. 25 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 47 գիւղում—51 եկեղ., 3 վանք, 52 քահանայ, 27255 ար., 22594 իգ., ընդամ. 49849 ձխկ., արականը շատ է իգականից 4661 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 977 ձխկ., մի քահանային 959 ձխկ.: 51 եկեղեցին ունին ի միասին 20009 բ. 14 կ. զբամազուլ., 4631 բ. 28 կ. մուսք, 1752 բ. 85 կ. ելք: Վանքերի նիւթական վեճակի մասին ոչինչ չկայ տեղեկագրում:

Քուրայիս նահանգի եւ նոյն գաւառի Քուրայիս ֆաղափում—
1 եկեղ., 2 քահանայ, 516 ար., 500 իգ., ընդամ. 1016 ծխկ.,
արականը շատ է իգականից 16 ում: Մի եկեղեցուն ընկնում է
1016 ծխկ., մի քահանային 508 ծխկ.: եկեղեցին ունի 824 բ.
88 կ. դրամագլ., 1558 բ. 22 կ. մուսք, 1202 բ. 56 կ. ելք:

Փօքի ֆաղափում—1 եկեղ., 1 քահանայ, 59 ար., 39 իգ.,
ընդամ. 98 ծխկ., արականը շատ է իգականից 20 ում: Եկեղե-
ցին ունի 336 բ. 15 կ. դրամագլ., 848 բ. 50 կ. մուսք,
250 բ. 6 կ. ելք:

Ճարօլանի գաւառի 2 գիւղում— 2 եկ., 2 քահանայ,
442 ար., 420 իգ., ընդամ. 862 ծխկ., արականը շատ է իգա-
կանից 22 ում: Մի եկեղեցուն ընկնում է 431 ծխկ., մի քահա-
նային 431 ծխկ.: 2 եկեղեցին ունին ի միասին 979 բ. 50 կ.
դրամագլ., 503 բ. 75 կ. մուսք, 446 բ. 9 կ. ելք:

Լեչխումի գաւառի Լայլաւ գիւղում—1 եկ., 1 քահանայ,
90 ար., 90 իգ., ընդամ. 180: Եկեղեցին ունի 561 բ. 54 կ.
դրամգ., 36 բ. 36 կ. մուսք, 5 բ. 26 կ. ելք:

Ռաչինեան գաւառի Օնի գիւղում—1 եկ., 1 քահանայ,
85 ար., 82 իգ., ընդամենը 167 ծխկ., արականը շատ է իգա-
կանից 3 ում: Եկեղեցին ունի 140 բ. 10 կ. դրամագ., 58 բ.
13 կ. մուսք, 30 բ. 37 կ. ելք:

Բարումի Երզանի եւ նոյն Երզանակի Բարում ֆաղափում—
1 եկեղ., 2 քահանայ, 812 ար., 722 իգ., ընդամ. 1534 ծխկ.,
արականը շատ է իգականից 90 ում: Մի եկեղեցուն ընկնում է
1534 ծխկ., մի քահանային 747 ծխկ.: Եկեղեցին ունի 279 բ.
97 կ. դրամգլ., 5509 բ. 75 կ. մուսք, 5056 բ. 50 կ. ելք:

Արղուինի Երզանակի Արղուին ֆաղափում—1 եկեղեցի, 2
քահանայ, 664 ար., 668 իգ., ընդամ. 1332 ծխկ., իգականը
արականից շատ է 4 ում: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1332 ծխկ.,
մի քահանային 666 ծխկ.: Եկեղեցին ունի 2057 բ. 10 կ. դրա-
մագլ., 1052 բ. 87 կ. մուսք, 1288 բ. 85 կ. ելք:

Արսանուժի գաւառակի 2 գիւղում—2 եկ., 2 քահանայ,
369 ար., 363 իգ., ընդամ. 732 ծխկ., արականը շատ է իգա-
կանից 6 ում: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է 366
ծխկ.: 2 եկեղեցին միասին ունին 2589 բ. 24 կ. դրամագլ., 540 բ.
36 կ. մուսք, 226 բ. 8 կ. ելք:

Ճաւեթի գաւառակի 2 գիւղում—2 եկեղ., 2 քահանայ,
551 ար., 466 իգ., ընդամ. 1017 ծխկ., արականը շատ է
իգականից 85 ում: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է
508 ծխական: Երկու եկեղեցին միասին ունին 1795 բ. 47 կ.

զբամագլ., 468 ր. 72 կ. մուտք, 566 ր. 35 կ. ելք:

Սոխումի քոջանակի Մցարա գիւղում—1 եկ., 1 քահանայ, 654 ար., 503 իգ., ընդամ. 1057 ձխկ., արականը շատ է իգականից 51 սփ: Եկեղեցին ունի 200 ր. 10 կ. զբամգլ., 116 ր. 93 կ. մուտք, 206 ր. 53 կ. ելք:

Ամբողջ Վրաստանի և Եմէրէթի թեմում կայ ընդամենը 356 եկեղեցի, 14 վանք, 2 եպիսկոպոս, 8 վարդապետ, 370 քահանայ, 19 եկեղ. սպաս., 160379 արական, 140147 իգական, ընդամենը 300526 ձխական, որից 88117 քաղաքաբնակ, 212409 ք գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն միջին թւով ընկնում է 844 ձխակ, մի քահանային 815 ձխկ.: 356 եկեղեցին միասին ունին 287067 ր. 5 կ. զբամագլուխ, 121816 ր. 65 կ. տարեկ. մուտք, 100230 ր. 8 կ. տարեկ. ելք: 14 վանքը միասին ունին 38 ր. 25 կ. զբամագլուխ, 2028 ր. 52 կ. մուտք, 2054 ր. 24 կ. ելք: Թեմում կայ 1 թեմական դպրանոց 597 աշակերտով և 24 ուսուցչով:

Գ.

ՂԱՐԱՅԱՂԻ ԹԵՄ

Կանձակ հահանգի Շուշուայ գաւառի Շուշի քաղաքում— 4 եկեղ., 1 կուսանաց վանք, 1 եպիսկոպոս, 2 վարդապետ, 3 կոյս, 19 քահանայ, 7 եկեղեցական սպասաւոր, 7052 արական, 7232 իգ., ընդամ. 14284 ձխկ., իգականը շատ է արականից 180 սփ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 3571 ձխկ., մի քահանային 752 ձխական: 4 եկեղեցին միասին ունին 14977 ր. 15¹/₂ կ զբամագլուխ, 5885 ր. 91¹/₂ կ. տարեկան մուտք, 4966 ր. 42 կ. տար. ելք: Կուսանաց վանքն ունի 300 ր. զբամագլուխ, 185 ր. 20 կ. մուտք, 185 ր. 20 կ. ելք: 1 թեմական դպրանոց 17 ուսուցչով և (?) աշակերտով:

Շուշի, Ջերայիլ, Ջիւանօր եւ Արեւ գաւառների 168 հայաբնակ գիւղում—153 եկեղեցի, 10 վանք, 166 քահանայ, 25 եկեղեց. սպասաւոր, 80522 արակ., 47693 իգակ., ընդամ. 108215 ձխական, արականը շատ է իգականից 12820 սփ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 707 ձխական, մի քահանային 649 ձխկ.: 153 եկեղեցին միասին ունին 11290 ր. 82 կ. զբամագլուխ, 2706 ր. 69 կ. մուտք, 2119 ր. 23 կ. ելք: 10 վանքը միասին ունին 79 ք. 13 կ. զբամագլուխ, 6631 ր. 19 կ. մուտք, 6403 ր. 90 կ. ելք:

Նուխի գաւառի Նուխի ֆաղափում—2 եկեղեցի, 1 վարդապետ, 5 քահանայ, 4 եկեղ. սպաս., 1859 արական, 1567 իգական, ընդամ. 3426 ձխական. արականը շատ է իգականից 292 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1713 ձխակ., մի քահանային 856 ձխական: 2 եկեղեցին միասին ունին 10857 բ. 41 կ. դրամագլուխ, 885 բ. 96 կ. մուտք, 878 բ. 51 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 50 հայաբնակ գիւղում—48 եկեղեցի, 2 վանք, 45 քահանայ, 2 եկեղ. սպասաւոր, 16549 արակ., 14769 իգակ., ընդամենը 31315 ձխական. արականը շատ է իգականից 1783 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 652 ձխկ., մի քահանային 696 ձխական: 48 եկեղեցին միասին ունին 8160 բ. 37 կ. դրամագլուխ, 1386 բ. 54 կ. մուտք, 1270 բ. 16 կ. ելք: Վանքերի ունեցածը յայտնի չէ:

Բագու նահանգի Լեւնֆօսան գաւառի Լեւնֆօսան ֆաղափում—1 քահանայ, 1 եկեղեցի. այլ ևս ոչինչ յայտնի չէ:

Ըստ այսմ ամբողջ Ղարաբաղի թեմում կայ 208 եկեղ., 13 վանք, 1 եպիսկոպոս, 3 վարդապետ, 3 կոյս, 236 քահանայ, 38 եկեղեց. սպասաւոր, 85982 արական, 1258 իգական, ընդամ. 157240 ձխական. որից 17710 քաղաքաբնակ, 139530 գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 756 ձխական, մի քահանային 666 ձխական: 20 եկեղ. միասին ունին 45285 բ. 76¹/₂ կ. դրամագլուխ, 10865 բ. 10¹/₂ կ. տար. մուտք, 9234 բ. 32 կ. ելք: 13 վանքը միասին ունին 379 բ. 13 կ. դրամագլուխ, 6816 բ. 36 կ. մուտք, 6589 բ. 10 կ. ելք: 1 թեմական դպրանոց:

Դ.

Շ Ա Մ Ա Խ Ո Ւ Թ Ե Մ

Բագու նահանգի եւ նոյն գաւառի Բագու ֆաղափում—2 եկեղեղ., 1 վարդապետ, 11 քահանայ, 2 եկեղ. սպասաւոր, 3973 արական, 3697 իգական, ընդամ. 7670 ձխական. արականը իգականից շատ է 276 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 3835 ձխակ., մի քահանային 697 ձխակ.: 2 եկեղեցին միասին ունին 49445 բ. 29 կ. դրամագլ., 25937 բ. 19 կ. մուտք, 11886 բ. 35 կ. ելք: Միականներէ թիւը մեր կարծիքով չարիազանց քիչ է ցոյց արուած:

Շամախու գաւառի Շամախիի ֆաղափում—2 եկեղեցի, 1 կայնուկուս, 1 վարդապետ, 1 քահանայ, 3 եկեղեցական սպասաւոր, 2066 արական, 2026 իգական, ընդամենը 4062 ծխական, արականը շատ է իգականից 40 ով: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է 4092 ծխական: 2 եկեղեցին միասին ունին 9902 ր. 24 կ. զբամազուխ, 538 ր. 72 կ. մուտք, 1253 ր. 27 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 23 հայաբնակ գիւղում—13 եկեղեցի, 2 վանք, 11 քահանայ, 7768 արակ., 6621 իգ., ընդամ. 14389 ծխական. արականը իգականից շատ է 1147 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1107 ծխակ., մի քահանային 1308 ծխական: 13 եկեղեցին միասին ունին 10484 ր, 59 կ. զբամազուխ, 1270 ր. 33 կ. մուտք, 961 ր. 57 կ. ելք: 2 վանքը միասին ունին 3 ր. զբամազուխ, 1177 ր. 37 կ. մուտք, 1179 ր. 98 կ. ելք:

Գեօֆայի գաւառի 21 հայաբնակ գիւղում—17 եկեղ., 11 քահանայ, 8989 արական, 6826 իգակ., ընդամ. 14815 ծխկ., արականը շատ է իգականից 1163 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1347 ծխակ., մի քահանային 871 ծխակ: 17 եկեղեցին միասին ունին 8389 ր. 66 կ. զբամազուխ, 764 ր. 25 կ. մուտք, 891 ր. 19 կ. ելք:

Ղուբայի գաւառի Ղուբա ֆաղափում—1 եկեղեցի, 2 քահանայ, 390 արակ., 428 իգակ., ընդամ 818 ծխական. իգականը շատ է արականից 38 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 848 ծխակ., մի քահանային 409 ծխակ.: Եկեղեցին ունի 16095 ր. 85 կ. զբամազուխ, 1021 ր. 73 կ. մուտք, 1149 ր. 53 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 2 հայաբնակ գիւղում—2 եկեղեցի, 3 քահանայ, 337 արակ., 222 իգակ., ընդամ. 559 ծխական. արականը շատ է իգականից 115 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 279 ծխական, մի քահանային 186 ծխական: 2 եկեղեցին միասին ունին 1585 ր. 55 կ. զբամազուխ, 85 ր. 25 կ. մուտք, 11 ր. 40 կ. ելք:

Ղաղոսանի Երզնիի Գեքեհն ֆաղափում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպարաւոր, 314 արակ., 386 իգակ., ընդամ. 700 ծխական. իգականը շատ է արականից 72 ով: Եկեղեցին ունի 5007 ր. 94 կ. զբամազուխ, 1298 ր. 75 կ. մուտք, 938 ր. 8 կ. ելք: *

* Բաց ԷՊողոսաճ Զեւտի գաւառը. ուր մտնում է 700 ծխական կայի Քիւս որոց մտնում է 400 ծխական Սաղեան աւանում.

Ըստ այսմ ամբողջ նամական թիվում կայ 38 եկեղ., 2 վանք, 1 եպիսկոպոս, 2 վարդապետ, 40 քահանայ, 6 եկեղ. սպասաւոր, 22837 արական, 20206 իգակ., ընդամ. 43043 ձխական, որից 13280 ը քաղաքաբնակ, 29763 ը գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 1133 ձխական, մի քահանային 1076 ձխական: 38 եկեղեցին միասին ունին 100211 բ. 12 կ. զբամազլուխ, 31016 բ. 22 կ. մուտք, 17091 բ. 39 կ. ելք տարեկան: 2 վանքը միասին ունին 3 բ. զբամազլուխ, 1177 բ. 37 կ. մուտք, 1179 բ. 98 կ. ելք:

Ե

Ա Ս Տ Ր Ա Ե Ա Ն Ի Թ Ե Մ

Աստրախան նահանգի Աստրախան ֆալսում—5 եկեղեցի, 1 արք-եպիսկոպոս, 10 քահանայ, 9 եկեղեցական սպասաւոր, 3852 արակ., 3951 իգակ., ընդամենը 7803 ձխական. իգականը արականից շատ է 99 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1560 ձխական, մի քահանային 780 ձխական: 5 եկեղեցին միասին ունին 177,667 բ. 22 կ. զբամազլուխ, 24116 բ. 16 կ. մուտք, 30750 բ. 8 կ. ելք տարեկան: Կայ 1 անկեւանոց, ուր պատասպարւում են 17 արական, 27 իգական, ընդամենը 44 ձխական:

Նիժեգորոդեան նահանգի Նիժնի Նովգորոդ ֆալսում (սոցալանաւանոցում)—1 եկեղեցի, որը ունի 12942 բ. 50 կ. զբամազլուխ, 790 բ. մուտք, 940 բ. 53 կ. ելք տարեկան:

Սաւրապոյի նահանգում—6 եկեղ., 7 քահանայ, 7 եկ. սպասաւոր, 4164 արական, 3747 իգական, ընդամ. 7911 ձխակ., արականը շատ է իգականից 417 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1318 ձխական, մի քահանային 1130 ձխական: 6 եկեղեցին միասին ունին 20693 բ. 70 կ. զբամազլուխ, 5668 բ. 64 կ. մուտք, 4601 բ. 37 կ. ելք:

Պերեխան Երզնում—12 եկեղ., 19 քահ., 15 եկեղ. սպասաւոր, 5662 արական, 4840 իգական, ընդամ. 10502 ձխական. արականը իգականից շատ է 822 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 875 ձխական, մի քահանային 553 ձխական: 12 եկեղեցին ունին միասին 213541 բ. 63 կ. զբամազլուխ: 21860 բ. մուտք, 20711 բ. 27 կ. ելք տարեկան:

Վուրանեան Երզնում—6 եկեղեցի, 11 քահանայ, 9 եկեղ. սպաս., 4085 արակ., 3744 իգակ., ընդամ. 7829 ձխակ., արա-

կանը իզականից շատ է 341 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1305 ձխակ., մի քահանային 713 ձխակ.: 6 եկեղեցին միասին ունին 62007 ռ. 12 կ. զբամազուխ, 13941 ռ. 32 կ. մուսք, 15260 ռ. 32 կ. ելք:

Պաղտսանի Երզնում—2 եկեղ., 2 քահանայ, 267 արակ., 288 իզական, ընդամենը 555 ձխական: Իզականը արականից շատ է 21 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 277 ձխակ., մի քահանային նոյնպէս: 2 եկեղեցին միասին ունին 3458 ռ. 39 կ. զբամազուխ, 695 ռ. մուսք, 720 ռ. 80 կ. ելք:

Անդրկասպեան երկրում—4 եկեղեցի, 5 քահանայ, 4 եկեղ. սպասաւոր, 1826 արակ., 1700 իզակ., ընդամ. 3526 ձխական. արականը շատ է իզականից 136 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 882 ձխական, մի քահանային 705 ձխական: 4 եկեղեցին միասին ունին 10121 ռ. 80 կ. զբամազուխ, 2745 ռ. 85 կ. մուսք, 3301 ռ. 75 կ. ելք:

Քուրբեսանի Երզնում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպաս., 280 արական, 194 իզական, ընդամ. 474 ձխակ., արականը իզականից շատ է 86 ուլ: Մի եկեղեցուն և քահանային ընկնում է 474 ձխակ.: Եկեղեցին ունի 24 ռ. 18 կ. զբամազուխ, 1112 ռ. մուսք, 1088 ռ. 17 կ. ելք:

Սարասովի նահանգում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպասաւոր, 103 արական, 98 իզական, ընդամ. 201 ձխակ., արականը իզականից շատ է 5 ուլ: Մի եկեղեցուն և քահանային ընկնում է 201 ձխական: Եկեղեցու զբամազուխը, մուսքն ու ելքը չկայ:

Սիբիրիայում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 158 արակ., 42 իզական, ընդամենը 200 ձխական, արականը իզականից շատ է 160 ուլ: Մի եկեղեցուն և քահանային ընկնում է 200 ձխակ.: Եկեղեցու մուսքն ու ելքը յայտնի չէ: *

Ուրեմն ամբողջ Աստարախանի թեմում կայ 39 եկեղ., 1 արքեպիսկոպոս, 57 քահանայ, 46 եկեղ. սպաս., 20397 արական, 18604 իզական, ընդամ. 39001 ձխական, որից 29622 ռ քաղաքաբնակ, 9379 ռ զիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է մի-

*) Բայ է Պողոսած Չերնամորեան շրջանը. ուր մտն 6000 ձխական կայ:

ջին թուով 1003 ձխական, մի քահանային 686 ձխակ. 39 եկեղեցին ունին միասին 500456 ր. 54 կ. զբամազուխ, 70928 ր. 97 կ. տարեկան մուտք, 77374 ր. 29 կ. ելք: Կայ 1 անկեւանոց, ուր պատասպարոււմ են 17 արական, 27 իգական, ընդամենը 44 ձխական:

9

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍԱՐԱՐԻԱՅԻ ԹԵՄ

Բեսարաբիայի նաճանգում—6 եկեղ. 1 արքեպիսկոպոս, 1 վարդապետ, 5 քահանայ, 6 եկեղ. սպաս., 661 արական, 783 իգական, ընդամ. 1444 ձխկ., իգականը շատ է արականից 122 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 241 ձխական, մի քահանային 289 ձխկ.: 6 եկեղեցին միասին ունին 16215 ր. 32 կ. զբամազուխ, 4206 ր. 97 կ. մուտք, 3203 ր. 89 կ. ելք:

Թերսոնի նաճանգում—3 եկեղ., 4 քահանայ, 3 եկեղ. սպասաւոր, 790 արական, 590 իգակ., ընդամ. 1370 ձխկ., արականը իգականից շատ է 190 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 457 ձխական, մի քահանային 342 ձխական: 3 եկեղեցին միասին ունին 9735 ր. 50 կ. զբամազուխ, 2550 ր. 75 կ. մուտք, 929 ր. 88 կ. ելք:

Ա. Պետրբուրգ մայրաքաղաքում—2 եկեղեցի, 1 վարդապետ, 2 քահանայ, 4 եկեղ. սպասաւոր, 386 արակ., 195 իգակ., ընդամ. 581 ձխական, արականը իգականից շատ է 191 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 290 ձխական, մի քահանային նոյնպէս: 2 եկեղեցին միասին ունին 260242 ր. 42 կ. զբամազուխ, 117019 ր. 59 կ. մուտք, 84451 ր. 2 կ. ելք:

Մոսկուա մայրաքաղաքում—3 եկեղեցի, 2 քահանայ, 3 եկեղ. սպասաւոր, 442 արական, 327 իգական, ընդամենը 769 ձխկ., արականը շատ է իգականից 115 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 256 ձխակ., մի քահանային 384 ձխկ.: 3 եկեղեցին միասին ունին 30821 ր. 25 կ. զբամազուխ, 17749 ր. 82 կ. մուտք, 25358 ր. 42 կ. ելք: Կայ 1 անկեւանոց, ուր պատասպարոււմ են 1 արական, 17 իգական, ընդամենը 18 ձխական:

Դոնեան գօրաց երզնում—14 եկեղեցի, 1 վանք, 2 վարդապետ, 32 քահանայ, 32 եկեղ. սպաս., 4701 արակ., 4509 իգական, 9216 ձխական, արականը շատ է իգականից 192 ով:

Մի եկեղեցուն ընկնում է 658 ձխական, մի քահանային 257 ձխական: 14 եկեղ. միասին ունին 26451 ր. 80 հ. զբամազուխ, 32909 ր. 17 հ. մուտք 24623 ր. 15 հ. ելք: Վանքը ունի 167 ր. 94 հ. զբամազու, 4912 ր. 19 հ. մուտք, 4744 ր. 25 հ. ելք: Կայ 1 թեմական դպրանոց 289 աշակերտով և 17 ուսուցչով և 1 անկեւանոց, ուր պատասպարոււմ են 20 արական, 40 իգական, ընդամենը 60 ձխական:

Խարբովի ցանցը—1 վարդապետ, 1 եկեղ. սպաս., 120 արական, 95 իգական, ընդամենը 215 ձխ., արականը իգականից շատ է 25 ով:

Տարիկեան ցանցը—14 եկեղ., 2 վանք, 1 վարդապետ, 10 քահանայ, 13 եկեղ. սպասաւոր: 1834 արակ., 1912 իգակ., ընդամ. 3746 ձխական, իգականը արականից շատ է 78 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 268 ձխական, մի քահանային 375 ձխական: 14 եկեղեցին միասին ունին 4158 ր. 80 հ. զբամազուխ, 9078 ր. 23 հ. մուտք, 7341 ր. 19 հ. ելք: 2 վանքը միասին ունին 611 ր. 56 հ. զբամազուխ, 1350 ր. 94 հ. մուտք, 1714 ր. 62 հ. ելք:

Եկատրեցույաւեան ցանցը—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպասաւոր, 200 արական, 125 իգական, ընդամ. 325 ձխական. արականը իգականից շատ է 75 ով: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է 325 ձխական: Եկեղեցին ունի 2584 ր. 68 հ. զբամազուխ, մուտքն ու ելքը յայտնի չէ:

Ըստ այսմ ամբողջ Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմում կայ 43 եկեղեցի, 3 վանք, 1 արքեպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 56 քահանայ, 63 եկեղ. սպասաւոր, 9124 արական, 8536 իգական, ընդամենը 17660 ձխական, որից 12904 քաղաքարնակ, 4756 ք գիւղարնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 411 ձխական, 1 քահանային 315 ձխ.: 43 եկեղեցին միասին ունին 350209 ր. 77 հ. զբամազուխ, 183514 ր. 53 հ. տարեկան մուտք, 145907 ր. 55 հ. ելք: 3 վանքը միասին ունին 779 ր. 50 հ. զբամազու, 6263 ր. 13 հ. մուտք, 6458 ր. 87 հ. ելք: Կայ 1 թեմական դպրանոց 289 աշակերտով և 17 ուսուցչով: 2 անկեւանոց 21 արական, 57 իգական, ընդամենը 78 պատասպարուածներով:

Սոյն տեղեկագրի համեմատ ամբողջ Ռուսաստանի 6 հայ լուսաւորչական թեմում կայ 1327 եկեղեցի, 79 վանք, 7 եպիս-

Ճրտար, 34 վարդապետ, 1547 քահանայ, 360 եկեղ. սպասաւոր, 600483 արական՝ 530991 իգական, ընդամենը 1131474 ծխական, որից 217133 ը քաղաքաբնակ, 914331 ը գիւղաբնակ:

Միջին թուով մի եկեղեցուն ընկնում է 853 ծխական, մի քահանային 731 ծխական:

1327 եկեղեցին միասին ունին 1522513 բ. 45¹/₂ կ. դրամագլուխ, 478472 բ. 71¹/₂ կ. տարեկ. մուտք, 393636 բ. 35 կ. տարեկան ելք:

79 վանքը միասին ունին 5746 բ. 61 կ. դրամագլուխ, 43762 բ. 96¹/₂ կ. տարեկան մուտք, 45248 բ. 11 կ. տարեկան ելք:

Ամբողջ Թուսաստանում կայ 4 թեմական դպրանոց, 3 անկեւանոց:

Առանձին ուշադրութիւն դարձնելով ծխականներէ թուի վրայ և այն համեմատելով այլ աղբիւրներից վերջըս թուերի հետ՝ կարելի է եզրակացնել, որ տեղ տեղ տեղեկագրում ծխականների թիւը իրականից շատ է ցոյց արուած, իսկ տեղ տեղ ընդհակառակն սակաւ: Այսպէս օրինակ՝ տեղեկագրում նշանակուած է Աղէքսանդրապօլ քաղաք—14773 արական, 13058 իգական, ընդամ. 27831 ծխական. այն ինչ բարձր. Տ. Մատթէոս վարդապետը իր 1600 թուին կազմած ցուցակում դնում է նոյն տեղում 9227 արակ., 9229 իգական, ընդամենը 18456 ծխական: Տեղեկագրում Աղեքսանդրապօլի գիւղերի համար նշանակուած է՝ 6514 արակ., 57331 իգական, ընդամենը 118845 ծխակ. իսկ վերոյիշեալ ցուցակում նոյն գիւղերի համար դրուած է 57272 արակ., 51992 իգական., ընդամ. 109264 ծխական: Նոյն գիւղերի համար բարեկ. Տէր Ներսէս քահ. Նիկողոսեանը (տե՛ս Մուրճ № 8, 1904 թ.) դնում է 57342 արական, 52118 իգակ., ընդամ. 109,360 ծխական: Անշուշտ, սոյն թուերը նոյնպէս անպայման ճիշդ համարել չէ կարելի, քանի որ կազմուած են համարեա նոյն եղանակով, ինչպէս և մեր առաջ դրուած տեղեկագիրը, և ստուգուած գիւղական գատարաններում գտնուած ընտանեկան ցուցակներից, որոնք կազմուած են 1886 թուին:

Տեղեկագրում Եամախու թեմի ծխականների թիւը նշանակուած է 22837 արական, 20206 իգական, ընդամ. 43043 ծխական, որից 700 ը Դադոտանի Երջանի Դերբէնա քաղաքում, իսկ մնացած 42343 ը Բաղուայ նահանգում: Այն ինչ լ. 9.

Չաղուրակու դեռևս 1886-ին կազմած ցուցակով Քաղու նահանգում կար մտաւորապէս 55000 հայ լուսաւորչական: Աւստի և մեզ թւում է, որ այս թեմում ձխականների թիւը չափազանց պակաս է ցոյց տրուած:

Նոյնը պէտք է ասենք Աստրախանի և մանաւանդ Նոր-Նախիջևանի և Քեսարաբխայի թեմի համար, ուր ձխականների թիւը ըստ տեղեկագրի է 9124 արակ., 8536 իգակ., ընդամ. 17660 ձխական, այն ինչ, էթէ չենք սխալւում, Քեր. Յուսիկ եպիսկոպոսի դեռևս 1895 թուին կազմած ցուցակում ձխականների թիւը այդ թեմում անց էր կենում 25000-ից: Ափսոս որ այդ ցուցակը ձեռքի տակ չունինք:

Իսկ ինչ վերաբերում է ամբողջ Ռուսաստանի հայ լուսաւորչական ձխականների ընդհանուր թուին, որ տեղեկագրում ցոյց է տրուած 600483 արական, 530991 իգական, ընդամ. 1131474 ձխական, պէտք է ասենք, որ այդ թիւը մեր կարծիքով իրականութեան մօտ է, յամենայն դէպս հաւանական է, որ իրականութենից աւելի սակաւ է ցոյց տրուած, քան թէ շատ: 1901 թիւ «Кавказский календарь»-ում տպուած է Լ. Պ. Չաղուրակու 1886-ին կազմած ցուցակը, որից քաղում ենք համեմատութեան համար հետևեալ թուերը: 1886-ին կար Քիֆ-լիսի նահանգում 193610 հայ, Քուիթայիսի նահանգում 16399, Երևանի նահանգում 375700, Քանձակի նահանգում 258324, Բաղուայ նահանգում 55459, Քաղստանի շրջանում 1054, Կարսի շրջանում 37094, Ան-ժոլիեան նահանգում 970, Չաքաթալայի շրջանում 521, Քերեքեան շրջանում 13721, Կուբանեան շրջանում 13095, Ստաւրապոլի նահանգում 4709, ընդամենը 970656 հոգի ամբողջ Կովկասում: Սոյն թիւը վերաբերում է քայի լուսաւորչականներից՝ նաև կաթոլիկ և բողոքական հայերին, որոնց թիւը 1886-ին կազմուած ընտանեկան ցուցակով էր մօտաւորապէս 31200, որը հանելով 970656-ից, միայն լուսաւորչական հայերի թիւը մնում է 939456: Իսկ 1900 թուի Ա. Ք. Պ. տեղեկագրի համեմատ լուսաւորչական հայերի (կաթոլիկ և բողոքական հայերը հաշուի առնուած չեն) թիւը ամբողջ Կովկասում 1900 թուին էր ընդամենը 1101710 հոգի (իսկ Կովկասից դուրս 29764 հ.): Եթէ ի նկատի առնենք, որ 1886-ից մինչև 1900 թիւը տարեկան մօտաւորապէս $1\frac{1}{2}\%$ բազմանալով 939456-ը կարող էր դառնալ 1900-ին $939456 + 225000 = 1164456$, կտեսնենք, որ տեղեկագրում հայերի թիւը Կովկասում համեմատաբար աւելի քիչ է ցոյց տրուած: Կովկասից դուրս, Ռու-

սասանում, Բեսարաբիայի թեմում, նոյնպէս տեսանք, որ ծխականների թիւը պակաս է ցոյց տրուած: Բայց և այնպէս, ամբողջ Ռուսաստանում հայ ծխականների 1131474 թիւը ըստ մեզ իրականութիւնից շատ հեռու է: Ենչպէս տեսանք Ռուսաստանում մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 853 ծխի, մի քահանային 781 ծխական: մեր կարծիքով այն թուերն էլ մտաւորապէս համապատասխանում են իրականութեան: Սակայն, կասկած չկայ, որ կարծիքներով անհնար է թուեր ստուգելուստի և խնդրում ենք այն անձանց, որոնք հնարատրութիւն ունին աւելի ստույգ աղբիւրներից որեւիցէ անդեկութիւն տալու: այն հետաքրքիր նիւթի մասին, շղանան ասպարէզ դուրս գալ:

ՌՈՒՍԱՍԱՆԻ ԼՈՒՍԱԻՌՉԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԿԵՆՏՐՈՆ ԵՎԵԼՆՅՈՒՆԵՐԻ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ

Ա. Երեւանի թեմ.—Սոյն թեմի Հայոց եկեղեցիները ունին հետևեալ անշարժ կալուածները—8 այգի, 4 պարտէզ, 1 բանջարանոց, մօտ 700 դ. վարելահող, 6 տուն, 1 բաղանիք և 24 կրպակ. (Աղէքսանդրապօլում գտնուած կալուածները հաշուի չէ առնուած):

Բ. Ղարաբաղի թեմ.—Ղզըլ-Ղչլախ, Այնաձոր և Բաղաջուր կալուածների կէտը (այս կալուածը նուիրել է Ս. Քառուսեանը և գտնուում է Շարուր-Գարալագեազում), 1 պարտէզ 9 տուն, 21 կրպակ, 1 կտոր շինութեան համար դատարի գեանին:

Գ. Նախախու թեմ.—176 դ. վարելահող, 1 բանջարանոց, 6 տուն, 1 քարվանսարա:

Դ. Աստրախանի թեմ.—3 այգի, 3 պարտէզ, 47 տուն, 2 շանմարան, 3 կտոր դատարի գեանին շինութեան համար:

Ե. Նոր Նախեզեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմ.—3 այգի, 3 պարտէզ, 39 տուն, 16 կրպակ, 1 քարվանսարա:

Զ. Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմ.—1) Ախալցխայի Ս. Փրկէչ եկեղեցու կալուածը Ախալքալաքի գաւառում—Կարգախ, Կնաւէտ, Դատէչ և Սուլաա գիւղերը, իրանց աւերակներով, լեռններով, արօտատեղիներով և այլն. մօտ 19000 դ. տարածութեամբ:

2) Մօա 100 դ. վարելահող, 1 այգի, 16 պարտէզ, 148 տուն, 1 քարվանսարա, 2 բաղանիք, 1 ջրագաց, 132 կրպակ,

2 կրպակատեղի, 9 կտոր դատարկ գետին շինութեան համար և 1 կղզի Կուր գետում:

Վերայիշեալ բոլոր կալուածների եկամուտը եկեղեցիների ընդհանուր եկամուտի հետ միասին է ցոյց տրուած Ա. Բ. Գ. Գ. տեղեկագրում, այնպէս որ անհնար էր կալուածների յատուկ եկամուտը որոշել: Եկեղեցական տներից մի մեծ մասը գործադրում է եկեղեցական պետոյքների համար և վարձ չէ ընրում: Բոլոր եկեղեցիները միասին մօտ 20000 գ. հող ունին: Գժբախտաբար տեղեկագրի մէջ կալուածների շափի, տարածութեան և արժէքի մասին կարևոր մանրամասնութիւնները պակասում են:

Ս. ԷՋՄԻԱՄՆԻ 1906 ԹՈՒԻ ՆԱԽԱՀԱՇԻԻԸ

Նախահաշիւ կազմելու սովորութիւնը շատ էլ հին չէ ս. էջմիածնում: Առաջին տարիներում ելեմտից լիակատար նախահաշիւ չէր կազմուում սովորական ձևով, այլ միայն ծախսերի ցուցակը: Բայց վերջին տարիներս համեմատաբար աւելի կանոնաւոր կերպով է կազմուում նախահաշիւը զոնէ ըստ արտաքինին: Տարուայ վերջերին Վեհափառի կողմից նշանակուում է առաջիկայ տարուայ նախահաշիւ կազմելու համար մի յանձնաժողով, վաճառի ներքին հաստատութիւնների—Վեհարանի, Վանական Կառավարութեան, Ճեմարանի և Տպարանի ներկայացուցիչների, այլև Սինօզի մի կամ երկու անդամների մասնակցութեամբ: Գանձաժողովը ինկատի աննկող իւրաքանչիւր վարչութեան կողմից այլև Սինօզի կանցելարիայից ստացուած ելեմտից տեղեկագրերը, կազմում է նախահաշիւ և ներկայադնում Վեհափառին, որը հաւանութիւն տուած դէպքում՝ առաջարկում է Սինօզին հաստատել նախահաշիւը:

Անշուշտ նախահաշիւը կարող է ճշդութեամբ նախատեսել ելեմուտքը միայն այն դէպքում երբ ճիշդ որոշուած են այն աղբիւրները, որոնց վրայ հիմնուում է: Թէև համարեա անհնար է սկզբից թուարանական ստուգութեամբ որոշել ենթադրելի ելեմուտքը, սակայն ամէն մի նախահաշիւ կազմողի ձգտուածը պէտք է լինի ենթադրելի և իրական թուերի տարբերութիւնը նուազագոյն շափի հասցնել: Իսկ այս հնարաւոր է միայն այն դէպքում՝ երբ կան գտահելի աղբիւրներ և այդ աղբիւրներից բարեխիղճ օգ-

տուողներու Այս տեսակէտից նայելով ս. Էջմիածնում կազմուած նախահաշիւները առ այժմ կատարեալ լինելուց բաւական հետու են ֆորձը ցոյց է տալիս, որ նախահաշիւները այնպիսի անկատար կերպով են կազմուած լինում, որ թէ նախահաշուով ղեկավարուող հաստատութիւնները և թէ նոյն իսկ նախահաշիւը հաստատող ատեններ ինքը ստիպուած է լինում «արտաքոյ նախահաշուի» վարուիլ:

1906 թուի նախահաշիւը թէ կազմութեան եղանակով և թէ այլ տեսակէտներով նախկին տարիների նախահաշիւներից աւելի կատարեալ համարել չի կարելի Գանի տարին զետ չէ վերջացել մինչք հնարաւորութիւն չունինք նախատեսուած ելեմուտքի յօդուածները համեմատել իրական ելեմուտքի հետ Բայց որովհետև 1906 թուի նախահաշուի հետ յարակից այստեղ ընդարձակ քաղուածներ ենք անելու նաև 1902 թուի, այն է կալուածները զրուելու նախընթաց տարուայ, նախահաշուից և ելեմտից մատենից. ուստի և ընթերցողը կարող է մօտաւոր գաղափար կազմել ընդհանրապէս ս. Էջմիածնի տարեկան նախահաշուով ենթադրելի և իրական ելեմուտքի վրայ:

1906 րուի նախահաշիւը

Մ Ո Ւ Տ Ք

ա. Ուղղակի գանձաւանի մուսքը.—Այգիներից 2118 ա., Վաղարշապատի վանքապատկան կրպակներից 4478 ա., վերին ջրաղացից 600 ա., Վաղարշապատի վանքապատկան տներից 230 ա., վարելահողերից 7327 ա., արօտատեղիներից 750 ա., քարհանքից 400 ա., Մուղնի գիւղից 400 ա., Վաղարշապատի և Օշականի ծխահարկ 6200 ա., պատահական արդիւնք 1500 ա., Գիշնի կալուածներից 24000 ա., Թիֆլիսի կալուածներից 12000 ա., Երևանի կալուածներից 4000 ա., Աղէքսանդրապօլի կալուածներից 4000 ա., թեմերից՝ վիճակային արդիւնք 35000 ա., զրամազլիս տեղուիք 16000 ա., վանքապատկան գիւղերից 15000 ա., անակնկալ արդիւնք 5000 ա., ընդամէնը 139003 ա.:

բ. ձեմաւանի մուսքը.—Աշակերտական թօշակ 1000 ա.:

գ. Տպաւանի մուսքը.—Արարատի բաժանորդագին 7000 ա., օրացոյցներից 2000 ա., շափարեբական մատենաններից 4000 ա., զրգերի տպագրութիւնից 1500 ա., զանազան բլանկների տպագրութիւնից 1500 ա., ընդամէնը 16000 ա.:

Արեւին 1906 թուին ընդհանուր մուտք նախատեսուած էր
156003 ուս

ե Լ Ք

ա. Վանական կառավարութիւն. Վեհափառ Հայրապետի տրամադրութեան տակ զնելու համար 6000 ուս, միաբանների ուճիկը 17840 ուս,*) ժամուցադրամ 300 ուս, Մ. Տաճարի ծախք 922 ուս, կալուածների հարկ 3800 ուս, հիւրատան 472 ուս, Վան. կառավարութեան գրեւնական ծախք 222 ուս, Վանակ. կառավարութեան քարտուղարի սօճիկ 540 ուս, սնունդ միաբանների (բացի հացից) 9788 ուս, ծառանների սօճիկ 2812 ուս, ագարկի ծախք 4500 ուս, այգիների ծախք 1723 ուս, մշակադործութեան 800 ուս. քանքանները մաքրելու և նոր հորեր փորելու 600 ուս, ղեղատան 424 ուս, նաւթի և զառելիքի 650 ուս, բաղանիքի ծախք 344 ուս, մատենադարանին 150 ուս, փոնատան և ջրաղացի 1760 ուս, Սաղմոսաւանքի վանահօր սօճիկ 120 ուս, մանր ծախք 2000 ուս, ընդամենը 55767 ուս:

բ. Տպարան. Գործաւորների սօճիկ 3756 ուս, քարտուղարին 540 ուս, նաւթ և բէնզին 300 ուս, փայտ և ածուխ 250 ուս, զիւս-

*) Սինօքր Վեհափառ Հայրապետի հաւանութեամբ կարգադրել է սօճիկները բայեւ ըստ այսմ—1) Վեհափառի տրամադրութեան տակ զնել 6000 ուս. 2) Սինօքրի անդամներին (կախկոտացու վարդապետ անխախտ), ընդհանրապէս կախկոտացու պաշտօնեաներին, ճեմարանի տեսուչ ևւ Արարատի խմբագիր վարդապետներին 720 ուս. 3) անպաշտօն կախկոտաներին, Վանական Կառավարութեան նախագահ, Տպարանի Տեսուչ ևւ Մատենադարանապետ վարդապետներին 600 ուս. 4) Վանական Կառավարութեան ևւ տպարանական ժողովի անդամ վարդապետներին 480 ուս. 5) Ագարակի Կառավարիչ, Հիւրընկալ, Մասնաւանակետ, Ետեմարանապետ ևւ Տնտես վարդապետներին 420 ուս. 6) անպաշտօն վարդապետներին ևւ պաշտօնեայ սարկաւազներին 560 ուս. 7) անպաշտօն սարկաւազներին 240 ուս.

Իսկ ճեմարանի տեսուչ ևւ ուսուցիչ վարդապետները բացի վանքում ի շարս միաբանների ստացած իրանց սօճիկներից, ստանում են նաեւ ճեմարանում աշխարհականների համար սահմանուած դասակնի կէտը՝ ըստ իրանց աւանդած դասերի, ճեմարանում աշխարհականների համար հետեւեալ դասակներն են սահմանուած:—Նախակրթարանում 25 ուս. I—III դաս. 50 ուս. IV—VI դ. 75 ուս. յարանները 400 ուս.

Նական ծախք և նիւթերի հանապարհածախք 500 ա., Արարատի փոստի ծախք 600 ա., լրագրների 120 ա., կազմատան ծախք 1200 ա., նորոգութեան և նոր զնուած իրերի 400 ա., տպագրելի գրքերի թղթի զին 3500 ա., Արարատի աշխատակիցների վարձատրութիւն 600 ա., մանր և անակնկալ ծախս 200 ա., ընդամէնը 11966 ա.:

գ. Վեհաբան. Դիւանական ծախք 450 ա., անտեսական ծախք 1200 ա., ծառաների հանդերձագին 300 ա., վառելիքի, ածուխի և այլն 500 ա., դրագրի ոսծիկ 480 ա., ծառաների ոսծիկ 580 ա., ընդամէնը 3510 ա.:

դ. ձեմարան. աշխարհական ուսուցիչների ոսծիկ 13825 ա., վարդապետ ուսուցիչների ոսծիկ 2651 ա., մատենադարանի հիմնական բաժնին 400 ա., մատենադարանի աշակերտական բաժնին 200 ա., դասագրքի 300 ա., դասական պիտոցքի 400 ա., բնագիտական պարագանների 400 ա., դասագրքերի և այլ գրքերի կազմ 250 ա., դասական և այլ կարասիների նորոգութեան 400 ա., վերակադունների ոսծիկ 2400 ա., քարտուղարին 600 ա., անտեսին 400 ա., մատենադարանապետին 300 ա., զիւանական ծախք 150 ա., սպասաւորների և ծառաների ոսծիկ 1500 ա., ձեմարանի և միաբանութեան բժշկին 1800 ա., հիւանդապահին (ֆէլդշէր) 240 ա., հիւանդանոցի ծառային 85 ա., հիւանդանոցի ծախք 150 ա., աշակերտների ամարային և ձմերային վերնազգեստ 3200 ա., նոր վերարկուներ 1300 ա., ներքնազգեստ (գօտի, ֆէս, թաշկինակ և այլն) 2000 ա., կօշիկ, կրկնակօշիկ, կարկատան և գուլպայ 3300 ա., անկողին և սպիտակեղէն 325 ա., լուացք և կարկատան 700 ա., նոր ներքնարկների և մահճակալների 400 ա., թէյ և շաքար 2460 ա., սնունդ (բացի հացից) 9000 ա., սեղանատան սպասաւորների և խոհարարների ոսծիկ 960 ա., խոհանոցի և սեղանատան զանազան անօթների և պարագանների 400 ա., խոհանոցի վառելիքի, լուացատան և թէյի^(*) 1000 ա., տարեկան հանդէսի, տօնի և զրօսանքի 300 ա., վարսավիրայ, սանր, սապօն և այլն 230 ա., բաղանիք 100 ա., նաւթ, բէնզին և մոմ 550 ա., բնեղինի լամպեր, ապակիներ և այլ պարագաններ 100 ա., փայտ և ածուխ 800 ա., յատակների մաքրութեան 80 ա., յատակները, պատերը, զոները, լուսամուտները և այլն ներկելու 1000 ա., շինութեան արտաքին կարկատան 150 ա., պարտէզի մաքրութեան և մշակադործութեան 250 ա., խոտաւի ոսծիկ 144 ա., անակնկալ և մանր ծախսեր 300 ա., աշակերտական լուացարանի նորոգութեան 100 ա., կենսաթոշակ Ս. Մանդինեանի 500 ա., ընդամէնը 56100 ա.:

Իսկ բոլոր Վանական վարչութիւնների ընդհանուր ելքի գումարն է 127343 ա., որը հանելով 156003 ա. մուտքից՝ տարուայ

վերջը բոս նախահաշուի սպասուում է մնացորդ 28660 ա.:

Մակայն այս մնացորդի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել, քանի որ մինչև այժմ, այսինքն տարուայ կէտը, Սինոզը ստիպուած է եղել մի քանի հազար «արտաքոյ նախահաշուի» բաց թողնել: Հաւանական այն է, որ այս տարին էլ միւս տարիների նման մի քանի հազար բացով կվերջանայ: Այլապէս լինել էլ չի կարող, քանի որ նախահաշուը կազմուած չի եղել ստոյգ հիմունքների վրայ:

Այժմ այստեղ համեմատութեան համար գնենք 1902 թուին, այն է կալուածները գրաւելու նախընթաց տարին, Մայր Աթոռի ունեցած իսկական մուտքը, յարակցելով, որ ներկայումս ձևաբի տակ շուշինք 1902-ի նախահաշուի մուտքի մասը, ուստի և անկարող ենք ասել թէ ինչ մուտք էր նախատեսուած:

1902-ի մուտքը. Մայր Աթոռի տպարանում տպուած գրքերից 14183 ա. 65 կ., զանազան ուխտատեղիներից 6525 ա., յանուն ա. էջմիածնի Հայոց եկեղեցիներում հաւաքուած զանձանակադրամ 1403 ա. 23 կ., միանուազ նուիրադրամներից 942 ա. 50 կ., կտակներից 7828 ա., վիճակային արդիւնք 26063 ա. 23 կ., Մայր Տաճարի թանգարանի այցելուներից 676 ա. 17 կ., Տաճարի մոմից 299 ա., արժէթղթերի 0/0-ից 14683 ա. 77 կ., պատահական մուտք 11522 ա. 86 կ., անշարժ կալուածներից 58910 ա. 5 կ., մի արժէթուղթ 100 ա., գրաւուած գրաւական 450 ա., վազարչապատի այգէհարկ և ծխահարկ 2381 ա. 42 կ., վանքի ազարակի անասնեղէնի վաճառումից 1974 ա. 76 կ., գինու արտից 79 ա. 50 կ., ձեւարանի աշակերտների թոշակադրամ 2600 ա., նպաստադրամ յանուն ձեւարանի 6507 ա. 29 կ., վանքի շտեմարանից վաճառուած ջորենից 13623 ա. 15 կ., վաճառուած հանդերձներից, պղնձի և երկաթի ամաններից և մի կիսամաշ կաթնայից 115 ա. 20 կ., Եօթնվիրաց պատկերից 489 ա. 10 կ., «դարբասից» 330 ա. 21 կ., ընդամենը 171688 ա. 38 կ.:

Բայց ի նկատի ունենալով, որ այս մուտքից 7828 ա. կտակադրամ է, պատահական մուտքից 10000 ա. Ախալցխայի ա. Փրկիչ եկեղեցու գումարն է՝ փոխարինարար բերուած, 1974 ա. 76 կ. անասնեղէնի գին է, 6507 ա. 29 կ. ձեւարանի 25—ամեայ յօրելեանի առթիւ հաւաքուած գումարն է, իսկ 13623 ա. 15 կ. վաճառուած ջորենի գին է, ուրեմն ընդամենը 39933 ա. 20 կ. արտակարգ մուտք է, ուստի և 1902-ի ստորական մուտքը պէտք է համարել 131755 ա. 18 կ.:

Հետաքրքիր է մանրամասնարար առաջ բերել նաև նոյն 1902-ի իսկական եկբը իւրաքանչիւր յօդուածի գիմաց փակագում ուշա-

նակելով նոյն յօդուածի համար նախահաշուով նախատեսուած գումարը կամ եթէ չէ նախատեսուած, զրկելով շնախահաշուով չկայ, այլև առանձին յիշելով այն յօդուածները, որ նախահաշուով կան, բայց իսկական ելքի մէջ չկան:

1902-ի ելքի.

ա. վանական կառավարութիւն. սնունդ միաբանութեան և աշակերաների*) 16830 ա. 71 կ. (նախ. 12000 ա.), միանուազ նպաստ և ճանապարհածախս միաբաններին և սուրճանդակներին 1146 ա. 6 կ. (նախ. չկայ), հիւրատան 200 ա. 71 կ. (200 ա.), երկաթագործի և այլ վարպեաների 417 ա. 85 կ. (նախ. չկայ), նաւթ 1456 ա. 44 կ. (նախ. չկայ), կալուածների հարկ 3791 ա. 49 կ. (3600), միաբանների հանդերձ 184 ա. 14 կ. (նախ. չկայ), Շահարի և այլ վերանորոգութիւնների 268 ա. 84 կ. (266 ա.), ջրաղացի, զնկի վերանորոգութեան և այլ ծախսեր 1128 ա. 57 կ. (200 ա.), դիւանական ծախք վանական կառավարութեան 43 ա. 23 կ. (150 ա.), Սինօղի հեռագրների և զրամուտր ծրարների ծախք 56 ա. 82 կ. (նախ. չկայ), տաճարի, ինկի, մոմի, կնդրուկի և այլն 1200 ա. (700 ա.), զեղատուն, զեղագործ, պատահական բժիշկ 716 ա. 99 կ. (750 ա.), ազարակ 7494 ա. 60 կ. (6800 ա.), Ամերիզի համար 96 ա. 43 կ. (նախ. չկայ), պահապանի, սուրճանդակի, սայլապանի, մշակի և մշակագործութեան 3371 ա. 77 կ. (1200 ա.), հանդերձագին սուրճանդակների և շափրների 314 ա. 38 կ. (նախ. չկայ), վան. կառավարութեան քարտուղարին 399 ա. 96 կ. (400 ա.), սօճիկ սեպական և պատահական փաստաբանների 1834 ա. 45 կ. (1000 ա.), զատաստանական ծախք 32 ա. 50 կ. (նախ. չկայ), ժամոցադրամ 269 ա. (300 ա.), երկրաչափի 55 ա.* 66 կ. (նախ. չկայ), շտեմարանի վարձ 15 ա. (նախ. չկայ), զինկտան 30 ա. 53 կ. (նախ. չկայ), տպարանի ծախս 403 ա. 38 կ. (նախ. չկայ), Աստուածաշունչ համեմատողներին 320 ա. (նախ. չկայ), ցորեն աղալու 57 ա. (նախ. չկայ), ցէմէնտ, աւաղ, կիր և այլն 175 ա. 50 կ. (նախ. չկայ), Հաղարծին վանքին 160 ա. 25 կ. (նախ. չկայ), Բջնի զիւղի համար ծախս 423 ա. 80 կ. (540 ա.), Բիւրականի համար ծախսուած 17 ա. 20 կ. (նախ. չկայ), ապրանքի փոխադրութեան վարձ 1736 ա. 31 կ. (200 ա.), Սաղմոսավանքի վանահօր սօճիկ 70 ա. (նախ. չկայ), գաղթականներին 202 ա. 52 կ. (նախ. չկայ), մաքրութեան ար-

*) Այդ տարին վանքի եւ Յեմարանի սեղանը ընդհանուր էր:

տարնոցներին 45 ա. (նախ. չկայ), Գայիանէ վանքին 173 ա. 45 կ. (նախ. չկայ), Շողակաթ վանքին վերագարծրած 270 ա. (նախ. չկայ), ծառաների ոսծիկ 8426 ա. 18 կ. (7771 ա.), Վազարշապատի և Օշականի հարկաժողովներին ոսծիկ 602 ա. 20 կ. (500 ա.), գին ցուցահանդէսից ստացուած մեղալի 25 ա. 34 կ. (նախ. չկայ), դորձիքներ, շիշ, աւել և այլն 1565 ա. 72 կ. (700 ա.), նօսարական ծախք 59 ա. 86 կ. (նախ. չկայ), ողորմութիւն Վեհափառի հրամանով 124 ա. 15 կ. (նախ. չկայ), սե ջրին 7 ա. (նախ. չկայ), յորդանան շինելու 9 ա. 60 կ. (ն. չկայ), մատենադարան 3 ա. (200 ա.), մակարդակ 25 ա. (ն. չկայ), լուսաւորութեան զանազան պարագաներ 79 ա. 60 կ. (ն. չկայ), տուգանադրամ 6 ա. (ն. չկայ), կատար ի պէտս անդամոց Վ. կառավարութեան 66 ա. (նախ. չկայ):

Նախահաշուի մէջ առանձին յօդուածներով կան նաև 1) ոսծիկ միարանների 11600 ա., որը յետոյ Սինօղի զանձապահը բաժանելով մտցրել է աթոռային մատեանի մէջ:

2) Գանձանքների մարքութեան ծախք 200 ա., որը կից մատեանում առանձին ելք չէ ցոյց տրուած:

3) Մանր ծախք 1000 ա. որը վերոյիշեալ մի քանի յօդուածներով ցոյց տրուած մանր ծախքերի զուամարն է:

4) Գարալակեազի ս. Խաչի ջուրը բերելու համար 2000 ա., որը նոյնպէս Սինօղի ձեռքով է ծախսուած:

Այնպէս որ Վանական կառավարութիւնը ըստ նախահաշուի պէտք է ծախսէր 52277 ա., կամ աւելի ճիշտ միարանների ոսծիկը և ս. Խաչի ջրի փողը զուրս հանելով պէտք է ծախսէր 38627 ա., այն ինչ իսկապէս ծախսել է 56551 ա. 32 կ., այսինքն նախահաշուից 18124 ա. 32 կ. աւելի Բացի սրանից մի յօդուածի համար յատկացրուած զուամարից ըստ յարմարագատութեան ծախսել է մի այլ յօդուածի վրայ:

Բ. Վեհափառ. Վեհի տրամադրութեան տակ զրուած, վեհաբանի անտեսութեան, պաշտօնեանների, զիւանի և այլն համար ծախսուած է ընդամէնը 10428 ա. 71 կ. (8120 ա.)

Ուրեմն նախահաշուից 2308 ա. 71 կ. աւելի:

գ. ձեմաբան. Ուսուցիչների և պաշտօնեանների ոսծիկ 23769 ա. 16 կ. (19100 ա.), զանազան վարպետների 567 ա. 35 կ. (նախ. չկայ), հիւանդանոցի 1362 ա. 18 կ. (280 ա. նախատեսուած էր հիւանդանոցի ծախքի համար, իսկ Մնացեալը՝ որ գործադրուել է հիւանդանոցի նոր շինութեան համար, նախատեսուած չէր): Գիւանական ծախք 55 ա. 77 կ. (150 ա.), նաւթ 94 ա. 96 կ. (600 ա.), ծառաների ոսծիկ 517 ա. 42 կ. [(1800 ա.) մնացածը հաշուած է պաշտօնեանների ոսծիկի հետ], ամուխ 41 ա. 50 կ. (50 ա.), հան-

դերձեղէն, լուացք և կարկաստան 3764 ու 84 կ. (5600 ու.), զանա-
զան իրեղէններ 1647 ու 69 կ. (նախ. չկայ), թէյ և շաքար 1930 ու.
45 կ. (1800 ու.), ատանձնապէս ծախսուած աշակերտների սննդեան
վրայ 115 ու 44 կ. (նախ. չկայ), կոշիկ և կրկնակոշիկ 3296 ու.
70 կ. (300 ու.), գիրք, տետրակ և հիմնական մատենադարան 271 ու.
41 կ. (300 ու.), անոթ, կարասի 162 ու 87 կ. (550 ու.), մաքրու-
թիւն արտաքնոցների 80 ու. (նախ. չկայ), մշակագործութիւն 154 ու.
20 կ. (նախ. չկայ), վառելիք 980 ու. (800 ու.), տնտեսին և աշա-
կերտներին ճանապարհածախս և մանր ծախք 213 ու 83 կ. (500 ու.),
ընդամէնը 39030 ու 37 կ.:

Բացի արանից նախահաշուով կան հետեւեալ յօդուածները՝
մով, լամպ, պատրոզի—130 ու., մատենադարանին 200 ու., կազմի
200 ու., քնադատական պարագայ 300 ու., դատական պիտոզք 460 ու.,
պահարան մատենադարանի համար 200 ու., վարսավիրայ և այլն
100 ու., մաքրութեան և կարկատանաց 480 ու., անակնկալ ծախք
200 ու., թոշակ Ս. Մանդինեանի 500 ու., վարդապետ ուսուցիչներին
2600 ու.: Սոյն յօդուածներուով յատկապէս յիշուած զուամարներից
վարզապետ ուսուցիչների ոսծիկը երեի պաշտօնեաների ոսծիկի հետ
միասին է հաշուած. Ս. Մանդինեանը իր թոշակը ստացել է թերես
ուղղակի Սինոզի զանձապահից, իսկ մնացեալ յօդուածներուով
յիշուած զուամարները մասամբ ծախսուել են նախահաշուով հնա-
խատեսուած առարկաների վրայ և մասամբ ներկայացնուով են
տարուայ վերջի մնացորդը:

Նախահաշուով սահմանուած էր ձեմարանի ծախս ընդամէնը
39900 ու., բայց ծախսուած է 39030 ու 37 կ., ուստի մնացորդ
եղել է 869 ու 63 կ.:

դ. Տպարան. Որովհետ տպարանը մասամբ արդիւնաբերական
հաստատութիւն է, ուստի նրա ծախսի մանրամասն յօդուածները
ստաջ քերիլը աւելորդ ենք համարում, միայն նկատենք, որ նա-
խահաշուով ելք նշանակուած եր 15600 ու 50 կ., այն ինչ իս-
կական ելք եղել է 12248 ու 1 կ., այսինքն նախատեսուածից
3352 ու 49 կ. պակաս:

1902-ի նախահաշուով վան. կառավարութիւնը պէտք է ծախ-
սէր 38627 ու., ձեմարանը—39900 ու., վեհարանը 8120 ու. Տպա-
րանը 15600 ու 50 կ., ընդամէնը 102247 ու 50 կ. Այն ինչ վան.
կառավարութիւնը ծախսել է 56551 ու 32 կ., ձեմարանը 39030 ու.
37 կ., վեհարանը 10428 ու 71 կ., Տպարանը 12248 ու 1 կ., ըն-
դամէնը 118258 ու 41 կ., այսինքն նախահաշուից 16010 ու 91 կ.
աւելի:

Մի կողմ թողնելով Տպարանը, կտեսնենք, որ վ. կառավարու-

թիւնը, Վեհարանը և ձեմարանը ծախսել են ընդամենը 106010 ա. 48 կ.: Սրա վրայ պէտք է աւելացնել մօտ 14000 ա. գործածուած ցօրենի, խղի և պանրի գին, որոնք ստացուում են բնական բերքով և նախահաշուի մէջ չեն մտած, այլ միաբանութեան 11600 ա. ոօժիկը, որը տրուած է Աինօղից, այն ժամանակ կըր թուով տարեկան ծախս կտանանք 131600 ա.:

Իսկ 1906-ի նախահաշուով նոյն ծախքը ենթադրուում է 129500 ա. մօտաւորապէս:

Ինչպէս տեսանք՝ 1902-ի սովորական մուտքն էր 131755 ա. 18 կ.: 1906-ի մուտքի մասին դեռ ոչինչ չի կարելի ասել:

Վերոյիշեալ երկու տարիների ելեմտից յօղուածների սոյն համեմատական թուերը մէջ բերելով, մենք շօշափեցինք միայն խնդրի արտաքին, մեքենայական կողմը: Իսկ ինչ վերաբերուում է թուերի բովանդակութեան և ներքին խմաստին, այլ խօսքերով թուերի լեզուին, դրա մասին մի այլ անգամ:

Մ. Աթոռի սարեկան միջին մուտք 1897, 1898, 1899, 1900 և 1901 րուերի ճնշամեայ քաջանում:

Կալուածներից 43897 ա. 14 կ., ուխտատեղիներից 4078 ա. 38 կ., յանուն ձեմարանի նուէրներից և աշակերտական թոշակադրամներից 10617 ա. 52 կ., յանուն Մ. Աթոռի կտակներից և նուէրներից 1076 ա. 71 կ., զանազան իրերի վաճառումից 6372 ա. 76 կ., Մ. Տաճարի արդիւնք 1245 ա. 33 կ., շուկայի մաքրութեան համար ստացուած տուրք 432 ա. 16 կ., վախճանուած կուսակրօն հոգեորականներից մնացած դրամ 4023 ա. 89 կ., Աղեքսանդրապօլի Եօթնվիրաց պատկերից 775 ա. 2 կ., Վաղարշապատի ծխահարկ և այգեհարկ 2346 ա. 26 կ., Օշականի ծխահարկ և այգեհարկ 2259 ա. 36 կ., Եղուարդայ և Մաստարայի ծխահարկ և այգեհարկ 106 ա. 68 կ., Մ. Աթոռում տպուած օրացոյցներից 2255 ա. 95 կ., չափաբերական և այլ մատենաններից 3876 ա. 6 կ., Արարատ ամառգրի բաժանորդային 5263 ա. 6 կ., դրքերի վաճառումից 5859 ա. 90 կ., տուղանադրամ 68 ա. 20 կ., պսակադրամ, հօգեբաժին և առհասարակ վիճակային արդիւնք 16969 ա. 10 կ., պտղի 1267 ա. 49 կ., դարբաս 367 ա. 64 կ., դանձանակադրամ 2479 ա. 55 կ., արժէթղթերի 0/0—16000 ա. (մօտաւորապէս), ընդամենը 131638 ա. 16 կ.:

Հարկաւոր ենք համարում աւելացնել, որ սոյն 131638 ա. 16 կ.-ը իսկական մուտքն է: Այս հաշուի մէջ չեն մտած հետեւեալ ձևական

մուտքները—նոր գնուած արժէթղթերը, կուսակիցն հողերականնե-
րից յետ ստացուած փոխարինարար արուած գումարները, կուսա-
կրօնների բոժիկներից աւելացածը և տարուայ վերջին վանքի ներ-
քին վարչութիւններից վերագարձրած աւելացած գումարները: Ի
նկատի չէ անուամբ նաև բնական բերքով վանքապատկան գրեզե-
ից ստացուած հասոյթները:

Վիճակային և օտարային արդիւնք

Վիճակային արդիւնք կոչուում է այն կամաւոր տուրքը, որը
պսակադրամ, հողերածին և այլ անուաններով ստացուում է ծխական-
ներից թեմական հաստատութիւնների և Մ. Աթոռի պահպանութեան
համար: Վիճակային կոնսիստորիաները և Հ. Կառավարութիւնները
այդ դրամից են վճարում թեմական առաջնորդների, փոխանորդների
և առհասարակ թեմական հաստատութիւնների մէջ ծառայողների ու-
ճիկները և կանցեկարիական ծախքը: Կոնսիստորիաները վիճակային
արդիւնքը դրում են վիճակային արդեանց մատեանի մէջ: Բացի վի-
ճակային արդիւնքից կոնսիստորիաները դանձում են նաև շտաբային
կոչուող արդիւնքները—Մ. Աթոռի տղարանի գրքերի գինը, աթո-
ռապատկան դանձանակադրամը, կուրաց և զեմօ-աւչալեան ապաս-
տարանի դանձանակները և առհասարակ այնպիսի կողմնակի եկա-
մուտները, որոնք մտնում են որպէս աւանդ: Այս աւանդներից մի
մասը—գրքերի գին, աթոռապատկան դանձանակադրամ և այլն,
որոնք Մ. Աթոռի հասոյթներ են, թէև կոնսիստորիաների համար
շտաբային են, բայց հասնելով Մ. Աթոռ մտնում են աթոռային
մատեանի մէջ, իսկ մնացեալ գումարները—կուրաց և զեմօ-աւչա-
լեան դանձանակները և այլն—որոնք կողմնակի հաստատութիւններին
են պատկանում, Սինօզը մտնում է աւանդադրամից մատեանի
մէջ և ուղարկում ըստ պատկանելոյն կոնսիստորիաները շտաբա-
յին արդիւնքները պէտք է գրեն շտաբային արդեանց մատեանի
մէջ:

Որպէսզի ընթերցողը գաղափար կազմի վերոյիշեալ արդիւնք-
ների մասին և թէ այդ արդիւնքներից ինչ է հասնում Մ. Աթոռին,
այստեղ մտադիր էինք առաջ բերել վիճակային կոնսիստորիաների
1902-ի ելմուտքը, բայց որովհետև սոյն յօդուածը գրելիս Սինօ-
զում չկարողացանք գտնել Շամախու կոնսիստորիայի 1902-ի մա-
տեանները և նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի կոնսիստորիայի

1902-ի և 1901-ի մատականները, ուստի ամբողջութեան և համեմատութեան համար բարձր համարեցինք նշանակել Շամախու Կոնսիստորիայի 1901-ի ելեմուտքը, և Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիայի 1900-ի ելեմուտքը, իսկ մնացեալ Կոնսիստորիաների 1902-ի ելեմուտքը: Յատկապէս 1902-ի հաշիւը ցանկացանք տալ, ի նկատի ունենալով սոյն յօդուածի կապը նախընթացի հետ:

ա. Երևանի Հայոց Վ.ի.ն. Կոնսիստորիան 1902-ին վիճակային և օտարային արդիւնքը խառն գրել է մի մատականի մէջ: Տարեկան մուտք եղել է 38942 ա. և ելք նոյնքան: Բայց սոյն գումարից 7244 ա. 98 կ.-ը Մ. Աթոռի կալուածներէ արդիւնքն է՝ Կոնսիստորիայի միջոցով ժողովուած և ուղարկուած Մ. Աթոռին, այնպէս որ իսկական մուտքն և ելքն է 31697 ա. 2 կ., որից Մ. Աթոռին է ուղարկուած 31581 ա. 83 կ.: Նաև պէտք է գիտենալ, որ սոյն գումարից նախահաշիւով Կոնսիստորիան Մ. Աթոռից յետ է ստացել իր ծախսերի և փոխ-թեմակալի սօճկի համար 6904 ա., ուրեմն Մ. Աթոռը ստացել է Կոնսիստորիայից վիճակային և օտարային արդիւնք 24677 ա. 83 կ.:

բ. Վրաստանի եւ Իմերեթի Վ.ի.ն. Կոնսիստորիան 1902-ին նոյնպէս վիճակային և օտարային արդիւնքը մի մատականի մէջ է գրել: Մուտք եղել է 18384 ա. 87 կ., ելք նոյնքան: Սոյն ելքից Մ. Աթոռին է ուղարկուել 5 ա.:

գ. Ղարաբաղի Վ.ի.ն. Կոնսիստորիան 1902-ին ունեցել է 1) վիճակային արդիւնք—1901-ից մնացորդ 2221 ա. 39 կ., տարեկան մուտք 6747 ա. 36 կ., ընդամենը 8968 ա. 75 կ., իսկ ելք 6876 ա. 27 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ մնացել է 2092 ա. 48 կ.: Մ. Աթոռին— ոչինչ չէ ուղարկուած: 2) Օտարային արդիւնք—մնացորդ 1901-ից չկայ, տարեկան մուտք 1377 ա. 96 կ., ելք նոյնքան, որից 1326 ա. 99 կ. ուղարկուած է Մ. Աթոռին:

դ. Շամախու Վ.ի.ն. Կոնսիստորիան 1901-ին ունեցել է 1) վիճակային արդիւնք—1900-ից մնացորդ 1339 ա. 31 կ., տարեկան մուտք 5920 ա. 40 կ., ընդամենը 7259 ա. 71 կ., ելք 6664 ա. 86 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ է մնացել 594 ա. 85 կ.: 6664 ա. 86 կ. ելքից Մ. Աթոռին է ուղարկուել 3339 ա. (որից 2000 ա. հանգուցեալ առաջնորդի սօճիկը): 2) օտարային արդիւնք—մնացորդ 1900-ից 11255 ա. 86 կ. (թեմակ. ուսում., Խաչմաղի ուսումնար. Ղալաղէի եկեղ. և այլն գումարներն են), տարեկան մուտք 826 ա. 49 կ., ընդամենը 12082 ա. 35 կ., իսկ ելք 777 ա. 15 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ է եղել 11305 ա. 20 կ.: Վերոյիշեալ 777 ա. 15 կ. ելքից Մ. Աթոռին է ուղարկուել 512 ա. 62 կ.:

Ե. Աստախանի Վ.Իճ. Կոնսիստորիան 1902-ին ունեցել է 1) վիճակային արդիւնք—մնացորդ 1901-ից 2604 ա. 63 կ., տարեկան մուտք 5726 ա. 11 կ., ընդամենը 8330 ա. 74 կ., ելք 5566 ա. 40 կ., տարուայ վերջը մնացել է 2764 ա. 25 կ., Մ. Աթոռին փող չէ ուղարկուած: 2) օտարային արդիւնք—մնացորդ 1901-ից 736 ա. 94 կ., տարեկան մուտք 2780 ա. 21 կ., ընդամենը 3517 ա. 15 կ., ելք 1519 ա. 38 կ., որից Մ. Աթոռին է ուղարկուած 573 ա. 17 կ.: Տարուայ վերջը մնում էր 1997 ա. 77 կ.:

զ. Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիան 1900-ին վիճակային և օտարային արդիւնքները միասին գրել է մի մատենանում Այդ երկու տեսակ արդիւնքների ընդհանուր մուտքը նախընթաց տարուայ մնացորդի հետ եղել է 10946 ա. 20 կ., իսկ ելքը 10469 ա. 14 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ կար 477 ա. 6 կ.: Վերայիշեալ 10469 ա. 14 կ. ելքից Մ. Աթոռին ուղարկուել է 152 ա.:

Հարկաւոր է նկատել, որ թէև տարբեր տարիներում բայց միամեայ շրջանում՝ զից Կոնսիստորիան վիճակային և օտարային մուտք ունեցել է ընդամենը 100809 ա. 73 կ., կամ դուրս գալով կալուածների մուտքը՝ 93564 ա. 75 կ.: Սոյն 93564 ա. 75 կ.-ից Մ. Աթոռ է ուղարկուել 30586 ա. 92 կ.: Այս 30586 ա. 92 կ.-ից 26063 ա. 23 կ. վիճակային արդիւնք է և 4523 ա. 69 կ. օտարային արդիւնք, որից 4240 ա. 90 կ. աթոռահաս, 282 ա. 79 կ. օտարահաս աւանդ: Ուրեմն Մ. Աթոռը միամեայ շրջանում Կոնսիստորիաներից հասոյթ է ստացել ընդամենը 30304 ա. 13 կ.:

Մ. Աթոռին ամենից շատ արդիւնք ուղարկում է Երևանի Կոնսիստորիան և համեմատաբար Շամախու Կոնսիստորիան, իսկ մնացեալ Կոնսիստորիաները չնչին արդիւնք են տալիս: Սրովհետև թեմական հաստատութիւնները վիճակային արդիւնքով նախ հոգում են իրանց ծախքերը և մնացորդը միայն ուղարկում Մ. Աթոռին, ուստի և Սինօզը որոշ շտատ կազմելով՝ շատ ու սահմանի մէջ է դրել այդ ծախսերը: Մենք այժմ ձեռքի տակ չունինք այդ շտատը, սակայն գիտենք, որ այդ շտատը հնացել է և նրանով համարեա թէ չեն ղեկավարուում այժմ: Վերջերում Սինօզը թեմական հաստատութիւնների ծախքերի համար մի նոր ցուցակ էր կազմել, բայց այդ ցուցակը՝ կարծեմ՝ անգործադրելի մնաց, գուցէ չհամապատասխանելով ներկայի իրական պահանջներին: Այնուամենայնիւ որոշ զաղափար տալու համար՝ աւելորդ չեմք համարում քաղուածօրէն առաջ բերել թեմական հաստատութիւնների ծախքերի այդ ցուցակը:

ա. Երեւանի թեմ. Երևանի Վ.Իճ. Կոնսիստորիային և փոխ. թեմական 7649 ա., Աղքատանդրապօլի Հ. Կոտալարութեան և

փոխանորդին 2408 ռ., Կարսի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Հին-Նախիջևանի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Տաթևի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1868 ռ., Տաթևի Վանական տնտեսութեան 540 ռ., Նոր-Բայազետի գործակալութեան 910 ռ., ընդամենը Երևանի թեմին 17031 ռ. ք. Վրաստանի եւ Խմեքեթի թեմ. Վիճակային Կոնստատորիային և թեմական առաջնորդին 8559 ռ., Գանձակի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 2028 ռ., Գորիի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Ախալցխայի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Ախալքալաքի գործակալութեան 910 ռ., ընդամենը Վրաստանի և Խմեքեթի ամբողջ թեմին 15153 ռ. ք. Վարաբաղի թեմ. Վիճակային Կոնստատորիային և թեմ. առաջնորդին 5959 ռ., Նուխիի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., ընդամենը Ղարաբաղի ամբողջ թեմին 7787 ռ. ք. Շամախու թեմ. Վիճակային Կոնստատորիային և թեմ. առաջնորդին 5719 ռ. ք. Նոր Նախիջևանի եւ Բեսարաբիայի թեմ. Վիճ. Կոնստատորիային և թեմ. առաջնորդին 5701 ռ. 64 կ., Նոր Նախիջևանի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., ընդամենը ամբողջ թեմին 7529 ռ. 64 կ. ք. Աստրախանի թեմ. Վիճակային Կոնստատորիային և թեմական առաջնորդին 5519 ռ., Ղզլարի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1588 ռ., ընդամենը ամբողջ թեմին 7107 ռ. ք.

Ուրեմն Ռուսահայոց բոլոր թեմական հաստատութիւնները համար այս ցուցակով նշանակուած էր ընդամենը 60326 ռ. 64 կ. տարեկան ծախք:

Ծ. Աթոռի դրամագլուխը եւ աւանդադրամները

1902-ի Յունուարի 1-ին Մ. Աթոռի գանձարանում կար հետևեալ դրամագլուխը—արժէթղթով ոսկի ունեւա 179962 ռ. 50 կ., ունեւա 194739 ռ. և Փարիզ քաղաքի փոխառութիւն 4000 ֆ., իսկ դրամով 2727 ռ. 31 կ., ընդամենը 377428 ռ. 81 կ. և 4000 ֆ. ք.

Բացի սրանից Մ. Աթոռի գանձարանում իբրև աւանդ նոյն ժամանակում պահուում էին նաև հետևեալ գումարները—ա. Յասուկ գումարներ. 1) Արղութեան ուսումնարանի դրամագլուխը 3457 ռ. 88 կ. դրամով և 44900 ռ. արժէթղթով. 2) Հազրատի դրամ. 174 ռ. 7 կ. դրամով և 900 ռ. արժէթղթով. 3) Ալաշկերտի գաղթակ. դրամ.

948 *ա.* 38 *կ.* *դրամով* *և* 15375 *ա.* *արժէթղթով.* 4) Մեղուինեան գումար յանուն Տաճարի 284 *ա.* 65 *կ.* *դրամով* *և* 1900 *ա.* *արժէթղթով.* 5) Տաճարային *դր.* 109 *ա.* 94 *կ.* *դրամով* *և* 600 *ա.* *արժէթղթով.* 6) Խոր-Վիրապի *դր.* 109 *ա.* 74 *կ.* *դրամով* *և* 600 *ա.* *արժէթղթով.* 7) Զէմօ-Աւշալեան ընկ. *գանձ.* 80 *ա.* 75 *կ.* 8) Գանձանակադրամ Երուսաղէմի 410 *ա.* 5 *կ.,* 9) Գանձանակադրամ կարմիր խաչի 63 *ա.* 10 *կ.,* 10) Ախալքալաքի արկածելոց *դր.* 33 *ա.* 40 *կ.,* 11) Արզուման Գրիգորեանցի *դր.* 20 *ա.,* 12) բաժանորդագին Աստուածաշնչի 628 *ա.* 40 *կ.,* 13) կուրաց գանձանակադրամ 13 *ա.* 20 *կ.,* 14) Յովակիմ Աղամեանի *գում.* 261 *ա.* 96 *կ.* *դրամով* *և* 10600 *ա.* *արժէթղթով.* 15) Թաղէոս քահանայ Բուդաղեանի *դր.* 57 *ա.,* 16) Ղըզլարի զպրօցի *գում.* 450 *ա.* *արժէթղթով.* 17) Եօթնօրաց պատկերի *դր.* 200 *ա. Բ. Գրաւականքեր.* *արժէթղթով* 4230 *ա.* *և* *դրամով* 1887 *ա.,* ընդամէնը *դրամով* 8739 *ա.* 47 *կ.* *և* *արժէթղթով* 79555 *ա.,* *ամբողջ աւանդը* 88294 *ա.* 47 *կ.:*

Ուրեմն 1902-ի Յունուարի 1-ին գանձարանում կար ընդամէնը *դրամազուլի* *և* *աւանդադրամ արժէթղթով* 454256 *ա.* 50 *կ.* *և* 4000 *Ք.,* իսկ *դրամով* 11466 *ա.* 78 *կ.,* *ամբողջ գումարը* 465723 *ա.* 28 *կ.* *և* 4000 *Ք.:*

Հայերը Ռուսաստանում ըստ 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշխարհագրի

Մինչև 1897 թիւը Ռուսաստանում բնակիչները հաշուելու համար ռէվիզիաներ էին անում Ռէվիզիաների գլխաւոր նպատակն էր արականներին հաշուել պետական—ֆինանսական նպատակով 1897-ին առաջին անգամ ընդհանուր աշխարհագիր եղաւ Ռուսաստանում Այս աշխարհագրից ստացուած հետեանքները՝ Ն. Ա. Տրոյնիցկու ընդհանուր խմբագրութեամբ մշակուելով՝ լոյս տեսան Ս. Պետրբուրգում 1905 թուին երկու ընդարձակ հատորով՝ Բացի

* Первая всеобщая перепись населения российской империи 1897 г., под редакціею Н. А. Тройницкаго, общій сводъ по имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., Т. I и II, С. Петербургъ 1905.

սրանից իւրաքանչիւր նահանգի վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները հրատարակուած են առանձին հատորներով և այդ հրատարակութիւնը զեռ չի վերջացած: Մենք օգտուելով այդ հրատարակութիւններից՝ կաշխատենք այստեղ ընդհանուր տեղեկութիւն ապա աշխարհագրից ստացուած հետեւնըներէ մասին, մասնաւորապէս ծանրանալով հայերիս վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւններէ վրայ:

Ե. Ա. Տրոյնիցիու հրատարակած երկու հատորներից առաջինում զետեղուած են հետեւեալ աղիւսակները.— 1) ներկայ ժողովուրդը և բնիկ ժողովուրդը: 2) Բնակիչների բաժանումը ըստ անտեսութեան և վերջնիս կազմը: 3ա) Բնակիչների թիւը ըստ սեռի, տասնամեայ հասակի և գրագիտութեան: 3բ) Բնակիչների բաժանումը ըստ սեռի, հասակի և գրագիտութեան: 4) Մի տարեկանից պակաս մանուկները ըստ ամսական հասակի: 5) Բնակիչների բաժանումը ըստ ընտանեկան վիճակի և հասակի: 6) Բնակիչների բաժանումը ըստ դասակարգի և ծննդավայրի: 7ա և 7բ) Եկեղեցիների բաժանումը ըստ ծննդավայրի: 8) Բնակիչների բաժանումը ըստ դասակարգի և աստիճանի: 9ա և 9բ) Բնակիչների բաժանումը ըստ գրագիտութեան, կրթութեան, դասակարգի և հասակի: 10) Բնակիչների բաժանումը ըստ դասակարգի և ընտանեկան վիճակի: 11) Օտարահպատակների բաժանումը ըստ պետութեանց: 12) Բնակիչների բաժանումը ըստ գաւառութեան:

Բացի այս ընդարձակ աղիւսակներից հատորի մէջ կան նաև զանազան կարտոգրամներ և դիագրամներ: Հատորի բովանդակութեան մասին այս ընդհանուր տեղեկութիւնները ապուրջ յետոյ՝ այժմ համառոտակի առաջ բերենք մեզ հետաքրքրող վիճակագրական տեղեկութիւնները:

1897-ի աշխարհագրից երկեց, որ Ռուսաստանում՝ քացի Ֆինլանդիայից՝ կայ—

Եւրոպ. Ռուսաստանի արական	0/0-ը	իզակ.	0/0-ը	երկսեռ.	
50 նահանգներում	45749575	48,96	47693289	51,04	93132864
Պրիվիսլինեան 10 նն.	4712090	50,12	4690163	49,88	9402253
Կովկասի 11 նահանգներում և չրջաններ.	4886713	52,61	4402651	47,39	9289364
Սիբիրի 9 նահանգ.	2964419	51,48	2791403	48,52	5758822
Միջին Ասիայի 9 չրջ.	4164551	53,76	3582167	46,24	7746718
Բացի սրանից՝ հետու ծովերի վրայ՝ զինուորական նաւերում,					

Բուխարայի ուսանողան զազթավայրերում, սուսական հպատակները Սիւսում և սուս ժողովուրդը Յինկանդիայում, որոնք աշխարհագրի մէջ պէտք է մանէին

	35350	86,94	5311	13,06	40661
ամբողջ պետութ. մէջ	62512698	49,74	63167984	50,26	125680682

Սոյն 40661 մարդը դուրս հանելով 125680682-ից՝ կառայուի 125640021—Սուսաստանի բնակիչները, որոնց և վերաբերում են վիճակագրական հաշիւները:

Առհասարակ կանանց թիւը շատ է քան տղամարդկանց, մանաւանդ Եւրոպական Սուսաստանում. այնպէս որ՝ չնայելով որ միւս մասերում տղամարդկանց թիւն է շատ, բայց այնուամենայնիւ կանանց ընդհանուր թիւը գերակշռում է:

100 տղամարդուն ընկնում է ամբողջ կայսերութեան մէջ 101,1 կին, Եւրոպ. Ռ. 104,2 Պրիվիա. նն. 99,5 Կովկաս 90,1 Բաղ. ն. 80,5 Գանձ. ն. 83,0 Կարսի շ. 81,0 Քուբ. ն. 92,6 Թիբ. ն. 82,6 Չերնամոր. ն. 65,3 Երեանի ն. 87,7.

Ըստ դաւանութեան 1000 տղամարդուն ընկնում է.

ուղղափառ	1.028,3	կին	կաթոլիկ	1.016,1
լուսաւորչական	890,1		հրէայ	1.047,7
բողոքական	1.850,4		բուդդայական և	
մահմէտական	883,6		լամայիս	802,2
հնադաւան	1.142,4			

932 քաղաքում ապրում են 8912140 ար. և 7916255 իգ. այսինքն քաղաքներում 1000 տղամարդուն ընկնում է 888,2 կին: Քաղաքացիները ազգաբնակչութեան 13,40₀ են:

Բնակիչները զետեղուած են հետևեալ կերպով.—ամբողջ պետութեան մէջ մի վերստի վրայ 6,66 %.

Սիրիբում	0,53				
Պրիվիպին. նն.	84,28	Կովկասում	22,56	Բաղուի ն.	24,03
Իսպասանի շրջ.	21,86	Գանձակի ննց.	22,65	Կարսի շրջ.	17,48
Կուբ.	շրջ. 23,63	Քուբայիսի ն.	33,2	Սուբու. ն.	16,64
Թերեքի շրջ.	15,3	Թիֆլիսի ն.	26,86	Չերնով. ն.	8,90
Երեանի ն.	35,71				

Ամենից խիթ ընակուած են Պրիվիւղեան նահանգները, ամենից նսար Սիբիրը:

Աշխարհազրի ժամանակ երեսց ,որ իրանց ընակավայրից ժամանակաւոր հեռացել էին 3,041,255 հ. (2,40/0), իսկ եկւոր էին 2,104,751 հ. (1,70/0): Այս տարբերութիւնից կասկած է ծագում, որ մի մարդը կարող է երկու տեղ գրուած լինել և աշխարհազրի մէջ անձշուութիւն մտած:

Բոլոր ընակիչները բաժանուած են 22,023,474 տնտեսութեան (ընտանիքի), որից 2,893.847 (130/0) քաղաքային տնտեսութիւն:

Ընակիչները ըստ հասակի հետեւեալ 0/0 էին ներկայացնում.

	1 s. պակաս.	1—9 s.	10—19 s.	20—59 s.	մնացածը
	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.
Եւրոպ. մ.	3,7—3,5	24,0—23,4	21,3—21,4	44,1—44,5	6,9—7,2
Պրիվիւլ. նն.	3,5—3,5	24,6—24,7	20,5—21,5	45,4—43,9	6,0—6,4
Կովկաս	2,9—3,0	26,8—28,2	20,3—19,8	44,4—42,9	5,6—6,1
Սիբիր	3,5—3,6	21,6—23,2	19,5—20,7	47,3—44,8	8,1—7,7
Միջ. Ասիա	1,2—1,4	21,4—24,6	19,1—19,6	51,9—48,3	6,4—6,1
Կյւրուք. մէջ	3,4—3,4	24,0—23,9	20,9—21,1	44,7—44,6	7,0—7,0

Այս տեղից երևում է, որ 1 տարեկանից պակաս մանուկներ ընակիչներին թուի համեմատութեամբ ամենից քիչ կային Մ. Ասիայում, ամենից շատ Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 1—9 տարեկան շատ կային Կովկասում և ամենից քիչ Մ. Ասիայում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 10—19 տ. շատ կային Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվիւղեան նահանգներում (իգ.), ամենից քիչ Միջին Ասիայում 20—59 տ. ամենից շատ կային Մ. Ասիայում, ամենից քիչ Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Կովկասում (իգ.):

Այժմ տեսնենք 1 տարեկանից պակաս մանուկներին 0/0-ը Կովկասի մի քանի նահանգներում:

1 տարեկանից պակաս երկսեռ մանուկներին 0/0-ը.

Կովկաս	2,9	Բազուի ն.	2,0	Գանձակի ն.	2,3
Կարսի շրջ.	2,7	Գութայիսի ն.	2,2	Թիֆլիսի ն.	2,5
Չերնամօր ն.	2,7	Երևանի ն.	2,6		

1 տարեկանից պակաս մանուկներ ընակիչներին թուի համեմատութեամբ ամենից շատ կային Կարսի շրջանում և Չերնամօրեան նահանգում, թէև նոյն իսկ այդ նահանգներում նրանց 0/0-ը ընդհանուր Կովկասի միջին 0/0-ից ցածր էր 1 տարեկանից պակաս մանուկներ ամենից քիչ կային Բազուի նահանգում:

Բնակիչների միջին հասակի տարիները կայսերութեան մէջ.

	Բնակչութեան			Բնակչութեան		
	ար.	իգ.	երկուսն	ար.	իգ.	երկուսն
Եսթոն. Ռ.	24,98—25,54	25,26	26,43—27,41	24,75—25,28		
Պրիվիլ. նն.	24,25—24,47	24,36	24,32—25,14	24,22—24,27		
Կովկաս	23,80—24,07	23,94	24,71—24,75	23,68—23,42		
Սիբիր	26,79—25,77	26,31	28,14—26,90	26,69—25,68		
Միջին Ասիա	26,84—25,33	26,14	27,52—26,12	26,74—25,23		
Կայսեր. մէջ	25,05—25,32	25,16	26,15—26,85	24,86—25,10		

Միջին հասակը քաղաքներում աւելի մեծ է քան գիւղերում, առողջապահական պայմանների շնորհիւ և այն պատճառով, որ մշակութեան յարմար ուժերը հաւաքուած են լինում քաղաքներում: Միջին հասակի կողմից կովկասը վերջին տեղն է բռնում, իսկ Սիբիրը առաջին: Տղամարդիկ երկարակեաց են Մ. Ասիայում, կանայք Սիբիրում: Ամենից երկարակեաց են Սիբիրի (ար.) և Ե. Ռուսաստանի (իգ.) քաղաքացիները, ամենից սակաւակեաց՝ կովկասի գիւղացիները:

Այժմ անցնենք բնակիչների ընտանեկան վիճակին:

Ընտանեկան վիճակը 0/0-ով ըստ տանտանայ հասակի.

	ամուրի եւ կոյս ամուսնացած որբույրի ամուսնաբաղ անորս		ամուրի եւ կոյս ամուսնացած որբույրի ամուսնաբաղ անորս		ամուրի եւ կոյս ամուսնացած որբույրի ամուսնաբաղ անորս		ամուրի եւ կոյս ամուսնացած որբույրի ամուսնաբաղ անորս	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
15 և ցածր	99,99—99,93	0,01—0,07	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00
15—19 և	95,49—84,09	4,46—15,75	0,02—0,11	0,01—0,03	0,02—0,02	0,02—0,02	0,02—0,02	0,02—0,02
20—29 և	44,36—20,93	54,92—77,51	0,57—1,36	0,06—0,14	0,09—0,06			
30—39 և	9,53—6,52	88,62—87,88	1,65—5,36	0,11—0,18	0,08—0,06			
40—49 և	4,33—4,62	91,35—80,71	4,12—14,42	0,13—0,17	0,07—0,08			
50—59 և	3,02—4,27	87,03—66,03	9,75—29,40	0,13—0,15	0,07—0,15			
60 եւ աւելի և	2,64—4,81	68,04—36,15	29,04—58,50	0,13—0,14	0,15—0,40			
ամբողջ բնակիչ.	57,14—52,02	39,45—39,56	3,29—8,27	0,06—0,08	0,06—0,07			

Այս ազիւսակից երեւում է, որ ամուրիների և կոյսերի ամենամեծ 0/0-ը բնականաբար տալիս են 15 տարեկանից պակասները, և ամենափոքր 0/0-ը 60 և աւելի տարեկան տղամարդիկ և 50—59 տարեկան կանայք: Ամուսնացածների ամենամեծ 0/0-ը տալիս են 40—49 տ. տղամարդիկ և 30—39 տ. կանայք. իսկ ամենափոքր 0/0-ը 15 տարեկանից պակաս տղամարդիկ և կանայք: Որբույրիների ամենամեծ 0/0-ը տալիս են 60 և աւելի տարեկանները, իսկ ամենափոքր 0/0-ը 15 տարեկանից պակասները: Ամուսնաթողների ամենամեծ 0/0-ը տալիս են 40—60 և աւելի տարեկան տղամարդիկ և 30—39 տարեկան կանայք, իսկ ամենափոքր 0/0-ը 15 տարեկանից պակաս տղամարդիկ և կանայք:

Ընտանեկան զիճակը 0/0-ով.

	ամուրի եւ կոյս		ամուսնացած		որբւայրի	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
Եւրոպ. Ռ.	28,9	—23,6	65,5	—62,6	5,7	—13,5
Պրիվիւլ. նն.	34,0	—28,1	62,4	—59,9	3,4	—11,6
Կովկաս	31,9	—13,6	63,3	—71,0	4,6	—15,0
Սիբիր	30,8	—20,6	61,7	—66,2	7,1	—12,8
Միջին Ասիա	35,1	—9,0	60,9	—77,0	3,7	—13,7
Կայսերութիւն	30,1	—22,3	64,3	—64,0	5,4	—13,4

Այստեղից երևում է, որ բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամուրիները ամենից շատ են Միջին Ասիայում, ամենից սակաւ Եւր. Ռուսաստանում, իսկ կոյսերը ամենից շատ են Եւր. Ռուսաստանում և ամենից սակաւ Մ. Ասիայում Ամուսնացած տղամարդիկ ամենից շատ են Եւր. Ռուսաստանում և սակաւ Մ. Ասիայում, այն ինչ ամուսնացած կանայք շատ են Մ. Ասիայում և ամենից սակաւ Պրիվիւլեան նահանգներում Որբւայրի տղամարդիկ ամենից շատ են Սիբիրում և սակաւ Պրիվիւլեան նահանգներում, իսկ որբւայրի կանայք ամենից շատ են Կովկասում և սակաւ Պրիվիւլեան նահանգներում:

Բնակիչների դասակարգային կազմը 0/0-ով.

						ամբողջ
	Եւպ. Ռ.	Պրիվ. 66.	Կովկաս	Սիբիր	Մ. Ասիա	պետ.
տոճմ. աղն.	0,95	1,44	1,84	0,29	0,15	0,97
անձն. աղն. և աստիճ.	0,52	0,47	0,58	0,51	0,20	0,50
հողերական	0,54	0,08	0,62	0,34	0,04	0,47
տոճմ. և անձ. պտ. քղ.	0,33	0,04	0,21	0,16	0,03	0,27
վաճառական	0,25	0,10	0,20	0,16	0,06	0,22
մեշչանին	10,65	23,53	8,11	5,62	1,95	10,66
գիւղացի	84,16	72,98	74,56	70,87	4,98	77,12
զազախ	1,54	0,11	10,43	4,46	3,28	2,33
ինօրօգէջ	0,45	0,00	1,51	14,64	88,97	6,61
օտարաշայատակ	0,27	1,15	1,69	1,08	0,29	0,48

Արանից երևում է, որ տոճմ. աղնուականները բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամենից շատ են Կովկասում, ամենից քիչ Մ. Ասիայում Անձնական աղնուականները և աստիճանաւորները ամենից շատ են Եւր. Ռուսաստանում և ամենից սակաւ Մ. Ասիայում Հողերականները շատ են Կովկասում, սակաւ Մ. Ասիայում:

Տո՛մ. և անձ. պատ. քաղաքացիները շատ են Ե. Թուսաստանում, սակաւ Մ. Ասիայում: Վաճառականները շատ են Ե. Թուսաստանում, սակաւ Մ. Ասիայում: Մեշչանները շատ են Պրիվիւսեան նահանգներում և սակաւ Մ. Ասիայում: Գիւղացիները շատ են Ե. Թուսաստանում և սակաւ Մ. Ասիայում: Ղազախները ամենից շատ են Կովկասում, սակաւ Պրիվիւսեան նահանգներում: Ինօրօղէցները ամենից շատ են Մ. Ասիայում և սակաւ Պրիվիւսեան նահանգներում: Օտարահպատակները ամենից շատ են Կովկասում, սակաւ Սիբիրում:

Օտարահպատակներից 120720 հ. (19,90%) Տաճկաստանից են և 73920 հ. Պարսկաստանից (12,20%): Սրանք մեծ մասամբ մնում են Կովկասում: Տաճկահպատակների և Պարսկահպատակների մի մասը հայեր են:

Բնակիչների 0/0-ը բոս գաւանդեան.

	Պեթ. մէջ	Եւզ. Թ.	Պրիվիւ. ճճ.	Կովկաս	Սիբիր	Մ. Ասիա
ուղղափառ	69,35	81,71	6,47	19,40	85,79	8,28
հնադաւան	1,75	1,88	0,10	1,46	4,16	0,84
լուսաւորչական	0,94	0,05	0,00	12,12	0,01	0,06
հայ կաթ.	0,03	0,00	0,00	0,39	0,00	0,00
հու. կաթ.	9,13	4,65	74,80	0,49	0,61	0,71
լուսերական	2,84	3,30	4,41	0,59	0,27	0,11
ալֆորմատ.	0,07	0,08	0,06	0,02	0,00	0,00
բապտիստ	0,03	0,03	0,04	0,02	0,01	0,00
մենոնիտ	0,05	0,07	0,01	0,02	0,00	0,01
անդլիկան	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
մնացած քրիստ.	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00
կարայիմ	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
հրէայ	4,15	4,06	14,05	0,61	0,60	0,17
մահմետական	11,07	3,82	0,05	34,52	2,20	90,32
բուդդայ. և լամայիտ	0,35	0,18	0,00	0,16	4,30	0,02
մնացած ոչ քրիստ.	0,23	0,16	0,00	0,19	2,05	0,00

Այն աղիւսակից կարելի է եզրակացնել, որ Թուսաստանում ամենատարածուած դաւանութիւնը ուղղափառութիւնն է, ամենաքիչ տարածուածը անդլիկան եկեղեցու դաւանութիւնը: Կովկասում ամենատարածուածներն են ուղղափառութիւնը, մահմետականութիւնը և լուսաւորչականութիւնը: Եւր. Թուսաստանում և Սիբիրում ամենատարածուածն է ուղղափառութիւնը, Պրիվիւսեան նահանգներում հու. կաթոլիկութիւնը և Մ. Ասիայում մահմետականութիւնը:

Այժմ տեսնենք զրազիտութեան պատկերը:

Աշխարհազրի մէջ մտած ժողովրդից զրազէտ էին 26569585 հ. (21,10/0), որից 18318812 ար. (29,30/0), 8250773 իգ. (13,10/0):

Քաղաքացիներից զրազէտ էին 45,30/0 երկուսն.—արակ. 540/0, իգական 35,60/0.

Քրազէտների 0/0-ը ըստ հասակի.

	Պես. մէջ	Եւր. Ռ.	Պրիվիւ. 66.	Կովկաս	Սիբիր	Մ. Ասիա
	ա. իգ.	ա. իգ.	ա. իգ.	ա. իգ.	ա. իգ.	ա. իգ.
4-9 տ.	8,4-4,9	9,5-5,4	9,2-7,5	3,9-1,9	5,9-2,5	1,9-1,0
10-19 տ.	45,5-21,8	51,8-22,7	44,4-40,8	24,5-11,6	26,1-10,0	9,0-3,9
20-29 տ.	44,9-19,5	49,9-20,3	55,0-43,2	30,2-9,0	29,1-7,7	13,0-2,9
30-39 տ.	39,5-15,7	43,8-16,1	49,0-36,6	25,9-7,2	28,3-5,6	10,5-2,4
40-49 տ.	33,2-12,6	36,3-13,1	46,2-30,5	23,6-5,9	23,3-4,0	9,3-1,9
50-59 տ.	26,5-11,1	22,2-11,6	33,2-21,2	20,3-5,1	17,7-2,9	7,9-1,7
60-69 տ.	22,4-10,2	24,4-10,9	28,4-19,1	16,3-4,1	14,7-2,4	6,6-1,6
70-79 տ.	18,6-9,6	20,1-10,3	24,8-17,5	13,1-3,3	11,2-1,8	5,3-1,4
80-89 տ.	13,0-7,6	14,1-8,6	18,4-14,1	8,9-2,1	7,6-1,2	4,6-1,3
90-99 տ.	8,6-5,1	9,3-5,9	12,9-9,0	6,5-1,6	6,0-0,9	5,2-1,2
100-109 տ.	5,9-3,4	6,5-4,7	6,5-7,9	4,7-1,1	6,3-1,2	6,6-1,0
110 եւ աւելի տ.	5,9-3,3	5,3-5,4	- -	2,4 -	6,1 -	15,0 -
անյայտ տ.	23,7-12,9	29,5-16,6	33,3-29,9	13,5-4,4	17,3-5,8	4,9-1,0
միջին բ.	29,3-13,1	32,6-13,7	34,2-26,8	18,2-6,0	19,2-5,1	7,9-2,2
ճոյնը միայն						
հազարներում	54,0-35,6	58,5-38,3	50,5-38,6	42,4-22,3	48,0-28,3	24,9-10,3

Այս ազիւտակից երևում է, որ 4—9 տարեկան զրազէտ բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամենից շատ կային Եւր. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվիսլեան նահանգներում (իգ.), ամենից սակաւ Մ. Ասիայում 10—19 տ. զրազէտները ամենից շատ էին Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվիսլեան նահանգներում (իգ.), սակաւ Մ. Ասիայում 20—79 տ. զրազէտները ամենից շատ էին Պրիվիսլեան նահանգներում, ամենից քիչ Մ. Ասիայում 80—89 տ. զրազէտները ամենից շատ էին Պրիվիսլ. նահանգներում, սակաւ Մ. Ասիայում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 90—99 տ. զրազէտները ամենից շատ էին Պրիվիսլ. նահանգներում, սակաւ Մ. Ասիայում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 100—109 տ. զրազէտները ամենից շատ էին Մ. Ասիայում (ար.) և Պրիվիսլ. նահանգներում (իգ.), սակաւ Կովկասում (ար.) և Մ. Ասիայում (իգ.): 110 եւ աւելի տարեկան զրազէտներ ամենից շատ կային Մ. Ասիայում (ար.) և Ե. Ռուսաստանում (իգ.), բոլորովին չկային Պրիվիսլ. նահանգներում և Նոյն տարիքով զրազէտ կանայք ամենեկին չկային նաև Կովկասում, Սիբիրում և Մ. Ասիայում Ընդհանրապէս զրազիտութիւնը ամեն-

նից շատ տարածուած էր Պրիվիւ. նահանգներում, ամենից սակաւ Մ. Ասիայում: Իսկ միայն քաղաքներում զբաղիտուիթիւնը ամենից շատ տարածուած էր Եւր. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվ. նահանգներում (իգ.), ամենից սակաւ Մ. Ասիայում: Բնականաբար զբաղէտներէ ամենամեծ 0/0 տալիս են 10—19 տարեկանները, ամենից սակաւ 110 և աւելի տարեկանները:

Գրագէտների 0/0-ը ընդհանրապէս.

Պետութեան մէջ	19,78	Եւր. Ռ.	19,99	Պրիվիւայ. նն.	39,43
Սիրիբ	12,95	Մ. Ասիա	25,15	Կովկաս	19,37
Բազուի ն.	37,55	Գանձ. ն.	35,96	Կարսի շրջ.	41,54
Քուսթայիսի ննգ.	56,12	Թիֆլիսի ն.	48,53	Երևանի ն.	54,10

Այս աղիւսակից երևում է, որ զբաղիտուիթիւնը Անդրկովկասի նահանգներից ամենից շատ տարածուած էր Քուսթայիսի նահանգում, ամենից սակաւ Գանձակի նահանգում: Անդրկովկասի զբաղիտուիթեան 0/0-ը ընդհանուր Կովկասի և պետութեան զբաղիտուիթեան միջին 0/0-ից բարձր էր:

Բնակիչների կրթութիւնը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.

ա ր ա կ ա ն

ի գ ա կ ա ն

Իւս անձանց	0/0				Իւս անձանց	0/0				
	0/0	0/0	0/0	0/0		0/0	0/0	0/0	0/0	
	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	
համայնարաններում										
և բարձր վարժար...	97961	11,5	0,157	83,3	16,7	6360	1,2	0,010	83,3	12,7
մասնագ. տեխնիկ.										
բարձ. ուսում...	29656	3,5	0,048	78,7	21,3	619	0,1	0,001	80,3	19,7
բարձր. զինուորական										
ուսումնարաններում...	4181	0,5	0,007	82,2	11,8	—	—	—	—	—
մասնագիտական										
միջնակարգ ուս...	86655	10,2	0,138	61,2	38,8	13293	2,5	0,021	77,0	23,0
հանրակրթական										
միջնակարգ ուս...	558038	65,7	0,893	66,5	33,5	514939	97,5	0,815	79,6	20,4
զինուորական										
միջնակարգ ուս...	72441	8,6	0,116	82,7	17,3	—	—	—	—	—
Ընդամենը	848932	100,0	1,359	69,8	30,2	535211	100,0	0,847	79,6	20,4

Կրթութեան ընդհանուր 0/0-ը ստացել է հանրակրթական

միջնակարգ ուսումնական կրթությանը և բարձրագույն կրթութիւն ունեցող տղամարդիկ կազմում են բնակիչների 1,359 0/0-ը, կանայք 0,847 0/0, միջնակարգ և բարձրագույն կրթութեան տէր թէ տղամարդիկ և թէ կանայք մեծ մասամբ ապրում են քաղաքներում:

Կրթութեան մասին 0/0-ը բնակիչների վերաբերմամբ.

Եւրոպ. Ռ.	Պրիվիլ. ցն.	Կովկաս	Սիբիր	Մ. Ասիա		
ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.		
բարձ. քնդ. կրթ. տէր	0,176-0,009	0,056-0,005	0,089-0,004	0,086-0,001	0,024-0,002	
բարձ. մաս. կրթ. տէր	0,05-0,001	0,052-0,001	0,023-0,001	0,027-0,001	0,008-0,000	
բարձ. զին. կրթ. տէր	0,008	—	0,007	—	0,004	—
միջնակ. մաս. կրթ.	0,146-0,019	0,189-0,010	0,108-0,009	0,123-0,016	0,048-0,004	
միջնակ. հանրակրթ.	9,946-0,745	1,294-0,320	0,794-0,576	0,670-0,667	0,131-0,197	
միջնակ. զին. կրթ.	0,123	—	0,135	—	0,093	—
Ըճգհաճութեամբ	1,454-0,774	1,733-0,936	1,111-0,590	0,988-0,688	0,281-0,203	

Միջին և բարձրագույն կրթութեան տէր անձեր ամենից շատ կան Պրիվիլեյան նահանգներում և ամենից քիչ Մ. Ասիայում:

Բնակիչները ըստ ծննդավայրի 0/0-ով.

	սեզական ձմունդ	այլ նահանգի այլ պետութեան
Եւրոպ. Ռ.	92,2	7,6
Պրիվիլ. նն.	87,3	11,4
Կովկաս	84,4	14,0
Սիբիր	75,6	23,3
Միջ. Ասիա	93,6	5,9
Կայսերութիւն	90,6	9,0

Ամենից շատ օտարահայտակներ կան Կովկասում, հարեան պետութիւններից եկած: Ամենից շատ եկեւորներ այլ նահանգներից կան Սիբիրում:

Ռուս բնակիչների յարաբերութեան 0/0-ը մնացած բնակիչների վերաբերմամբ.

Պետութեան մէջ	66,80	Եւրոպական Ռ.	80,65
Պրիվիլեյան նն.	6,72	Կովկաս	33,72
Բազուի նահանգ	9,4	Գանձակի ն.	2,0
Կարսի շրջ.	9,6	Բութայիսի նահանգ	2,2
Թիֆլիսի նահանգ	8,2	Երեանի նահանգ	1,9

Տեղական բնակիչների վերաբերմամբ ուսանող ամենավերջ 0/0 են կազմում Երեանի նահանգում, ամենամեծ 0/0 Ե. Ռուսաստանում:

Այժմ տեսներ թէ հայերը ըստ դաւանութեան ինչպէս են զեւեղուած Ռուսաստանում:

Բնակիչների բաժանունը ըստ գաւառութեան.

Նաճանգներ	1897-ից		1897-ից		1897-ից		1897-ից		1897-ից		1897-ից	
	մար.	թիւ.	մար.	թիւ.	մար.	թիւ.	մար.	թիւ.	մար.	թիւ.	մար.	թիւ.
Եւրոպական Ռ.	25697	21987	47884	56593	15400	12750	1288	947	2235	2643	876	596
1 Արեւանդեկի	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2 Աստրախանի	2052	2151	4303	4960	1924	2083	21	29	50	59	13	25
3 Ֆեոփաղիայի	1087	1178	2265	2673	671	780	158	88	246	290	38	6
4 Վիլնայի	9	3	12	14	9	3	22	25	47	55	4	2
5 Վլադիմիրի	11	8	19	22	11	8	12	12	24	28	4	3
6 Վաղարշապատի	2	1	3	4	1	1	—	1	1	1	—	1
7 Վոլոգդայի	4	4	8	9	4	4	—	—	—	—	—	—
8 Վոլինեան	21	9	30	35	14	7	6	3	9	10	4	1
9 Վորոնէժի	112	47	159	188	74	25	6	—	6	7	3	—
10 Վաստկայի	4	—	4	5	3	—	1	—	1	1	1	—
11 Գրոզնոյի	17	9	26	31	6	2	15	18	33	39	1	1
12 Դոնեան	13896	13222	27118	31999	5811	5552	18	11	29	34	12	7
13 Նիբառնիշուտի.	301	147	448	529	130	95	16	8	24	28	7	1
14 Կադանի	26	9	35	41	23	9	—	1	1	1	—	1
15 Կալուգայի	2	—	2	2	1	—	14	13	27	32	—	—
16 Կրեմի	68	36	104	123	58	33	5	8	13	15	3	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
17 Կովէնի	5	3	8	9	4	2	42	54	96	113	1	3
18 Կասարմայի	1	3	4	5	—	3	—	1	1	1	—	1
19 Կուրլանդեան	6	2	8	9	1	—	7	5	12	14	5	3
20 Կուրսի	32	9	41	48	25	4	5	1	6	7	1	—
21 Լիֆլանդեան	39	8	47	55	38	8	3	3	6	7	3	2
22 Մինսկի	7	7	14	17	6	7	34	27	61	72	5	6
23 Մոզիլի	4	2	6	7	—	—	7	9	16	19	1	1
24 Մոսկուայի	1188	452	1640	1935	1183	451	18	7	25	29	18	7
Նոյն բնում Մոսկւի,	1182	451	1633	1927	—	—	18	7	25	29	—	—
25 Նիժնեգորդեան	33	14	47	55	15	5	1	—	1	1	1	—
26 Նովգորդեան	—	2	2	2	—	2	3	2	5	6	—	1
27 Օլոնէկի	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—
28 Օրէնբուրգի	18	1	19	22	13	1	2	—	2	2	1	—
29 Օրլովի	28	3	31	37	28	3	1	2	3	4	1	—
30 Պէնզայի	4	1	5	6	2	1	1	—	1	1	1	—
31 Պերմի	15	3	18	21	7	1	4	—	4	5	2	—
32 Պոզոյի	65	29	94	111	18	6	23	14	37	44	20	4
33 Պոլտաւայի	11	5	16	19	8	2	—	—	—	—	—	—
34 Պսկովի	1	—	1	1	1	—	12	12	24	28	—	—
25 Բեազանի	5	—	5	6	4	—	1	—	1	1	1	—
36 Սամարայի	27	6	33	39	25	5	3	5	8	9	—	—
37 Ս.Պետրբուրգի	628	297	925	1091	623	297	19	4	23	27	15	3
Ն.Ք. Ա. Պետրբուրգ	595	284	819	966	—	—	15	3	18	21	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
38 Սարառուիկ	120	48	168	198	116	36	5	4	9	11	4	4
39 Սիմֆրոպոկ	3	1	4	5	3	1	1	—	1	1	1	—
40 Սեֆոկէանի	7	4	11	13	7	2	1	2	3	4	—	—
41 Տաւրիկեան	4279	3215	7494	9023	2902	2308	669	537	1206	1433	587	479
42 Տամբուիկ	44	17	61	72	40	14	2	—	2	2	2	—
43 Տփերի	10	6	16	19	5	5	2	1	3	4	2	1
44 Տուղայի	4	1	5	6	3	1	—	—	—	—	—	—
45 Ուֆայի	15	1	16	19	8	1	2	—	2	2	1	—
46 Խաղովի	361	118	479	567	299	102	61	16	77	91	56	13
47 Խեղանի	1307	905	2212	2610	1268	880	59	19	78	92	59	16
Ն. Ք. Օդեսա	950	570	1520	1794	—	—	30	12	42	50	—	—
48 Չերնիկովի	13	—	13	15	3	—	3	3	6	7	—	2
49 Կալանդեան	1	—	1	1	1	—	1	—	1	1	1	—
50 Եսոբայաի	3	—	3	4	3	—	2	2	4	5	2	2
Պելլիպեան 66.	157	64	221	253	142	57	193	219	417	499	37	43
51 Վարչաւայի	93	32	125	147	87	31	23	38	61	48	12	19
Ն. Ք. Վարչաւա	84	30	114	135	—	—	11	17	28	33	—	—
52 Կալիչեան	2	—	2	2	2	—	15	8	23	27	1	—
53 Կելքի	4	3	7	8	2	1	13	24	37	44	—	2
54 Կոմիլեան	4	1	5	6	2	1	14	22	36	42	3	2
55 Կուրիլեան	11	8	19	22	8	7	30	22	52	61	4	3
56 Պետրովովեան	20	5	25	29	20	4	40	34	74	87	10	7
57 Պլյուսի	8	8	16	19	8	8	23	27	50	59	4	4

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
58 Թարգմանիկ	1	—	1	1	1	—	12	8	20	23	1	—
59 Սուգապսիկ	4	4	8	9	2	2	10	19	29	34	2	5
60 Սեպեցի	10	3	13	15	10	3	18	17	35	41	—	1
Սովկառ	595454	530341	1125795	1328438	134176	103794	18485	17629	36114	42615	3752	3617
61 Բազուկ	31403	21150	52563	62024	14583	8328	96	109	205	242	85	90
62 Դապրտանի	955	668	1623	1915	892	643	24	5	29	34	24	5
63 Գանձակի	155257	143428	238685	352448	17181	15748	68	37	105	124	37	20
64 Կարսի	37226	38397	71123	83925	8614	7083	1065	779	1844	2176	507	325
65 Կուրանի	7997	6653	14650	17287	4077	3619	104	39	143	169	72	22
66 Քուսթափսի	11610	7370	18950	22396	6765	3661	2631	2894	5525	6519	1877	2171
67 Սասարուսի	2838	2517	5355	6319	2221	2141	4	5	9	11	2	3
68 Քերկեթանի	7674	6798	14472	17077	4822	4589	39	33	72	85	27	26
69 Քիֆլիսի	113399	96762	210161	247990	45466	36812	10363	9853	20216	23855	979	854
70 Զերնոտոբան	3506	2635	6141	7246	301	136	58	24	82	97	37	17
71 Երևանի	223089	208953	442042	521610	29253	24534	4033	3851	7884	9303	105	84
Սրբի	467	36	503	594	191	9	33	11	44	52	5	2
72 Ամուրի	11	3	14	17	10	3	—	—	—	—	—	—
73 Ենիսիի	32	3	35	41	18	—	4	—	4	5	—	—
74 Զարայկաի	50	4	54	64	13	1	10	3	13	15	—	—
75 Երկուտանի	162	14	176	208	42	1	4	4	8	9	1	1
76 Պրիտոբսի	38	2	40	47	22	1	1	1	2	2	—	—
77 Սախալն կղզ.	110	7	117	138	53	2	6	—	6	7	3	—
78 Տօբոլի	30	1	31	37	21	1	2	2	4	5	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
79 Տճանիք	21	2	23	27	12	—	3	1	4	5	1	—
80 Եակրուտակի	13	—	13	15	—	—	3	—	3	4	—	—
Միջևե Բախա	3617	1221	4838	5707	3099	1181	24	6	30	36	20	5
81 Ավետիկեան	3	2	5	6	3	1	—	—	—	—	—	—
82 Անդրկասպեան	3083	1151	4234	4996	2828	1126	13	2	15	18	10	2
83 Սամարղանդի	325	36	361	426	160	29	3	2	5	6	3	2
84 Անիպոլսեան	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
85 Անիքէջեան	8	1	9	11	—	—	1	—	1	1	—	—
86 Սիր-Բարենեան	34	11	45	52	33	11	3	—	3	4	3	—
87 Տուրքախան	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
88 Ալբախան	8	4	12	14	—	—	—	2	2	2	—	1
89 Յեկրեանեան	153	16	169	199	75	14	4	—	4	5	4	—
Բացի արանից	322	59	381	449	.	.	1	—	1	1	.	.
Յիշատակացում աչ- խարնազի ենթաք- կուղու սուսանդատակ- նեքը . .	4	3	7	8	.	.	—	—	—	—	.	.
արա. ծովեր. գինուր. ձառ. միայ եղբորներ... սուս. գաղթ. Բուս- խարնազ . .	300	56	356	420	.	.	1	—	—	1	1	.
Խիւսաթ սուսանդուղի . .	16	—	16	19	.	.	—	—	—	—	.	.
	625914	553708	1179622	1392129	153007	120791	20029	18812	38841	45839	4692	4263

Ուրեմն սոյն հաշուով 1897-ի Յունուարի 28-ին ամբողջ Ռուսաստանում կար լուսաւորչական (հայ, ուտիացի, բոչա) 1179622 հ. հայ կաթողիկ 38841 հ., ընդամէնը 1218463 հ.։ Բողոքական և այլ դաւանութեան հայերը սոյն հաշուում առանձնապէս յիշուած չեն և մենք զժուարանում ենք ասել թէ արդեօք նրանք լրիւ մտած են սոյն հաշուի մէջ, թէ ոչ։ Ի նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասի վիճակագրական Յանձնաժողովը հիմնուելով մի քանի տարուայ վիճակագրական տեղեկագրերի վրայ, հայերի բնական աճման $\frac{0}{10}$ -ը ընդունում է 1,80—2, մենք էլ ընդունեցինք այդ աճման $\frac{0}{10}$ -ը 1,80 և աշխատեցինք որոշել լուսաւորչականների և հայ կաթողիկների հաւանական թիւը առաջիկայ 1907-ի Յունուարի 28-ին, այն է աշխարհագրից տասը տարի յետոյ։ Այդ ժամանակ հաւանականաբար լուսաւորչականների թիւը կլինի 1392129 իսկ հայ կաթողիկներինը՝ 45839, ընդամէնը 1437968 կամ կլոր թուով 1,438,000:

*
* *

Ն. Ա. Տրոյնիցկու վերոյիշեալ հրատարակութեան II հատորում զետեղուած է ընդամէնը 18 աղիւսակ, որոնցից XIII—XVI աղիւսակները պարունակում են տեղեկութիւններ ժողովրդի քանակութեան մասին ըստ ազգութեան (մայրենի լեզուն հիմք ընդունելով)։ Այս մասը խմբագրել և մշակել է Ս. Կ. Պատկանովը։ XVII—XIX աղիւսակները տեղեկութիւն են պարունակում ֆիզիքական արատ ունեցող անձանց մասին։ Այս բաժինը խմբագրել է Պ. Ա. Բեչանովը, իսկ համառոտ տեղեկագիրը կազմել է զօկտոր Վ. Ի. Գրեբենշչիկովը։

XX—XXIII աղիւսակները պարունակում են տեղեկութիւններ ժողովրդի զբաղմանց մասին։ Այս մասը խմբագրել և մշակել են Ն. Պ. Շվէյկին, Իւ. Վ. Բրունէման և Ա. Ի. Գիլշերը։

XXIV աղիւսակը պարունակում է տեղեկութիւններ դասակարգերի մասին ըստ ազգութեան (մայրենի լեզուի)։ Այս մասը նոյնպէս խմբագրել է Ս. Կ. Պատկանովը։

Եւ վերջապէս XXV աղիւսակը տալիս է տեղեկութիւններ ժողովրդեան գաւանութեան մասին ըստ հասակի։ Այս բաժինը կազմուած է Պ. Ա. Բեչանովի ղեկավարութեամբ։

Սոյն հատորից նախ առաջ ենք բերում այն աղիւսակը, որից երևում է թէ հայերը ըստ ազգութեան (հիմք ընդունելով մայրենի լեզուն) ինչպէս են զետեղուած Ռուսաստանում։

Բնակիչների բաժանումը ըստ մայրենի լեզուի:

Նահանգներ	Հ ա յ ա խ ո ս ն ա յ Ե ր							Երասրձական օտարախոս		
	ար. 1	կգ. 2	ար. 3	կգ. 4	ընդամ. 5	Եւ ճ. կարգի. 6	ճայեր 7	Երասրձական Եւ ճ. կարգի. 6	օտարախոս ճայեր 7	
Եւրոպական Ռ.	16166	13045	26903	22426	49329	50119	790	—	—	
1 Արեւմտեկի	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
2 Աստրախանի	1953	2119	2087	2183	4270	4253	-17	—	-17	
3 Բնաստրաբխայի	617	676	1034	1046	2080	2511	431	—	431	
4 Վերնայի	9	3	29	28	57	59	2	—	2	
5 Վեստբուրգի	10	6	10	6	16	43	27	—	27	
6 Վալդիսթրի	1	2	1	2	3	4	1	—	1	
7 Վոյտիզբուրգի	4	3	4	3	7	8	1	—	1	
8 Վոլֆենբան	14	16	19	7	26	39	13	—	13	
9 Վորտենբերգի	79	24	121	47	168	165	-3	—	-3	
10 Վեստֆալի	3	—	4	—	4	5	1	—	1	
11 Քրոյցնայի	3	12	21	33	54	59	5	—	5	
12 Դաննան	5857	5568	13971	13263	27234	27147	-87	—	-87	
13 Եկհարսթեյնուրտի	183	104	383	162	545	472	-73	—	-73	
14 Կազանի	23	10	26	10	36	36	—	—	—	
15 Կալուկայի	—	—	1	—	1	29	28	—	28	
16 Կիբի	51	32	62	38	100	117	17	—	17	

	1	2	3	4	5	6	7
17 Կովնայի	2	2	2	2	4	104	100
18 Կոստրամայի	1	—	2	—	2	5	3
19 Կուրլանդական	5	3	8	7	15	20	5
20 Կուրսկի	33	4	43	10	38	47	-6
21 Լիֆլանդական	39	6	42	7	49	53	4
22 Մինսկի	5	4	6	4	10	75	65
23 Մոսկովի	1	—	1	1	2	22	20
24 Մոսկուայի	1178	427	1201	432	1633	1665	32
Ն. թ. Մոսկուա	1177	427	—	—	1604	1658	54
25 Նիժնեգորսկան	13	2	30	10	40	48	8
26 Նովգորսկան	—	—	1	—	2	7	5
27 Օլոնեցկի	1	—	2	1	1	1	—
28 Օրենբուրգի	9	—	11	—	11	21	10
29 Օրլովի	29	3	29	3	32	34	2
30 Պենզայի	2	1	3	1	4	6	2
31 Պերմի	6	1	13	3	16	22	6
32 Պոլյայի	21	6	64	21	85	138	53
33 Պոլտավայի	5	2	8	3	11	16	5
34 Պսկովի	1	—	1	—	1	25	24
35 Ռեզանի	3	—	4	—	4	6	2
36 Սամարայի	22	6	25	6	31	41	10
37 Ս. Պետրբուրգի	546	238	550	288	788	948	160
Ն. թ. Ս. Պետրբուրգ.	527	226	—	—	753	837	84

	1	2	3	4	5	6	7
38 Ապրապոստոլ	117	34	122	46	168	177	9
39 Սիմեոնի	3	1	3	1	4	5	1
40 Ամուկնախ	7	2	7	2	9	14	5
41 Տառքիկեան	3549	2840	5094	3844	8938	8700	-238
42 Տամբոյի	45	19	48	22	70	68	-7
43 Տիբրի	5	5	9	5	14	19	5
44 Տուլայի	2	—	6	16	22	5	-17
45 Աւֆայի	3	1	12	2	14	18	4
46 Խարկոյի	438	114	483	132	615	556	-59
47 Կեդառի	1259	757	1292	778	2070	2290	220
Կոն. ք. Աղսուս	931	470	—	—	1401	1562	161
48 Չեռնիկոյի	3	1	3	1	4	19	5
49 Կարանդեան	2	—	2	—	2	2	—
50 Կարապախ	4	—	4	—	4	7	3
Պրկիսիական քն.	123	43	133	49	182	646	464
51 Վարչապոյի	75	25	77	27	104	186	82
Դ. ք. Վարչապ.	72	24	—	—	96	142	46
52 Կարկեան	2	—	2	—	2	25	23
53 Կելքիի	1	—	2	1	3	44	41
54 Կամեքեան	2	—	3	—	5	41	38
55 Կարբինեան	8	7	10	7	17	71	54
56 Պետրոսիական	16	3	16	3	19	99	80
57 Պլոյիի	8	5	8	5	13	66	53

58	Բարձրակի	1	—	3	3	6	21	15
59	Սուճալակի	1	2	3	2	5	37	32
60	Սեղեղի	9	1	9	1	10	48	38
Կովկաս		133366	106483	590036	526056	1118094	1171909	53815
61	Բազուր	14682	8442	31223	21010	52233	52768	535
62	Դաղառանի	902	647	964	672	1636	1652	16
63	Գանձակի	17228	15781	151638	140550	292188	298790	6602
64	Կարսի	9174	7442	39013	34393	73406	72967	-439
65	Կուրանի	4065	3513	7666	6260	13926	14793	867
66	Քուրթայիսի	8668	5837	14011	10032	24043	24505	462
67	Սասարուզի	2245	2150	2862	2523	5385	5364	-21
68	Թեղեղեան	4701	4507	6282	5521	11803	14544	2741
69	Թեֆլիսի	40991	33367	105035	91154	196189	230377	34188
70	Չերնոմորեան	362	168	3605	2680	6285	6223	-62
71	Երևանի	29368	24629	227739	213261	441000	449926	8926
Սիբիր		226	11	594	45	629	547	-82
72	Ամուրի	10	2	11	2	13	14	1
73	Ենիսեյի	21	—	39	5	44	39	-5
74	Անգրբաղիայ.	13	1	69	6	75	67	-8
75	Երկուսանի	46	1	197	16	213	184	-29
76	Պրիմորսկի	25	1	44	2	46	42	-4
77	Սախալին կղզ.	73	6	155	12	167	123	-44
78	Տարուի	23	—	27	—	27	35	8

	1	2	3	4	5	6	7
79 Տոմսեր	17	—	25	—	25	—	2
80 Եսկուտակի	—	—	17	2	19	16	-3
Միջև Ասիա	3129	1197	3639	1223	4862	4868	0
81 Անդոլիանան	4	1	4	1	5	5	—
82 Անդրկասպանան	2845	1130	3100	1156	4256	4249	-7
83 Սամարգանդի	168	31	333	37	370	366	-4
84 Սեմեյպոլստանան	—	—	—	—	—	2	2
85 Սեմբրէշեան	—	—	1	—	1	10	9
86 Սիբ-Ղարխանան	32	11	32	11	43	48	5
87 Տուրքուստան	—	—	1	—	1	1	—
88 Ուրալեան	—	—	6	3	9	14	5
89 Ֆերիանանան	80	14	162	15	177	173	-4
Բացի արանից	—	—	320	55	375	362	7
<i>Ֆինլանդիայում աչ-</i>							
<i>խարհագրի ներքո-</i>							
<i>կուտու սուսանդա-</i>							
<i>տակները..</i>	—	—	1	—	1	7	6
<i>արտ. ծովեր. զինուոր.</i>							
<i>նուս. զբոյ եղզները..</i>	—	—	—	—	—	2	2
<i>ուսու. գաղթ. Բուս-</i>							
<i>խարխալ..</i>	—	—	303	55	358	357	-1
<i>ուսուսանդապոստները</i>							
<i>և Բուսում.</i>	—	—	16	—	16	16	—
152082	120769	621617	551854	1173471	1218463	1218463	44992

© սուսանդապոստները

Մեր կազմած սոյն աղիւսակից երևում է, որ 1218463 հ. յուսաւորչականներից և հայ կաթողիկէներից 1173471-ը հայախօս էին, իսկ 44992-ը օտարախօս Այս օտարախօս հայերից 43815-ը ապրում են Կովկասում, զլիաւերապէս Քիֆլիսի, Երևանի, Գանձակի, Քերեքեան, Կուբանի, Բազուի և Բուլթայիսի նահանգներում։ Օտարախօս հայերի թիւը համեմատաբար շատ է նաև Բեսարաբիայի, Կովչույի, Ս. Պետրուրգի և Խերսոնի նահանգներում։

Ինչպէս կնկատէ ընթերցողը, սոյն աղիւսակում հայախօս հայերի թիւը հանելով յուսաւորչականների և հ. կաթողիկէների ընդհանուր թուից՝ ստացել ենք օտարախօս հայերի թիւը, իսկ եթէ տեղ տեղ հայախօսների քանակը աւելի շատ է եղել քան յուսաւորչականների և հ. կաթողիկէների ընդհանուր թիւը, ուստի և «—» է ստացուել, այդ «—» ով թուերը ցոյց են տալիս այն օտարազգիների քանակը, որոնք որպէս հայախօս մտել են հայ ազգի ցանկի մէջ։

Այդ օտարազգիների ընդհանուր թիւը 1138 է և բոս մեզ դրանք պէտք է լինին մեծաւ մասամբ հայ-հոռոմները կամ յունադաւան հայերը, որոնք հայախօս են Այս հայախօս օտարազգիները, մեծաւ մասամբ ապրում են Կարսի և Դօնեան չրջաններում, Սարկոզի, Եկատերինօսուաւի Տաւրիկեան և Չերնօմօրեան նահանգներում, այլև Սիբիրում։ Մեզ թւում է՝ թէ դրանք Կարսի չրջանում և Չերնօմօրեան նահանգում բնիկներ են, իսկ միւս նահանգներում՝ իբրև զինուոր ժամանակաւոր բնակիչ։ Եթէ ենթադրենք, որ այժմ էլ հայախօս և օտարախօս հայերի քանակութեան յարաբերութիւնը նոյնն է մնացել, այն ժամանակ պէտք է եզրակացնենք, որ 1907-ի Յունուարի 28-ին 1438000 յուսաւորչականներից և կաթողիկ հայերից օտարախօս կլինին 53091 հ.։ Բայց քաղցր է մեզ յուսալ, որ Հայոց ուսումնարանների շնորհիւ շատ կարճ ժամանակամիջոցում մայրենի լեզուն ընդհանուր սեպհականութիւն կդառնայ բոլոր հայերի համար և օտարախօս հայերը կմնան իբրև բացառիկ երեւթի։

Որովհետև աշխարհագրի ժամանակ ազգութիւնները որոշելիս մայրենի լեզուն են հիմք ընդունել, ուստի և Հայախոսով որ միայն յուսաւորչականները և հայ կաթողիկէները 1218463 հ. էին, այնուամենայնիւ աշխարհագրից ստացուած նիւթերը խմբագրողները հայ ազգի թիւը զնում են 1173096։ Այս Ռուսաստանում գտնուող հայախօսների թիւն է։ Այստեղ չէ հաշուած նոյն իսկ այն 375 հայերը, որոնք աշխարհագրի ժամանակ գտնուում էին Ֆինլանդիայում, Բուխարայի ռուսական գաղթավայրում և Խիւայում։ Եթէ 1173096-ի վրայ աւելացնենք և այս հայերի թիւը կստանանք

ամբողջ հայախօսների թիւը 1173471: Խմբագրողները ըստ այսմ հայախօսների թիւը զննելով 1173096, յարակցում են, եթէ սրա վրայ աւելացնենք և օտարախօս հայերի թիւը, այն ժամանակ հայերի ընդհանուր թիւը կայսերութեան մէջ հաւասար կլինի մօտ 1212000-ի: Այստեղից պարզ է, որ նրանք օտարախօս հայերի թիւը հաշուում են մօտ 38900, այն ինչ, ինչպէս տեսանք, աշխարհագրի ժամանակ Ռուսաստանում 44992 օտարախօս հայ կար, այնպէս որ հայախօսների և օտարախօս հայերի թիւը միասին ոչ թէ 1212000 էր, այլ 1218463 հ.: Այս տարբերութիւնը առաջանում է նրանից, որ մենք ուտիացիներին դասել ենք օտարախօս հայերի թուում, իսկ խմբագրողները ուտիացիներին՝ որպէս առանձին ցեղի՝ սոյն հաշուից դուրս են թողել:

Աւելորդ չենք համարում այստեղ քաղուածօրէն առաջ բերել Ն. Ա. Տրոյնիցիու հրատարակութեան սոյն երկրորդ հատրի խմբագրական ներածութիւնից այն մասը, որ վերաբերում է հայերին (ըստ մայրենի լեզուի) և մեր դրացիներին:

Հայոց լեզուն հնդկա-եւրոպական լեզուներից այժմ մեռած փոքր ասիական ճիւղին է պատկանում, որին հաւանականաբար պատկանում էին փրիւզէական և այլ լեզուները: Ներկայումս դոյութիւն ունեցող լեզուներից Հայոց լեզուն իւր կազմութեամբ ամենից մօտ է լիտովո-սլաւոնական և իրանական լեզուներին, որոնց համար կարծես կապող օղակ է:

Անդրկովկասում հայերը մասամբ նախկին հայկական նահանգների բնիկների մնացորդներն են, մասամբ էլ յետոյ Տաճկահայաստանից և Պարսկաստանից գաղթած: 1828—1830 թուերին մօտ 57000 հայ գաղթեց ռուսական սահմանները, Վերջին գաղթականութիւնները տեղի ունեցան զլխաւորապէս վերջին տաճկական պատերազմից յետոյ և 1896 թուին: Եւրոպական Ռուսաստանում հայերը բնակուում էին Ատարխանում, Բեօարարխայում, Պողոտեան նահանգում և Ղրիմի թերակղզու վրայ զեռ այդ երկիրները Ռուսաստանին միանալուց առաջ: Ղրիմից հայերը գաղթեցին և հիմնեցին Նոր-Նախիջևան քաղաքը աւելի ուշ:

Հայոց ընդհանուր թիւը ամբողջ կայսերութեան մէջ սոյն աշխարհագրով 1173096 հ. (621297 ար.) է,* կամ ընդհանուր բնակիչների 1,170/0: Քաղաքացիները կազմում են 230/0, Հայերի

* Եթէ 1173096-ին աւելացնենք և օտարախօս հայերին, այն ժամանակ կայսերութեան մէջ ընդհանուր հայերի թիւը կլինի մօտ 1212000: Ծ. խմբագրողի

զխաւոր բնակավայրը կովկասն է—1118094 հ. (590038 ա.) կամ ամբողջ ազգաբնակութեան 12,040/0, իսկ միայն հնդկաներու պահան ծագումով բնակիչները 22,810/0, Հիւսիսային կովկասում հայերի թիւը համեմատաբար պակաս է—31114 հ. (16810 ա.) կամ 0,860/0, որից 2/5-ը քաղաքացիները կուրանեան շրջանում (զխաւորապէս Լարնեան գաւառում) կայ 13926 հ. (7666 ա.), Թերեքի շրջանում—11803 հ. (6282 ա.) և Ստաւրպոլի նահանգում—5385 հ. (2862 ա.): Հարաւային կովկասում հայերի թիւը 1086980 հ. (573228 ա.) է, կամ 19,540/0 ամբողջ բնակիչների: Այս հայերից մեծ մասը (1/3) գիւղացիներ են և քաղաքներից զուրս են ապրում: Հայերի կենդրոնը Երևանի նահանգն է, ուր նրանց թիւը 441000 հ. (227739 ա.) է, կամ 53,20/0 նահանգի բնակիչների: Գանձակի նահանգում կայ 292188 հ. (151638 ա.), կամ 33,30/0, Թիֆլիսի նահանգում—196189 հ. (105035 ա.) կամ 18,70/0, Բագուայ նահանգում (Բագ. Գէօղ. և Շամ. գաւառներում)—52233 հ. (31223 ա.) կամ 6,30/0, Կարսի շրջանում (Կարս և Կաղզ. գաւառներում)—73406 հ. (39013 ա.) կամ 25,30/0, Բուխարայի նահանգում (Բաթումի շրջանի հետ միասին)—24043 հ. (14011 ա.) կամ 2,30/0 (Բաթ. Սուխ. Արղուինի գգ.) և Չերնոօբեան նահանգում (Սօչ. գ.)—6282 հ. (3605 ա.) կամ 10,90/0:

Եւրոպական Ռուսաստանում 49329 (26903 ա.) հայ կայ (5/5-ը քաղաքներում), որոնցից կէսից աւելին—27234 հ. (13971 ա.) բնակւում է Գոնեան շրջանի Ռոստովի գաւառում, յատկապէս 2/5-ը Նոր Նախիջևանում և Ռոստովում, իսկ մնացածը շրջականներում: Հայաչափեան կողմից երկրորդ տեղը բնում է Տաւրիկեան նահանգը (զխաւորապէս Թէոզոսիայի և Սիմֆէրոպ. գգ.)—8938 հ. (5094 ա.): Բեսարաբիայում կայ 2080 (1034 ա.) հայ, Աստրախանի նահանգում—4270 հ. (2087 ա.), Ս. Պետրբուրգում—753 հ. (527 ա.), Մոսկուայում—1604 հ. (1177 ա.) և Օղէսայում—1401 հ. (931 ա.): Վերոյիշեալ տեղերից զուրս հայերի թիւը սակաւ է, միայն Անդրկասպեան երկրում կայ 4256 հ. (3100 ա.), որոնցից կէսից աւելին բնակւում է Ասխաբադի գաւառում, իսկ ամբողջ Միջին Ասիայում 4862 (3629 ա.) հայ կայ:

Այն ազիւսակներից, ուր բնակիչները բաժանուած են ըստ գաւառութեան և ըստ ազգութեան (մայրենի լեզուի), խմանում ենք՝ որ լուսաւորչական են հայախօսների 96,510/0-ը, վերախօսների 2,230/0-ը, և կովկասեան լեռնականների լեզուներով խօսողների 0,620/0-ը:

Ուտիացիները—7100 հ. (3806 ա.) բնակւում են Նուխի

գաւառում (Գանձ. ն.) և լուսաւորչական են: Այդ յեղի մեծ մասը մահմետականութիւն ընդունելով՝ վերջնականապէս թուրքայել է:

Իսկ ինչ վերաբերում է հայ կաթողիկէներին, նրանք Ռուսաստանի արտոջ կաթողիկէների 1,600⁰-ն են կազմում:

Ատրպատականցի թուրքերը կամ թաթարները, այլ թուրքերի հետ միասին, որոնց լեզուն աշխարհագրի մէջ ընդհանուր խօսքով կոչուած է թաթարական, կազմում են Անդրկովկասի բոլոր թուրքերի աճազին մեծամասնութիւնը—1475553 հ. (814819 ա.):

Նրանք մեծ մասամբ բնակուում են Գանձակի նահանգում—534086 հ. (297823 ա.), ուր նրանք ամէն տեղ մեծամասնութիւն են կազմում, բացի Շուշիի գաւառից, ուր հայերի թիւը շատ է և երևանի նահանգում կայ 313176 հ. (168967 ա.), բնակուած են բոլոր գաւառներում (Աղէքսանդրապոլի գաւառում սակաւաթիւ են):

Բազումայ նահանգում կայ 485146 հ. (268720 ա.), ուր նրանք գերակշռում են բոլոր գաւառներում և ինչպէս Գանձակի նահանգում, ժողովրդի ամենամեծ մասն են կազմում: Բաւական շատ թուրք կայ նաև Թիֆլիսի նահանգում—107383 հ. (59764 ա.):

Գլխաւորապէս Ջաքաթալայի և Բորչալուի գաւառներում թուրքեր կան նաև Դաղստանի շրջանում (Ղայթաղ-Թարաս. գ.)—32343 հ. (17288 ա.):

Վրացիները (լայն ստորով)—823968 հ. (437311 ա.) կազմում են Թիֆլիսի և Գուրթալիսի նահանգների բնակչութեան մեծամասնութիւնը—Թիֆլիսի նահանգում—465537 հ. (249827 ա.):

Գուրթալիսի նահանգում (Բաթումի շրջանի հետ միասին)—343929 հ. (177503 ա.):

Թիֆլիսի նահանգի 10 գաւառներից 6-ի մէջ վրացիները գերակշիւ թիւ են կազմում: Թիոնէտի և մասամբ Դուշէթի գաւառներում բնակուում են լեռնական վրացիները—խսուրները, թուշերը և փշաւները, իսկ Ջաքաթալայի գաւառում, ուր վրացիները վերբամասնութիւն են, ինգիլոյները (մահմետական):

Նահանգի միւս գաւառներում գերակշիւ թիւ են կազմում իսկական վրացիները:

Գուրթալիսի նահանգում վրացիները մեծաւ մասամբ բնակուում են Շարոպանի գաւառում (իսկական վրացիներ), Սզուրկէտի գաւառում (գուրթալիսիներ) և Բաթումի գաւառում (աջարացիներ և լազեր):

Բացի այս երկու նահանգներից, վրացիներին կարելի է հանդիպել գլխաւորապէս Թերեքեան շրջանում (Վլադիկաւկազի գ.):

Իմերէլները—273186 հ. (136045 ա.) համարեա ամբողջապէս կենդրոնացած են Գուրթալիսի նահանգում (Գուրթ. Լեյխում. Ռաչին. և մասամբ Շարոպանի գաւառներում):

Իմերէլների սոյն թիւը իսկականից շատ պակաս է, որովհետև աշխարհագրի ժամանակ նրանք

ցից շատերին դասել են (որպէս վերախօս) իսկական վրացիներէ շարքը:

Իմերէթիայից հարաւ ներքին Ռիոնի և ներքին ու միջին Ինգուրի աւազանում ապրում են մինգրէլները—239625 հ. (122245 ա.): Նրանք Զուզգիդի և Աննակի գաւառների (Քութ. ն.) բնակիչների մեծամասնութիւնն են կազմում Բազմաթիւ են նաև Սուխումի գաւառակում Աւելի հիւսիս՝ Քութայիսի նահանգի Լեչխումի գաւառում ապրում են սվանէթները—15756 հ. (7886 ա.):

Վրացիները և առհասարակ այս բոլոր քարթուէլական ազգերը միասին կազմում են 44,30/0 Թիֆլիսի նահանգի և 82,10/0 Քութայիսի նահանգի բնակիչների Բայց շնայելով դրան՝ յիշեալ նահանգները ամբողջապէս չեն մտնում քարթուէլական ցեղերի էտնոգրաֆիկական սահմանի մէջ, Թիֆլիսի նահանգում այդ սահմանից դուրս են մտնում Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Բորչալուի և Զաքարթալայի գաւառները, իսկ Քութայիսի նահանգում այժմ այդ նահանգից բաժանուած Սուխումի գաւառը, Այդ նահանգների մնացեալ մասերում վերական ցեղերը թուով զերակշռում են միւս ազգերից:

Վրացական ցեղերից իւրաքանչիւրի թիւը աշխարհագրի ժամանակ իսկութեամբ որոշել անհնար է եղել, որովհետև աշխարհագիր կազմողները ցեղը որոշելիս հիմնուել են մայրենի լեզուի վրայ, իսկ այդ ցեղերը մեծաւ մասամբ իրանց մայրենի լեզու ցոյց են տուել վրացերէնը:

Քրդերը 99949 հ. (53012 ա.) են, որոնցից միայն 10/0 է ապրում քաղաքներում, Նրանք բնակւում են Անդրկովկասի հարաւային մասում, Երևանի նահանգում (Երև. էջ. և Նախ. գգ.)—49389 հ. (26239 ա.) և Կարսի շրջ. (բոլոր գաւառ.)—42968 հ. (22632 ա.): Շատ շնչին է նրանց թիւը Գանձակի, Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներում, Լեզուով քրդերը շատ մօտ են պարսիկներին և զուտ իրանական ցեղ են:

* *
*

Այս բնօրինակը անխափանք խմբագրողների ներածութիւններէն առաջ բերելուց յետոյ, այժմ քաղաւա-
 քայն օգտուիմք այն աղիւսակից, ուր բնակիչները բաժանուած են ըստ գաւառութեան և ըստ մայրենի լեզուի:

Բնակիչների բաժանուածքը ըստ գաւառութեան և ըստ մայրենի լեզուի:

Լուսատուչականք

Լեզուներ	Լուսատուչականք			Հայ կարողներ				
	ա.	բգ.	ն. թուով գրապէտ	ա.	բգ.	ն. թ. գրապէտ		
Ամբողջ կայսերութեան մէջ	625592	553649	116210	40122	20028	18812	4428	2158
1. Ռուսաց Է	1241	904	849	630	185	119	88	56
2. Լենկերէն	34	30	20	16	339	351	141	149
3. Մնացած սլաւոն. Է	10	12	3	11	2	2	2	2
4. Լիտուո-լատիւկեան Է	15	5	10	1	57	52	31	28
5. Ռումանական Է	74	55	26	33	11	2	3	2
6. Գերմաներէն Է	21	19	11	13	51	10	8	7
7. Մնացած գերմ. Է	14	11	8	7	2	1	1	1
8. Մնացած նոյնկանրոց. Է (Նայերէն և այլն)	602938	535287	111837	37286	16457	15562	3527	1441
9. Հրէական Է	4	4	1	2	8	10	1	3
10. Քարթուկական (գրաց) Է	16579	13411	2940	2035	2869	2658	613	465
11. Կովկաս. լեռնական Է	3646	3105	361	62	7	1	3	—
12. Յինական Է	2	3	1	2	1	1	—	1
13. Տաճկա-Սլըբական Է	870	753	131	31	11	10	3	1
14. Մոնղոլ-բուրխասական Է	2	—	2	—	—	—	—	—
15. Մայրախոյսի. քաղ. ազգ Է	—	—	—	—	—	—	—	—
16. Մնացած նրա. ազգերի Է	—	—	—	—	—	—	—	—

17. Մնացած վեդուները 43 14 8 1 22 5 5 2
 18. Յոյց շարուած մ. լեզ. 4 3 2 2 6 3 2 —
 Բացի որանից՝

Յիզանդիայում,
 գնուտորակ, նուսերում,
 Բուխարայի գաղթ. և
 ասուածագ. կիւայում } 322

1. Բուսաց Լ. 3 1 3 — 1 1 — 1 —
 2. Մնացած հնդկահարող Լ. 315 55 205 16 — — — —
 (Հայերէն և այլն)
 3. Քարթուէկ Լ. 4 3 1 2 — — — —

Այժմ տեսնենք թէ իւրաքանչիւր վեդուով խօսողներէր կանի 0-ն է լուսաւորչական, յարակիցով որ այս
 աղբւտակուս հայ կաթողիկէներէ համար առանձին ցուցմունքներ չկան, նրանք խառնուած են միւս կաթողիկ-
 ներէ հետ:

Լեզուներ

Բուսաց Լ. 0,00 Մնաց. գերմ. լեզ. 0,11 Տանկա-թրք. Լ. 0,01
 Լեհերէն 0,00 Մնց. Հնդկերող Լ. (հայերէն) 96,51 Մնդուր-բուրխատ. Լ. 0,00
 Մն. սլաւ. Լ. 0,01 Հրէական Լ. 0,00 Ծ. ա. քաղկ. աղ. Լ. 0,00
 Լիւտ. լատիշ. Լ. 0,00 Քարթուէկական Լ. 2,23 Մնացած հիւս. ցեղ. լեզ. 0,00
 Թունան. Լ. 0,01 Կովկաս. լեանական. Լ. 0,62 Մնացած վեդուներ 0,80
 Գերմաներէն 0,00 Յիւն. Լ. 0,00 Յոյց շարուած մ. լեզ. 0,14

Այս և նախընթաց աղբւտակներէ կերտու է, որ լուսաւորչական են հայախօսներ 96,510-ը. վերա-
 խօսներ 2,250-ը, և կով. լեանականներ վեդուներով խօսողներ 0,520-ը, իսկ մնացեալ վեդուներով խօսող-
 ներէ մէջ լուսաւորչականները համեմատաբար չնչին 0 են կարմուտ, Հայ կաթողիկ են հայախօսներէ և
 վերախօսներէր բաւական նշանաւոր 0, իսկ լեհերէն և սուսերէն խօսողներէր աննշան 0/10:

Այժմ փոքր ինչ չեզոքելով մեր խիստական նպատակից, ծանօթացնենք բնթերթույթն այն աղետակների հետ, որոնցից երևում է թէ առհասարակ ամբողջ Ռուսաստանի բնակիչները ըստ մայրենի լեզուի ինչպես են բաժանուած, հարկանքաբան լեզուներով խոսողները ինչ տեղ են բանում միւս ազգերի մէջ և վերջապէս նայախօսանքը ինչ դիրք ունին հեղհանքաբան լեզուներով խոսողների շարքում:

Ռուսաստանի ամբողջ բնակիչների բաժանումը ըստ մ. լեզուի.

	Տեղիանքաբան լ.		անմիտական լ.		ուրալ-այտայական լ.	
	ա.	բզ.	ա.	բզ.	ա.	բզ.
1. Եւրոպական Ռուսաստան	39843007	41670573	1809992	1903089	4092473	4115769
2. Պրիվոլնիան հասանդներ	4082961	4038648	616040	651154	12784	175
3. Կովկաս	2564039	2337313	26801	19935	1043250	858892
4. Սիբիր	2403105	2308566	17627	15021	467747	440782
5. Միջին Ասիա	587760	495485	5170	3373	3562017	3075228
Ընդամենը	49490933	50850593	2475633	2594572	9179271	8490796

(չարունակութեւն)

	մեկուսացած լ.		ծայրայի ա. հարկ.		ամբողջ մնացած մ. լ.		ըստմար	
	ա.	բզ.	ազգ. լեզ.	ա.	բզ.	ա.	բզ.	
1. Եւր. Ռուսաստան	1816	398	45	8	2242	1452	45749575	47933269
2. Պրիվոլնիան նն.	14	21	—	—	261	167	4712090	4690163
3. Կովկաս	1252255	1186393	11	4	294	114	4886713	4402651
4. Սիբիր	19304	16876	53522	13166	113	42	2964419	2794403
5. Միջին Ասիա	668	144	8632	7725	304	212	4164551	3562167
ընդամ.	1274087	1203632	65210	20903	3214	1987	62477348	63162673

Նույնը թ/0-ով.

	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.
	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.
1. Եւրոպ. Բ.	87,23	3,98	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
2. Պրիվիւ. նն.	86,38	13,48	0,14	0,00	0,00	0,00	0,00
3. Կովկաս	52,76	0,50	20,48	26,25	0,00	0,01	0,01
4. Սիբիր	81,81	0,57	15,78	0,63	1,21	0,00	0,00
5. Միջին Ասիա	13,98	0,11	85,68	0,01	0,21	0,01	0,01
ընդամ.	79,86	4,04	14,06	1,97	0,07	0,00	0,00

Հողկանրոպական լեզուներով խոսողները թուստաստանում՝ անձնից բազմաթիւ են, իսկ ծայրագոյն արեւ-
 սելքի քաղաքակիրթ ազգերի լեզուներով խոսողները՝ անձնից սակաւ:

Հնդկանրոպական լեզուներով խոսող խոսողի բաժանումը.

Սլաւոնակ. ազգ.	Լիւ-լաթիւ. ազգ.	Թուրանակ. ազգ.	Գերմանացիներ	Իրանցիներ	Հայեր	Մնացածը							
ա.	ա.	ա.	ա.	ա.	ա.	ա.							
թգ.	թգ.	թգ.	թգ.	թգ.	թգ.	թգ.							
1. Եւրոպ. Բ. 37179164	38941008	1342543	1424262	572612	553174	657752	675911	1798	358	29903	22426	62305	58434
2. Պրիվիւ. նն. 3729817	5668895	150757	159874	5745	1327	199792	207988	16	1	133	49	701	512
3. Կովկաս 1650804	1533065	6100	587	5120	3835	29527	27975	224347	193708	590038	528056	58163	50086
4. Սիբիր 2388789	2999993	5219	3447	635	257	4052	1773	395	62	584	45	3432	2989
5. Միջին Ասիա 376395	325802	1373	307	195	100	5131	3816	500306	163825	3639	1223	721	412

Նույնը թ/0-ով.

	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.
	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.	Նույնը թ/0-ով.
Եւրոպ. Բ.	93,38	3,40	1,38	1,64	0,00	0,06	0,14
Պրիվիւ. նն.	91,05	3,83	0,09	5,02	—	—	0,01
Կովկաս	64,96	0,14	0,18	1,17	8,53	22,81	2,21
Սիբիր	99,51	0,18	0,02	0,13	0,01	0,01	0,14
Միջին Ասիա	64,81	0,16	0,03	0,83	33,62	0,45	0,10
ընդամ	91,73	3,09	1,14	1,61	0,78	1,17	0,23

Այս տեղից երևում է, որ Ռուսաստանում հնդկահարստական լեզուներով խոսող ազգերի մէջ գերակշիռ տեղ են բռնում այլաճանաչական ազգերը, իսկ վերջին տեղը իրանացիները: Հայերը բռնում են չորրորդ տեղը:

Ընդհանրապէս խօսելով բնակիչների բաց դաւանութեան և բաց մայրենի լեզուի բաժանման մասին, այժմ տեսնենք գրագիտութեան 0/0-ը բաց դաւանութեան պետութեան մէջ և առանձնապէս միայն քաղաքներում:

գրագիտութեան 0/0-ը բաց դաւանութեան.

Պետութեան մէջ	Միայն հարաւներում	Պետութեան մէջ	Միայն հարաւներում
Ռուսաստան	46,43	Հնդկաստան	40,72
Լուսաւորջական	36,93	Հոնկոնգ	51,52
Բուրմայական	70,37	Նիւ Զիլանդ	42,84 *
Մալայական	7,17	Սինգապուր	39,82
Մնացեալ ոչ գրիտ.	2,75	Կարայիպիկներ	42,92

Այսպէս տեսնում ենք, որ Ռուսաստանում առաջին տեղը զբաղեցնում են ինչպէս պետութեան մէջ և ինչպէս մասնաւորապէս քաղաքներում բուրմայականները: Ամենից սակաւ, գրագիտ են մասնաւորապէս քաղաքներում:

Հետազոտելու է խմանալ նաեւ ինչպէս գրագիտութեան մասին 0/0 է բնակչութեան մէջ գրագիտութեան մասին:

Գրագէտների ընդամուսը բախցի քանակի 9/0 և բնկնում ամեն մի գաւառուրքան

Վայր	Միայն Բայր	Բայր և Թաւ	Միայն Գրագէտ	Բայր և Գրագէտ	Կոպիտ	Գրագէտ և Բայր	Բայր և Գրագէտ	Գրագէտ	Բայր և Գրագէտ	Գրագէտ և Բայր	Գրագէտ	Գրագէտ և Բայր
1. Ազգագրատ (և Տնտեսական)	63,95	70,49	70,82	8,48	5,87	71,55	63,07	87,00	84,53	48,17	58,54	
2. Համ. կաթ.												
(և Տն. կաթ.)	13,87	10,70	7,58	5,17	70,12	80,48	2,32	4,59	2,08	3,05	1,92	3,98
3. Բողոքական	9,98	7,83	11,22	8,78	6,84	6,88	3,10	2,34	1,32	1,23	1,46	1,31
4. Մնացած գրիտ.												
(Լուսատուրչ. և այլն)	0,51	1,38	0,11	0,30	0,03	0,03	11,90	21,08	0,04	0,06	0,53	1,08
5. Հիբիսայ	7,68	14,88	7,40	13,92	14,47	6,71	1,41	3,06	2,37	5,03	1,13	2,49
6. Մամուտական	3,75	1,85	3,15	1,00	0,06	0,03	9,69	5,85	2,65	1,00	46,71	32,54
7. Մնաց. ոչ գրիտատ.	0,16	0,13	0,05	0,01	0,00	0,00	0,03	0,01	4,54	5,00	0,08	0,06

Այստեղից պարզ երևում է որ գաւառուրքան 9/0 և գրագիտութեան 9/0 և համադարձին չեն բնկնում։ Օրինակ՝ ուղղագրութեանը և Տնտեսականները բնկնում են քանակութեան 70 9/0 են կապում, այն ինչ գրագէտների միայն 63,950/0 է գալիս նրանց միայն Բողոքականները բնկնում են քանակութեան 30/0 են կապում, այն ինչ գրագէտների (9,98) 100/0 է գալիս նրանց միայն և այլն։

Ախտա որ այն աղբատիրներն են որ միայն ուսուցիչ և գիտուր է խնդրութեամբ որովք է գրագէտների և Տն. կաթատիրները չու. կաթատիրներն են որ միայն ընտանեկանների և համայնքի և հարկատուների և անտանի և ծառայողների և այլն 9/0 են բնկնում նրանց միայն։

Այն անտան ընդհանր այն աղբատիրները, որոնք անգիտութեան են տալիս արատաւ որ բնակիչները—կարգի են և անտան խնդրի, համբերի և խելագործների մասին։ Այն աղբատիրը՝ ուր արտաւարները բանանում են ըստ մայրենի լեզուի, խնանում ենք հետեւալը.—

	կայր թ ծնէ		կուրացած		ընդամ. կայր		համը և խուլ		համը		խելացար	
	ա.	խգ.	ա.	խգ.	ա.	խգ.	ա.	խգ.	ա.	խգ.	ա.	խգ.
Յուսատանի ընդհ.	35115	36319	81089	95377	116204	131696	69579	54934	18891	15355	67755	49954
ընտելիչներէն	419	458	786	863	1205	1321	398	248	144	78	769	305
Մխան 5. լեզ. խօսողներէն	259	282	622	803	884	1085	660	481	135	99	1169	658

Բոլոր կայր ընտելիչները հետևեալ $\%$ ուլ էին զնանգուած պետութեան մէջ.

կայր թ ծնէ	Եղ. Ս. Պրիգ. նն.	Կովկաս	Սիբիր	Միջին Ասիա	ամբողջ պետ.
0,59	0,34	0,53	0,65	0,55	0,56
1,55	0,41	1,09	2,41	0,48	1,41
2,14	0,75	1,62	3,04	1,03	1,97

Այն աղետակէց կրում է, որ կայրերի ամենամեծ $\%$ ասուել է Սիբիրը, ամենափոքր $\%$ -ը Պրիվոլնան նահանգները

Համեմատութեան համար աւելացնենք, որ Երևանի նահանգում կային կայր թ ծնէ կուրացած

Նան պէտք է նկատենք, որ ըստ ազգութեան ամէն մի 1000-ից էին	Վրացիներ	Թաթարներ	Հայեր
Քանձակի նահանգում	2,46 $\%$	1,46	1,41
	2,03 $\%$	3,45	2,15

Աւերին կովկասում ապրող զվառար ազգերից կուրութեան ամենամեծ $\%$ ասուել են թաթարները, յետոյ հայերը

Այժմ անաննք ընդանընդամենը խուլ և համը ընտելիչների $\%$ -ը.	Եւրոպ. Ս.	Պրիգ. նն.	Կովկաս	Սիբիր	Միջին Ասիա	կայս. մէջ
ա.	1,20	1,24	0,83	1,08	0,43	1,08
խգ.	0,93	1,00	0,63	0,81	0,24	0,87
ընդ.	1,06	1,12	0,73	0,95	0,34	0,99

Միայն համբ. Եւրոպ. Բ.	Պրիվա. նն.	Կողկաս	Սրբիք	Միջին Ատա	Կայս. մէջ
ա.	0,32	0,21	0,26	0,24	0,30
Բգ.	0,26	0,16	0,24	0,12	0,24
Բնդ.	0,29	0,19	0,25	0,19	0,27

Այս աղետակները երևում է, որ խուլ և համբերը համեմատաբար ամենից շատ էին Պրիվիլեյան նա-
հանգներում և ամենից սակաւ Մ. Ատալուան Միայն համբերը ամենից շատ էին Եւր. Ռուսաստանում և ամենից
սակաւ Կողկասում և Մ. Ատալուան Համեմատութեան համար աւելացնենք, որ համբերը Բագուայ նա-
հանգում կազմում էին 0,13^{0/10}, իսկ Երևանի և Քիֆիսի նահանգներում 0,14^{0/10} .

Փայով խելագարներին՝ պէտք է ասենք, որ Ռուսաստանում խելագարները 1000 մարդուց խելագար էին—

Եւրոպ. Ռուս.	Օստրեյան ցեղ.	գեմալոյի ցեղ.	գեմալ. չուկչուկ ցեղ.	Պրիվա. ցեղ.	Կողկաս	Սրբիք	Մ. Ատալ
Արական	1,16	2,65	1,18	0,96	0,89	1,05	1,04
Իգական	1,86	1,93	0,88	0,69	0,71	0,63	0,75
Ընդամ.	1,00	2,28	1,02	0,83	0,80	0,82	0,90

Այստեղից երևում է, որ խելագարներ համեմատաբար ամենից շատ կային Օստրեյան նահանգներում,
ամենից սակաւ Մ. Ատալուան Եւրոպայի խելագարների մասին դիմեք և մի քանի այլ թուերը
Խելագարների ^{0/10}-ը մեծ է Մ. Պարուրիի նահանգում (2,03^{0/10}) . Փանձակի նահանգում խելագարների ^{0/10}-ը
1,15 է, իսկ Գուրթայի նահանգում 1,54 . Միջոցները 2,22^{0/10}-ը խելագար է, իսկ խելագարները 1,56^{0/10}-ը .

* * *

Մենք արդէն տեսանք թէ քան ընտանեկան վիճակի բնակիչները ինչպէս էին գետնուրում Ռուսաստանում
Այժմ մի քանի համեմատական թուեր բերենք մեզ հետաքրքրող մի քանի ազգերի բնտանեկան վիճակին ծա-
նօթանալու համար Ասիայի ցուում կեք, որ յատկապէս հայերի բնտանեկան վիճակը այն թուերով ճշգու-
թեամբ որոշելը անձնար է, քանի որ հայերը «մեացեալ հնդկաւորացիան» ազգերի հետ խառն են նշանակուած
Ամուրի և կոչս էին Ռուսաստանի ամբողջ բնակիչների 54,7^{0/10}-ը, սուտների 53,99^{0/10}-ը, թաթարների

52,29⁹/₁₀-ը, հրէաների 59,23⁰/₁₀-ը, գերմանացիները 59,14⁰/₁₀-ը, Աւստրալիացիները 57,13⁰/₁₀-ը ամուրի էր, խոյ կայսերի ⁹/₁₀-ը նորմալից (54,7⁹/₁₀) շատ պակաս էր Աւստրալիացիները ամբողջ կայսերութեան մէջ կազմում էին 39,51⁹/₁₀, ամուսնացած ուսանողները 39,84⁰/₁₀, ամուսնացած թաթարները 42,32⁰/₁₀, այսինքն ամուսնացածը ⁹/₁₀-ը Ընդհանրապէս բոլոր ընտիրները 5,79⁰/₁₀-ը որքանաբար էր Սրբապրի ուսանողները կազմում էին 5,07⁰/₁₀, որքանաբար կովկասեան լեռնահանները 5,94⁰/₁₀, որքանաբար քարվուսեական ցեղերը 6,73⁹/₁₀։

Ամուսնաթողութիւնները ⁹/₁₀-ը ամբողջ կայսերութեան մէջ 0,07 էր Ամուսնաթողութիւնները կազմում էին 0,04⁰/₁₀, ամուսնաթողութիւնները 0,11⁰/₁₀, ամուսնաթողութիւնները կովկասեան լեռնահանները 0,43⁹/₁₀։

Այժմ տեղեկութիւն տանք մնացած հնդկահարապետան ազգերի ի վերջո որոյ և հայերի ընտանեկան վիճակի մասին,

Հնդկահարապետան ազգերի ընտանեկան վիճակը ⁹/₁₀-ով.

Արական	60,16	ամուսնացած	որքանաբար	ամուսնացած
Իգական	47,83	37,62	2,09	0,06
		42,39	9,65	0,07

* * *

Այժմ տեսնենք թէ ըստ 1897 թուի աշխարհապարի հայերը և ուստրալիացիները (ըստ մայրենի լեզուի) ինչ գործով էին զբաղուած, Նիգամները, որ ամբողջ պետութեան մէջ անկասկա զբաղուածը ունեցող հայերի թիւն էր 232419 ար. և 19872 իգ. և ոչ անկասկա զբաղուածը ունեցողներինը 388879 ար. և 531927 իգ. Անկասկա զբաղուածը ունեցող ուստրալիացիները թիւն էր 1175 ար. և 45 իգ., իսկ ոչ անկասկա զբաղուածը ունեցողներինը 2631 ար. և 3249 իգ.։

Ըստ անուսնա ընտիրները ըստ զբաղմանի և մայրենի լեզուի.

Հայաստան		Նիգամներ		Աւստրալիացիներ	
ամուսնացած	ոչ ամուսնացած	ամուսնացած	ոչ ամուսնացած	ամուսնացած	ոչ ամուսնացած
ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
1	2	3	4	5	6
2029	9	1812	2596	5	1

1. Վարչութիւն, գասարան, տարեկան.

ՉԸՆԴՄՈՒՆԻԿ

	1	2	3	4	5	6	7	8
2. Հասարակակ (զենտ, քաղ.) և զանակարգ, ծառայութ., 751	1	1	590	1150	1	--	1	4
3. Մանուար իրաւարան, գործունէութիւն	225	15	165	320	--	--	--	--
4. Զինուորակ, ծառայութիւն	4818	--	164	455	5	--	--	--
5. Ուղղափառ, եկեղեց, ծառայութիւն	298	27	392	583	1	--	5	2
6. Աւագուտան եկեղ. ծառայութիւն	1721	10	1973	3414	9	1	6	24
7. Քլ թրիստանեայ դաւան, ծառայութիւն	50	--	53	73	--	--	--	--
8. Եկեղեցական ազատ, սինագոգի, գերեզմ. ծառայութ., 268	9	184	349	2	2	--	4	1
9. Ուսումնարանական և զանափորակչ. գործունէութիւն	771	258	413	881	2	--	3	4
10. Գիտութիւն, գրական, գեղարուեստ	259	20	113	241	--	--	--	--
11. Բժշկական և ստորգաղափական գործունէութիւն	509	122	314	580	1	--	1	1
12. Պատմութիւն, գրական, իրաւագործ, հիմնարկութիւններ	4	19	2	6	--	--	--	--
13. Մանուար ծառայութիւն, ծառայ. վարձկան	20150	2590	9139	16526	15	3	7	16
14. Գրամագլխի եկամտով կամ ծնողներէց և այլա- կաններէց ստացած հատոյթով սպորոզ	4021	4100	4781	8467	12	4	11	21
15. Գանձարանի կամ մասնաւոր անձանց կամ հասարա- կական հիմնարկութեան հաշուով սպորոզ	2045	1168	700	997	5	9	10	8
16. Կալանաւոր և բանտարկուած	934	29	1	--	--	--	--	--
17. Գիւղանոստութիւն	110212	4912	31233	394216	874	11	2376	2790
18. Մեղուարուծութիւն և չորեմաղափանութիւն	504	86	860	1410	2	5	10	8
19. Կենդանապահութիւն	3833	159	1737	2879	11	--	13	18
20. Անտառապահութիւն և փայտի արդիւնարկութիւն	644	6	725	1170	2	--	5	5

	1	2	3	4	5	6	7	8
21. Զկնորումքին և որոտումքին	366	3	223	388	—	—	—	—
22. Հանգագործումքին	2170	18	391	691	1	—	1	2
23. Մետաղներ հալելու գործ	34	—	11	16	—	—	—	—
24. Մշակագործումքին կենդանական արդիւնքները	1116	6	907	1545	5	—	5	11
25. Մշակագործումքին փայտը	2057	14	1357	2409	1	—	3	4
26. Հիւսիկն բանուածքները գործ	1046	1626	1111	1841	116	7	55	112
27. Մետաղագործումքին	5624	14	4531	7933	6	—	10	18
28. Հանգային նիւթերի մշակումքին	574	13	456	684	24	—	40	69
29. Քիմիական և նրա հետ կապուած իրերի արդիւնարկութիւն	652	14	326	621	6	—	—	—
30. Օդհանումքի պնեգործ - գործը, պարտասել և մեղր եփել	229	10	253	405	—	—	—	1
31. Այլ բնակէլքներ և թաղանթներ պարտասել	90	2	71	106	—	—	—	—
32. Բուսակ և կենդանակ անոցարար նիւթեր պարտասել	3535	187	1936	3054	10	2	21	21
33. Մրտախտ և նրանից շինուած իրեր պարտասել	711	4	314	652	—	—	—	—
34. Բազմագրութեան արդիւնարկութիւններ (տպարան, վրձնագրատուն ևայլն)	656	10	237	494	—	—	—	3
35. Յիդրոէ, սպալիս, վերարուածակ և երամչու գործը - ներ, այն ժամացոյց, խաղալիք և այլն շինել	214	—	121	244	—	—	—	—
36. Անոցարծումքին, նիւթէ, սպաւանուոցի և չալցու- թեան առարկաներ շինել և այլն	1235	6	978	1795	2	—	3	2
37. Զգիտ պարտասել	9773	1063	6067	12063	16	—	3	24
38. Ելնութիւն, նարոյ և պահպանութիւն բնակարան- ները և սահասարակ շինարարական գործ	6491	18	6186	11449	8	—	8	11

	1	2	3	4	5	6	7	8
39. Կառաչմունքիւն և փայտէ նուաք չիւնել	173	---	39	110	—	—	—	—
40. Մանակց-միւնն այժմ չիւղ-կամ անորոշ արդիւնար. միջ	1314	31	198	791	—	—	—	—
41. Զրայն հազրդակցութիւն	396	2	86	143	—	—	—	—
42. Երկաթուղինք	603	12	285	542	—	—	—	—
43. Կառազանութիւն, սայլազանութիւն և այլն	2468	18	1592	3045	4	—	2	1
44. Մնացած ցամաքային հազրդակցութիւնները և տե- զափոխուելու միջոցները	881	2	324	618	1	—	1	1
45. Փոստ, հեռագիր և հեռախօս	363	29	173	325	—	—	—	—
46. Վարկայն և հասարակական անտրակ. հիմնարկութ.	208	5	128	322	—	—	—	—
47. Վաճառականական միջնորդութիւն	627	5	450	914	—	—	—	—
48. Առճասարակ անտուր	5580	187	3689	6739	6	—	4	1
49. Կենդանիների անտուր	329	2	355	642	—	—	—	—
50. Հացահատիկների անտուր	767	12	583	1114	—	—	—	—
51. Գիւղատնտեսակ. մնացեալ արդիւնարերութ. անտուր	7661	143	6028	10896	9	—	12	23
52. Շինութեան նիւթերի և վանիլքի անտուր	400	11	372	704	—	—	—	—
53. Տնային գործածութեան առարկաների անտուր	260	5	195	378	—	—	—	—
54. Զանազան մետաղեայ ապրանքի, մեքեն. և զէնքի անտ.	221	2	182	330	—	—	—	—
55. Գործուածքների և հանդերձեղէնի նիւթի անտուր	5656	92	4764	8266	1	—	—	—
56. Կաշիների, մորթիների և այլն անտուր	285	6	266	501	—	—	—	—
57. Շապիութեան, գիտութեան, գեղարուեստի, պաշտա- մունքի և այլ նիւթերի անտուր	200	16	110	207	—	—	—	7
58. Մնացեալ առարկաների անտուր	718	15	396	659	—	—	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8
59. Մանրածախս և հակերով անտուր	839	31	623	1169	—	—	—	—
60. Քէլասուն, հիւրանոց, զանաւորում անենակ և ժողովար. 1838	112	991	1778	—	—	—	—	—
61. Գինեվաճառութիւն	2573	34	1605	2959	—	—	—	—
62. Մարմնի ատողապահութեան և մաքրութ. վերաբերեալ հիմնարկութիւններ	1646	826	1683	2808	5	2	6	18
63. Անտուշ գործի տէր մարզիկ	1585	728	1639	2615	6	—	3	9
64. Անտուշութիւն	11	41	4	3	—	—	—	—
65. Անշայտ գրադուներ	1201	957	791	1151	1	1	1	2

Հայերի և ուտարայնների գրադուներին ծանոթանալուց յետոյ, այժմ անտուշներ թէ ընդհանրապէս
Բուսաստանում ապրող ազգերի խորագանչիւրց քանի 0 անկախ գրադուների տէրէր և քանիսը ոչ անկախ

100 երկուտ հոգու վրայ ընկնում էր.

	անկախ ոչ անկախ	անկախ ոչ անկախ
Վեյիկորսու	28,12	71,88
Բնչորսու	20,89	79,11
Լխամիկ	27,85	72,15
Գեքրանտաղի	30,04	69,96
Հայ	13,47	86,53
Հրէայ	30,22	69,78
Յին	32,71	67,29
Մորզին	17,79	82,21
Կիլիկիա—կասակ	20,33	79,67
Մարտրու	22,79	77,21
Լէհ	31,69	68,31
Լասիշ	37,89	62,11
Յոյն	26,79	73,21
Յիկան	30,39	69,61
Վրացի	25,14	74,86
Կասան	38,01	61,99
Թաթար	23,26	76,74

Սոյն ապիւստանից երևում է, որ անկախ դրացունչքի տէր մարդիկ համեմատաբար ամենից քիչ կային հայերի մէջ և քնդհանրապէս ոչ անկախ դրացունչքի տէր մարդիկ ամենից շատ կային հայերի մէջ, եւսն իսկ վրացիներն և թաթարներն մէջ համեմատաբար աւելի շատ կային անկախ դրացունչքի տէր մարդիկ քան հայերի մէջ: Անկախ դրացունչքի տէր մարդիկնց թիւը համեմատաբար ամենից շատ էր Հասոնների մէջ:

Ի նկատի ունենալով, որ թուապատանի բնակիչների գլխաւոր դրացունչքը երկրագործութիւնն է, կարեւոր ենք համարում ասած բերել և սոյն հետաքրքիր աղիւսակը.

Ամէն 100 մարդուց քանի թիւ է երկրագործութեամբ ապրում.

Վեիքորու	70,35	մարդու	86,46	բէլորու	89,93	իէ	61,42
Լիսով.	84,15	Լուսիչ	66,46	մոլդավ. և ոււմ.	92,49	գերմանացի	32,44
Երջն	70,89	Նայ	43,86	Սիկան	11,59	Նրէայ	3,24
Վրացի	76,29	Ջէչէն	92,39	Փիլն	68,81	Հասոն	64,25
մուրզիլն.	95,31	Թաթար	75,77	Բաշկիր	89,25	կիրիլո-կայսակ	22,93

Եւսի նկատենք, որ սոյն աղիւսակի մէջ հայերի համար ցոյց տրուած 43,860/0-ը ճիշդ չէ, որովհետև ճէնց աշխարհագրի մէջ ասած բերում երկրագործութեամբ դրացուող հայերի թիւը կազմում է ոչ թէ հայութեան 43,860/0-ը, այլ 70,030/0-ը: Կարելի էր կարծել, որ 70,03-ի տեղ 43,86 գնելը կամ թիւբնացութեան արդենք է կամ պարզապէս տպագրական սխալ: Ասիայի ներքածութեան մէջ կարծալով աշխարհագրի նիւթերի սոյն մասը խմբագրող պ. Բրունէլմանի նշանեալ հայտերը խօսելով, գրայնէք, որ այտանդ պարզ թիւբնացու-

Մտնթ. պատար ենք համարում յայտնել, որ սոյն անշարժութեղ մտնից ասած ևւ մեզին անկախ նկատել էր Քիլիկիոյ քաղաքային վարչութեան վիճակագրական թիւերի տեսուչ յարդիկ պ. Պալու Աբուլթեանը, որ սխալաբար յամենց մեզ հրտնիցու վերոյնեալ երկու հատըը, պատուելով հումար. Առ.Քից պատուելով յայտնում ենք յարդիկ պա-
րունին մեր խոսին նորոգակաւութիւնը:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ԼՆՆԵՐԷՆ	4,41	0,78	0,04	0,05	0,05	15,28	77,69	0,00	0,00	0,25	1,45
մնացեալ պաւան. Լ.	0,13	0,25	0,35	0,18	0,13	7,69	84,32	0,00	0,00	0,17	6,78
լիտովո-լատիչ. Լ.	1,32	0,10	0,03	0,03	0,02	4,40	93,87	0,00	0,00	0,15	0,08
ուսմանական Լ.	0,37	0,24	0,57	1,13	0,04	8,06	87,66	0,01	0,00	0,17	1,75
գերմաներէն	1,39	0,96	0,14	0,83	0,66	18,12	70,71	0,00	0,00	0,47	6,72
մնացեալ գերման. Լ.	4,07	2,27	0,31	1,20	1,35	9,30	32,57	0,01	0,04	11,20	37,68
մնացեալ ճնդկանբուլ. Լ.											
(Լ թիւս որոց և հայերէն) 0,65		0,37	0,79	0,48	0,52	10,30	64,80	0,10	16,00	0,14	5,85
հրէայերէն	0,00	0,07	0,00	0,12	1,42	94,15	3,91	0,00	0,01	0,19	0,13
գարբուէլական լեզուներ 5,29		1,04	2,18	0,21	0,17	3,55	87,32	0,05	0,00	0,10	0,09
արդկապ լեռնակ. Լ.	0,64	0,21	0,02	0,02	0,01	0,24	98,43	0,24	0,03	0,12	0,04
ֆիններէն	0,02	9,02	0,04	0,02	0,01	2,01	95,70	0,29	0,84	1,02	0,03
թուրք—թաթար Լ.	0,47	0,03	0,01	0,03	0,05	2,11	42,22	0,34	54,10	0,09	0,55
մոնղոլ—բուրխաւ. Լ.	0,03	0,02	0,00	0,53	—	0,07	0,28	11,86	87,12	0,06	0,03
ճ. ա. քաղկրթ. աղգ. Լ. 0,01		0,03	—	—	0,02	3,19	27,02	0,02	2,93	0,43	66,85
մնացեալ հրապին ցեղ. Լ. 0,00		0,01	0,00	0,00	0,01	0,08	0,29	0,09	96,44	0,19	2,88
մնացեալ լեզուները	0,16	0,38	0,77	0,02	0,04	0,90	61,08	0,01	9,56	0,66	26,42
ցոյց չարուած մ. լեզ. 2,28		1,80	0,14	0,72	0,84	14,80	40,47	4,64	2,60	25,86	5,85
միջին թուով պետ. մէջ 0,9		0,50	0,47	0,27	0,22	10,66	77,12	2,33	6,61	0,37	0,48

Այս աղբաւակից երևում է, որ թուատարած տարձական արժուական ամենափոքար ամենից շատ կար քարթուելական լեզուով խօսող ցեղերի մէջ, իսկ ամենէին չկար հրէաների մէջ, Անճնական արժուական և այսօրինաւոր ոչ արժուական համեմատարար ամենից շատ կար մնացեալ գերմանական լեզուով խօսող ցեղ

ա. Լուսատուչականներ

Տարիներ	ԽՐ. Թ.		միայն հաղ. Պրիվ. ճն. միայն Բ.		Կոլկաս		միայն հաղ.		Սիբիր միայն Բ.		Մ. Ասիա		միայն Բ. բնդամներ									
	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.								
1 Տ. պակաս	627	642	290	313	—	2	17330	14928	3234	3109	—	2	70	58	33659							
1—9 Տ.	4524	4468	2112	2153	11	15	167499	157776	27337	25622	3	5	1	337	317	334953						
10—19 Տ.	4954	4496	2791	2536	12	13	11	125474	102307	30476	23288	10	2	4	675	263	238106					
20—29 Տ.	5187	3689	3393	2143	58	12	48	11	89861	81185	26746	16882	101	7	22	2	1129	293	932	285	181522	
30—39 Տ.	4137	2851	2674	1711	44	12	44	11	76204	67019	18866	13416	173	5	45	—	920	127	775	120	151522	
40—49 Տ.	2901	2175	1899	1377	26	7	24	5	51616	44417	12317	9496	113	7	45	2	323	62	275	59	101647	
50—59 Տ.	1825	1632	1160	1110	6	—	4	—	33308	29081	7654	6854	45	8	16	3	111	64	94	62	66080	
60—69 Տ.	1076	1237	654	829	—	2	—	—	20636	19253	4717	4841	16	—	3	—	37	25	34	25	42582	
70—79 Տ.	517	603	326	439	—	1	—	1	8134	8516	1785	1848	5	—	2	—	11	9	10	8	18096	
80—89 Տ.	121	153	84	112	—	—	—	—	3203	3811	657	864	1	—	—	—	3	3	2	3	7295	
90—99 Տ.	21	27	11	18	—	—	—	—	826	981	149	218	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1857
100—109 Տ.	1	4	1	3	—	—	—	—	204	334	25	109	—	—	—	—	—	—	—	—	—	543
110 Տ. Եւ աւելի	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14
Ե նրայտ Տարի	6	10	5	6	—	—	—	—	556	722	210	244	—	—	—	—	1	—	1	—	—	1295
Ճնդամներ	25897	21987	15400	12750	157	64	142	56	595454	530271	134175	106794	467	36	138	7	3617	1221	3099	1181	1179171	

բ. հայ կարօյկներ

Տարիներ	ԽՐ. Թուս.		միայն Բ. Պրիվ. ճն. միայն Բ.		Կոլկաս		միայն հաղ.		Սիբիր միայն Բ.		Մ. Ասիա		միայն Բ. բնդամներ								
	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.	ա.	թգ.							
1 Տ. պակաս	25	19	11	7	7	6	4	2	588	532	103	105	1	1	—	—	2	—	—	—	1181
1—9 Տ.	164	153	101	79	39	35	6	4	5292	5245	898	839	2	—	—	—	5	1	5	1	10936
10—19 Տ.	276	172	172	119	51	38	8	9	4055	3939	822	869	1	5	—	1	2	—	—	—	8539

20—29 տ.	256	187	204	114	32	41	11	9	2660	2436	616	527	9	1	—	—	4	2	3	2	5638
30—39 տ.	231	157	165	99	32	44	3	8	2098	2065	481	403	8	2	1	1	6	—	4	—	4643
40—49 տ.	145	93	101	59	14	23	1	7	1589	1440	350	335	5	—	—	—	—	1	1	1	3311
50—59 տ.	100	70	69	53	8	17	2	2	1070	938	218	228	5	—	—	—	—	1	1	1	2210
60—69 տ.	54	58	37	43	7	13	1	2	690	610	144	160	2	2	1	—	—	2	—	—	1438
70—79 տ.	23	28	17	18	6	2	—	—	290	270	74	95	—	—	—	—	—	1	1	—	521
80—89 տ.	1	8	—	4	2	—	1	—	112	102	26	34	—	—	—	—	—	—	—	—	225
90—99 տ.	3	1	1	1	—	—	—	—	29	43	7	17	—	—	—	—	—	—	—	—	76
100—109 տ.	—	—	—	—	—	—	—	—	8	6	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	14
110 տ. և աւելի	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
անյայտ տարի	—	1	—	—	—	—	—	—	4	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	7
ընդամենը	1288	947	878	596	198	219	37	43	18485	17629	3752	3617	33	11	2	2	24	6	20	5	38840

Սոյն և նախընթաց աղիւսակներից երևում է, որ թէ լուսաւորչականները և թէ հայ կաթողիկոսների անհնաւնծ ՊՊԵ կազմում էին 1—9 տարեկանները, այս 10—19 տարեկանները, յետոյ 20—29 տարեկանները, և աստիճանաբար 30—39 տ., 40—49 տ., 50—59 տ., և 60—69 տարեկանները, զբաղելից յետոյ 1 տարեկանից պակասները և այս 70-ից աւելի տարիք ունեցողները, իսկ անհնաւորը 0-ը կազմում էին բնականաբար 100-ից աւելի տարիք ունեցողները:

Այժմ ատաղ բերեց այն աղիւսակը, որից երևում է թէ իւրաքանչիւր դասանութեան 100 մարդուց քանիստ էնչ հասակ ունեին այնպահայրի ժամանակ:

	0—9 տ.		10—19 տ.		20—29 տ.		30—39 տ.		40—49 տ.		50—59 տ.		60 տ. և ասելի	
	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.
դաւանութիւններ	27,7	27,4	21,1	21,2	16,0	15,9	12,4	12,4	9,5	9,4	6,5	6,7	6,8	7,0
ուղղափառ	30,5	32,2	21,0	19,3	15,4	15,4	13,0	12,6	8,8	8,4	5,6	5,7	5,7	6,4
լուսաւորչական	30,6	31,8	21,9	22,1	14,8	14,2	11,8	12,1	8,8	8,3	5,9	5,4	6,2	6,1
հայ կաթողիկ	31,4	29,3	21,8	20,6	12,2	14,7	12,0	12,6	9,2	9,3	7,7	7,3	5,7	6,2
բաղարատ	32,3	33,0	22,2	22,5	15,6	16,2	11,7	11,7	7,9	7,1	5,5	5,1	4,8	4,4
մենծիտ	25,5	27,8	20,3	19,9	17,5	17,8	13,5	13,0	10,1	9,2	6,6	5,9	6,5	6,4
մասնատական														
բոլոր գաւ. միջ.	27,4	27,2	21,0	21,2	16,2	16,2	12,6	12,5	9,4	9,2	6,6	6,7	6,8	7,0

Այստեղից երևում է, որ համեմատաբար ամենից շատ 0—9 տ. կային մենծիտների մէջ, ապա լուսաւորչականների (կգ.) և հայ կաթողիկեների (կգ.) մէջ, իսկ ամենից սակաւ մասնատականների (ար.) և ուղղափառների (կգ.) մէջ, 10—19 տ. ամենից շատ կային մենծիտների մէջ, ամենից քիչ լուսաւորչականների (կգ.) և մասնատականների (կգ.) մէջ, 20—29 տ. ամենից շատ կային մասնատականների մէջ, ամենից քիչ բաղարատների (ար.) և հայ կաթողիկեների (կգ.) մէջ, 30—39 տ. ամենից շատ կային մասնատականների մէջ, ամենից քիչ մենծիտների մէջ, 40—49 տ. ամենից շատ կային մասնատականների (ար.) և ուղղափառների (կգ.) մէջ, ամենից քիչ մենծիտների մէջ, 50—59 տ. ամենից շատ կային բաղարատների մէջ, ամենից քիչ մենծիտների մէջ, 60 տ. և ասելի ամենից շատ կային ուղղափառների մէջ, ամենից քիչ մենծիտների մէջ:

Սրանով մենք վերջացնում ենք մեր քաղաքումները ն. Ա. Տրոյնիցու վերսիշխալ երկու ստուար հատորներից և անցնում ենք 1897-ի աշխարհագրի նաճանգական հրատարակութեան:

Մենք 1897-ի աշխարհագրի նաճանգական հրատարակութեանից կարեւր ենք համարում առաջ բերել Անդրկովկասի այն նաճանգները, որ կենդանացած են հայերը, Այդ նաճանգները նետեւաշներն են. — Երևանի, Կարսի, Գանձակի, Ռիֆլիսի և Բաքուի:

Ա. Երևանի նահանգ

Երևանի նահանգի տարածութիւնը 23226,4 ք. վերստ է, իսկ Ստրէլիցկու հաշուով 24454,4 ք. վ. Միանսահմանագծի տարածութիւնը 1053 վ. է, նոյն թուում պետութեան սահմանագծի տարածութիւնը 377 վ. է։ Նահանգի մակերևոյթը 3000—6500 ոտ. բարձ. ունի Մակերևոյթի 430/0-ը 6000 ոտ. բարձր. ունի Անանայ ծովի մակերևոյթը, որ 1.224 ք. վ. տարածութիւն ունի 6340 ոտ. բարձր է ծովի մակերևոյթից։ Նահանգում տարուայ միջին ջերմութիւնը +11,6⁰ է, ճուշտութիւն՝ —6,4⁰, Յուլիանէ +26,1⁰, Երևանում ամառը մինչև 40⁰ և աւելի ջերմութիւն է լինում չուարում, իսկ ձմեռը համեմատ է ցուրտը մինչև —26 1/2-ի։ Աշնայէ խիստ եղանակ է լինում՝ որ տեղ տեղ ցրեքը չի համեմատ, Անտանները բռնում են նահանգի մակերևոյթի 2 1/2 0/0-ը։

Երևանի, Սուբալուի, Էջմիածնի և Շարուր-Դարալակացի գաւառներում 1897-ին բամբակ ցանում էր 15000 զեռ 10000 զեռաափնից աւելի կար և 3000 զ. պողատու ծառերի պարտէզի Գինեղործութեամբ պարագում են Երևանի և Էջմիածնի գաւառներում, պողպատ. ծոթեմար և Շ. — Դարալակացի գաւառներում։ Նահանգում 600000 զ. արտատեղի կաշտ Անտանոցանութեամբ պարագում են թաթարները և քրդերը։ Արտատեղիները 300000 զ. ամառանոցներ են և 300000 զ. ձմերանոցներ։ Նահանգում կար 40000 ձի և ջորի, 500000 մեծ տուար, 600000 այծ և ութար, 30000 էջ և 5700 ուղտ։

Նահանգի անտարական բնոջանուր շրջանը համեմատ էր 14 միլիոնի, 103 ուտու մարմանական հաստատութիւն կար։

1897 թուի աշխատանքի համեմատ Երևանի նահանգում կար 829556 ճ. (411889 ար. և 387667 իգ.)։ Բնակիչների 53,160/0-ը հայ էր։ Նահանգում մի ք. վերստի վրայ բնակուում էր 35,71 բնակիչ, իսկ երթէ գաւառները առանձին վերջնեց՝ բնակիչները զետեղում էին այսպէս.

Երևանի գ.	56,63	1 ք. վերստի վրայ	1 ք. վերստի վրայ	36,64
Նոր-Բայազ.	29,48	Ատերսանդրապոլի գ.	Էջմիածնի գ.	27,47
Նախիջևանի գ.	26,11	Շար-Դար.	Սուբալուի գ.	

Արեւին ամենից խիթ բնակուած էր Երևանի գաւառը, ամենից նոսր Նախիջեանի գաւառը։
 Ամէն սիւ 100 տղամարդուն բննում էր կին

	գաւառներում	գաղաքներում.	գաւառներում	գաղաքներում.
Երևանի գ.	86,86	67,39	Աղ-քանդաղաօջի գ.	91,51
Նախիջեանի գ.	90,51	88,11	Նոր-Ֆայազեանի գ.	94,17
Սուբանուի գ.	89,27	74,04	Շարուր-Պարապետեանի գ.	86,67
Էջմիածնի գ.	91,90	71,17	Նահանգում	90,13

Այս տեղից երևում է, որ կանաք համեմատաբար ամենից շատ էին Նոր-Ֆայազեանի գաւառում և ամենից օտկաւ. Շ.-Պարապետեանի գաւառում, իսկ քաղաքներից՝ Աղ-քանդաղաօջում և Երևանում.

Այժմ դենք այն աղիտակը, որից երևում է թէ խաբանչիւր երկես 100 անձից քանիսը ինչ հասակ ունէին

հասակ	համարում			բաղաբնեւում			զատաւներում		
	ար.	իգ.	բնդն.	ար.	իգ.	բնդն.	ար.	իգ.	բնդն.
10 տարեկանից պակ.	31,07	33,33	32,12	21,15	28,86	24,34	32,45	35,81	35,10
10—19 տ.	20,33	18,72	19,58	18,42	21,35	19,63	20,60	18,43	19,59
20—29 տ.	17,78	17,05	17,44	31,30	16,74	25,27	15,90	17,09	16,46
30—39 տ.	12,89	13,09	12,98	12,15	13,12	12,55	13,00	13,09	13,04
40—49 տ.	8,39	7,97	8,20	8,25	8,67	8,43	8,40	7,89	8,16
50—59 տ.	4,97	4,88	4,93	4,90	6,02	5,36	5,97	4,76	4,87
60—69 տ.	2,95	3,04	2,99	2,64	3,48	2,99	2,99	2,99	2,99
70—79 տ.	1,06	1,21	1,13	0,85	1,24	1,01	1,09	1,21	1,14
80 տ. և աւելի	0,55	0,69	0,61	0,31	0,50	0,39	0,59	0,71	0,64
անյայտ հասակ	0,01	0,02	0,02	0,03	0,02	0,03	0,01	0,02	0,01

Այս աղիտակից երևում է, որ հաճանդի բնակիչների ամենամեծ 0/0-ը կազմում էին 10 տարեկանից պարզաները, ամենափոքր 0/0-ը 80 տարեկանից ասելիները։ Իրական մանուկների թիվը ասելի շատ է քան արտաներիները։ Ընդհանրապես երեխաները դի-դիբուս ասելի բազմաթիվ են քան քաղաքներում, 20—29 տարեկանները քաղաքներում շատ են քոչքի և մշակների պահանջով։

Այս ակնարկը ձեռնարկ չհասցի, այլով տեսնենք թէ ինքանաչափ 100 մարդուն քանի հոգի է բնակում ըստ ազգութեան։

ազգեր	Ընդամենը	Բարձրներ	Գիրկներ	Երեւ. գ.	Ալիւ. գ.	Կաթն. գ.	Կար-Վայ-դ.	Սարւ. գ.	Շ-Կար. գ.	Կիւրթի-դ.
Պիլիքերս	1,58	8,42	0,73	2,02	3,43	0,85	2,21	0,81	0,08	0,07
Սարս	0,32	1,84	0,13	0,43	0,67	0,15	0,00	0,69	0,07	0,06
Լեւ.	0,16	1,36	0,02	0,13	0,39	0,15	0,01	0,04	0,02	0,01
Երեւ.	0,15	0,33	0,14	0,02	0,55	0,02	0,15	0,00	0,01	0,00
Հայ	53,16	58,49	52,49	38,54	85,51	34,41	66,31	30,40	27,08	62,44
Թաթ	0,08	0,00	0,10	0,00	0,00	0,00	0,22	0,00	0,00	0,35
Քուրդ	5,95	0,64	6,62	5,41	3,01	0,63	2,44	21,41	4,91	7,83
Վրացի	0,06	0,37	0,03	0,10	0,16	0,04	0,03	0,01	0,01	0,04
Թաթար	37,75	26,52	39,16	51,37	4,73	63,66	28,03	46,51	67,36	28,98
ասորի	0,34	0,10	0,38	1,52	0,02	0,01	0,00	0,00	0,43	0,16
հրեայ	0,10	0,70	0,03	0,22	0,27	0,00	0,03	0,01	0,01	0,02
մուսուլման	0,35	1,23	0,17	0,21	0,96	0,08	0,27	0,09	0,02	0,04

Այս տեղից երևում է, որ նաճանգի բնակիչների ամենամեծ 0/0-ը հայերն են, ապա թաթարները, իսկ ամենից փոքր 0/0-ը վրացիները:

Այժմ տեսնենք թէ իւրաքանչիւր ազգի 100 մարդուց քանիսը ինչ գաւանդութիւն ունենին:

ազգի	ուղղութիւն	ճնադատ.	լուսաւորչ.	հայ-կար.	հո.մ. կար.	քաղմ.	մտնմ.	հրէայ	մնաց. դաս.
վելիքորոս	62,72	34,19	0,38	0,01	0,66	0,55	0,43	0,95	0,11
մալորոս	98,81	0,37	0,04	0,00	0,00	0,74	0,00	0,04	0,00
լեւ.	1,30	0,00	0,00	0,07	98,34	0,14	0,14	0,00	0,01
յոյն	98,34	0,00	1,36	0,00	0,15	0,00	0,15	0,00	0,00
հայ	0,21	0,01	97,86	1,78	0,00	0,07	0,05	0,00	0,02
գուրգ	0,02	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	72,23	0,05	27,66
թաթար	0,01	0,00	0,09	0,00	0,00	0,00	99,85	0,01	0,04
ասորի	84,84	0,00	0,52	0,04	0,28	0,14	1,22	0,00	12,96
հրէայ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,12	0,12	4,47	94,00	1,29

Հայերի ամենամեծ 0/0-ը լուսաւորչական են, յետոյ հայ-կաթարիկ, ապա ուղղափառ (հայ հոտմուկերը) և բողոքական, իսկ մնացեալ գաւանդութիւններին պատկանող հայերի թիւը աննշան է:

Իւրաքանչիւր 100 հոգուց էին բոս գաւանդութեան՝

	Նաճանգուժ		գաւառներուժ
	1	2	
ուղղափառ և գաւանդակից	1,97	10,38	0,92
ճնադաւան և ազանդաւոր	0,58	8,56	0,58
լուսաւորչական	52,08	58,25	51,31

3

2

1

հայ կաթնորկի	0,95	0,20	1,04
հումս. կաթ.	0,27	1,92	0,06
բողբոջական	0,09	0,42	0,05
մահմանտական	42,20	27,31	44,06
հրէայ	0,12	0,79	0,04
մնացած. գաւ.	1,74	0,17	1,94

Աւրեւին նահանգի բնակիչների ամենամեծ $\frac{0}{100}$ -ը լուսաւորչական էր, ամենափոքր $\frac{0}{100}$ -ը բողբոջական Այժմ տեսնենք նոյնը գաւառ գաւառս իւրաքանչիւր 100 մարդուն բնիում էր բոս դաւանութեան՝

	Աղէք. գ.	Նախ. գ.	Եւրոպայ. գ.	Մուսլմ. գ.	Շ.-Դար. գ.	Էջ. գ.
ուզգ. և դաւանակից	3,79	4,35	0,87	0,38	1,61	0,49
հնազ. և ազանդ.	0,25	0,88	0,17	2,27	0,16	0,00
լուսաւորչական	38,62	80,47	34,40	66,23	30,24	62,03
հայ կաթ.	0,11	4,73	0,00	0,01	0,01	0,00
հա. կաթ.	0,21	1,02	0,16	0,01	0,03	0,01
բողբոջական	0,06	0,22	0,01	0,01	0,02	0,19
մահմանտական	56,70	5,13	64,32	31,10	59,11	36,33
հրէայ	0,26	0,29	0,03	0,06	0,01	0,03
մնաց. գաւ.	0,00	2,91	0,04	0,03	8,81	0,92

Այստեղից երևում է, որ երևանի, Հին Նախիջևանի, Սուբազուրի և Շարուր-Ղարաբաղի գաւառների բնակիչների ամենամեծ $\frac{0}{100}$ -ը մահմանական է, իսկ Աղէքսանդրապոլի, Ն. Բայազետի և Էջմիածնի գաւառների բնակիչների ամենամեծ $\frac{0}{100}$ -ը լուսաւորչական:

Նաճանգում կապին հետևող արտաուորները.—	կայր ի ծնէ 786	կուրացած 1252	ընդ. կայր 2038	խուլ և համր 429	համր 115	զիժ 593	ընդամ. 3175
Ամէն մի 10000 մարդուն ընկնում էր.—	9	15	24	5	1	5	37
Իւրաքանչիւր ազգից 10000 մարդուն ընկնում էր՝							
ազգեր	կայր ի ծնէ	կուրացած	ընդ. կայր	խուլ և համր	համր	զիժ	ընդամ.
փոկերոս	0,76	9,11	9,87	4,56	0,00	6,83	21,26
յոյն	0,00	15,12	15,12	15,12	0,00	0,00	30,24
հայ	9,75	18,57	28,32	5,26	1,59	8,12	43,29
թաթ	0,00	28,21	28,21	28,21	14,10	28,21	98,73
գուրգ	7,08	7,50	14,58	3,84	1,01	5,27	24,70
թաթար	10,18	12,01	22,19	5,37	1,21	6,32	35,09
ասորի	0,00	3,49	3,49	0,00	3,49	0,00	6,98
մնաց. ազգեր	1,25	3,78	5,04	0,00	0,00	0,00	5,04

Ուրեմն ի ծնէ կոյրերի ամենից մեծ 0/0 աուել են թաթարները, ամենափոքր 0/0 թաթերը, յոյները և ասորիները, կուրացածների ամենամեծ 0/0 աուել են թաթերը, ամենափոքր 0/0 ասորիները, էնդհան-
րապէս կոյրերի ամենամեծ 0/0 աուել են չայերը, ամենափոքր 0/0 ասորիները, իսկ և համրերի ամե-
նամեծ 0/0 աուել են թաթերը, ամենափոքր 0/0 ասորիները, Միայն համրերի ամենամեծ 0/0 աուել են թաթե-
րը, ամենափոքր 0/0 փոկերոսները և յոյները, Գծերը ամենամեծ 0/0 աուել են թաթերը, ամենափոքր 0/0
յոյները և ասորիները, էնդհանրապէս արտաուորների ամենամեծ 0/0 աուել են թաթերը, յետոյ չայերը, ապա
թաթարները և յոյները, իսկ ամենափոքր 0/0 ասորիները:

Այժմ տեսնենք ընտանեկան վիճակը նահանգում 100 մարդուն ընկնում էր՝

	15—39 տար.		40—59 տ.		60 տ. և աւելի		անչափ չափակ		ընդ. 15 տ. և աւելի	
	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.
ամուրի և կոյս	46,65	18,07	8,05	0,89	5,78	1,02	49,12	25,00	34,42	12,64
ամուսնացած	52,11	78,48	87,53	69,69	76,94	23,77	35,08	38,15	62,34	71,65
այրի	1,05	3,26	4,29	29,17	17,12	74,62	1,76	30,26	3,08	15,46
ամուսնաթաղ	0,12	0,18	0,10	0,13	0,12	0,09	5,26	2,61	0,12	0,17
անորոշ ընտան, վիճակ	0,03	0,01	0,03	0,12	0,04	0,50	8,78	3,95	0,04	0,08

Այս աղբյուրակից երևում է, որ ընդհանրապէս բնակիչների ամենամեծ $\frac{1}{10}$ -ը ամուսնացած էր, մանուսնոց կանայք Ամուսնացածներից յետոյ ամենամեծ $\frac{1}{10}$ սուսկ են ամուրիները և որևայր կանայք, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ ամուսնաթաղները, մանուսնոց ազանաբոյիկ:

Հետազոտել է նաև իմանալ թէ նահանգի բնակիչները ինչպէս էին բաժանուած ըստ դասակարգի և աստիճանի:

Ի, բարձրագոյն 100 մարդուն ընկնում էր.

	նախնական քաղաքներում		անձ, ազնուական		նախնական քաղաքներում	
	ա.	կգ.	ա.	կգ.	ա.	կգ.
տոճ, ազնուական	1,05	3,07	0,79	0,25	1,92	0,04
հոգևորական	0,78	1,16	0,73	0,20	0,49	0,16
ժամատական	0,12	0,87	0,02	6,54	57,00	0,22
գիւղացի	88,55	28,78	96,38	0,23	1,46	0,07
օտարահայատակ	1,86	4,89	1,49	0,12	0,36	0,16

Ուրեմն նահանգում ամենամեծ $\frac{1}{10}$ կազմում էին գիւղացիները, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ ժամատականները, քաղաքներում ամենամեծ $\frac{1}{10}$ կազմում էին մեչքանները, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ պատուաւոր քաղաքացիները, քաղաքներում ամենամեծ $\frac{1}{10}$ կազմում էին գիւղացիները, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ ժամատականները:

Առաջ բերելը նաև նախնորում ապրող մի քանի դիտար ազգերի զբաղիտու.

Ընդհանրապես զբաղիտ

Ռուսերեն զբաղիտ

	Ընդհանրապես զբաղիտ		Ռուսերեն զբաղիտ	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.
առև	56,71	18,44	—	—
Թաթար	3,92	0,34	0,48	0,03

Նախնորում առանձին զբաղիտութեան բարձր 1/10-ը բացառուում է նրանով, նախնատարար ամենից շատ զբաղիտ էին հայերը, ամենից սակաւ չրդերը՝ Ընդհանր Այս ընդհանուր եզրակացութիւնները առաջ բերելուց յետոյ, այժմ տեսնենք թէ

Ըստ ճնկավայրի

ճնկայ բնակիչների կազմը

Գաղութներ և նոյն քաղաք տարածքներ	Բնակիչներ	Ըստ ճնկավայրի					ճնկայ բնակիչների կազմը					
		ճնկայ	այլ գաղութներ	այլ ճնկավայրեր	այլ տեսութիւններ	ազնուական տեսակներ	նոգեւորական	վանատական	մեջանին	գիւղային	օտարազգաց	մնաց զառանգ
1. Երևանի գ.	150879	131335	10306	4222	4516	3712	1208	187	15059	124914	4154	1645
Երևան քաղ.	29006	16673	6878	3512	1943	2170	334	185	14927	8094	2122	1174
2. Աղէքսանդ. գ.	165503	148179	2607	10749	3968	1394	1572	381	20745	138515	2296	600
Աղէքսանդ. ք.	30616	20807	1326	7677	806	1111	302	363	20240	7999	462	139
3. Նախիջ. գ.	100771	96480	1173	1612	1506	1769	717	143	10168	85637	2074	263
Նախիջ ք.	8790	7689	490	337	274	626	87	1	6027	1503	511	35
Օրդուբադ	4611	4140	7	348	116	165	12	—	3766	499	147	22
4. Նոր-Բայ. գ.	122573	117658	2482	1393	1040	291	786	225	7641	112840	123	667
Ն.-Բայ. ք.	8486	8114	131	85	156	65	88	220	7480	413	15	205
5. Սուրմ. գ.	89055	83952	1011	1511	2581	1005	452	73	71	84025	2626	803
Իզդիբ	4680	3491	113	582	494	142	61	31	18	3589	399	440
6. Շ.-Դար. գ.	76538	73883	1289	380	986	1389	318	3	216	72884	1624	104
Բաշ-Նորաշեն	867	652	103	59	53	140	—	3	43	589	86	6
7. Էջմիած. գ.	124237	117182	3586	610	2859	1263	1478	2	322	118265	2591	316
Վաղարշապ.	5267	3772	413	331	751	196	194	2	126	3886	779	84
ամբողջ նահ.	829556	768669	22954	20477	17456	10823	6531	1014	54222	737080	15483	4393
Ն. Թ. քաղաք.	92323	65338	9461	12931	4593	4615	1078	805	52627	26572	4521	2105

Այս ընդարձակ աղիւսակից երևում է, որ հայերը Երևանի նախնորում բազմամարդ ներքի, իսկ Թաթարները երկրորդ տեղը, Մնացած ազգերից նախնատարար բազմամարդ

Յեան $\frac{1}{10}$ Ը՛

ընդհանրապես զրազե

առստեքն զրազե

ա. իգ.

ա. իգ.

11,42 2,11

2,87 0,64

ըսւրդ 0,57 0,04

0,08 0,01

որ ուսանի մեծ մասը եկուր աստիճանաւորներ են և զինուորական բնակիչները բազէս արականները աւելի զրազէս էին քան իգականները: Բնակիչները ինչպէս էին զետեղուած նաճանդում:

Վերահսկող, ստորաւ և քիւրս	ըստ մայրեցի լեզուի						ըստ դատանութեան							
	ճանաչուած զերակիւները						մնացած							
	ճայ	հուրդ	հեղայ	բարբար	ասորի	մնացածները	ուրբ. և դատանակից	հնարաւոր և արականներ	հում. կար.	բողոքական	մանուկական	հեղայ*	թիւս.**	այ թիւս.
3713	58148	8195	326	77491	2288	718	5732	383	324	104	85549	403	58341	43
3171	12523	64	204	12359	81	604	2929	335	312	91	12516	270	12537	16
6836	141522	4976	450	7832	34	3853	7202	1460	1686	374	8496	481	141028	4776
5157	21771	101	415	1090	—	2082	5408	140	1287	271	1263	443	21775	29
1014	34672	639	4	64151	9	282	881	170	171	13	61825	36	34675	—
232	2263	2	—	6161	4	128	249	16	88	5	6170	1	2261	—
179	284	—	—	4088	—	60	181	5	47	3	4091	2	282	—
2716	81285	2995	31	34726	4	816	349	2790	19	7	88122	77	81206	3
57	8094	241	15	40	—	39	65	18	17	—	283	4	8099	—
1361	27075	19099	6	41417	—	97	1505	15	31	14	52640	9	26945	7896
559	3934	72	4	82	—	29	565	6	4	10	107	4	2932	52
122	20726	3761	6	51560	331	32	119	4	21	8	55328	8	21050	—
31	132	90	—	597	—	17	34	—	10	4	687	—	132	—
175	77572	9724	27	35999	196	544	610	5	8	251	45139	31	77089	1104
141	4996	21	6	71	5	27	156	3	5	2	101	7	4991	2
5937	441000	49389	850	313176	2662	6342	16398	4627	2260	771	350099	1045	440334	13823
9527	53997	591	644	24488	90	2987	9587	523	1770	886	25218	731	54009	99

* Նոյն թուում 45 կարային:

** Նոյն թուում լուսաւորչական 455.042 հ. հայ-կաթ. 7884 հ.:

զուրկան կողմից առաջին տեղն են բռնում (441000 հ. կամ 53,169⁰) ամբողջ բնակիչներն չբրդերը, ուսանիչը, ասորիները և ամենից սակաւաթիւ հրէաները:

Բ. Կարսի օրջան

Կարսի շրջանը Լեւոնային երկիր է 500 մետ. բարձրութեամբ ծ. մ. և ունի 16630,7 ք. վերստ տարածութիւն և մէջն մի ք. վերստ վրայ բնակչութիւն էր 17,48 հ., յատկապէս կարսի շրջանակում 25,85 հ., կաղզւանի 2, 12,26 հ., Արտաճանի 2, 13,26 հ. և Օլթիի 2, 12,12 հ.:

1897-ի աշխարհագրի մամուռակ ներկայ բնակիչների ընդհանուր թիւը 290654 էր, իսկ տեղական բնակիչները՝ 296911: Քաղաքների (Կարս ք., կաղզւան, Արտաճան և Օլթի աւան) բնակիչների թիւը 37838 հ. էր, կամ 13,02% շրջանի բնակիչների: Քաղաքի բնակիչների 14,40% -ը օտարազգատակներ էին, կարգը 20,805 բնակիչ ունիւր կամ 55% ամբողջ շրջանի մէջ եղող քաղաքացիների:

Ինչպէս ընդհանրապէս Կովկասում, նոյնպէս և կարսի շրջանում արականների թիւը աւելի չատ էր քան իգականներինը: 1000 արամարդուն ընկնում էր 810 կին:

1000 մարդուց 566-ը ամուրի կամ կոյս էր, 391-ը ամուսնացած, 42-ը այրի, 0,5-ը ամուսնաթող և 0,4-ի ընտանեկան պիտակը անորոշ:

1000 մարդուն ընկնում էր 839 դիւղացի, 55 մեռչանին, 11 զաղախ, 10 անշուտական և աստիճանաւոր, 5 հողերական, 1 տանձային քաղաքացի, 1 վաճառական, 0,6 մնացեալ զատակարգ և 78 օտարազգատակ:

1000 մարդուն ընկնում էր ըստ զուանութեան.

	Կարսի օրջանի.	Արտաճանի օրջանի.	Կաղզւանի օրջանի.	Օլթիի օրջանի.
մահմադական	349	807	361	778
Խուսուրջական	338	24	359	93
ուղղափառ և զուանակից	185	147	187	120
հնարական և ուղղափառութիւնից հետոյցած	85	10	5	1

1000 մարդուն բնիչուած էր ըստ մայրենի լեզուի.

Նայ	Բուրգովն	Թուրքմէն	Կարսի ք.	Արամուճ ք.	Կողզմ. ք.	Օրբի ք.	Բնիչում.
Նայ	253	29					
առանձին	218	11					2
քուրդ	148	8					2
լոյն	112	4					1
զարգախախաղ	103	3					1
ուսու	96	2					1

100,000 մարդուն բնիչուած էր.

Գաղափարներու մ	Կուրացած	խուլ եւ անուր	նամբ	գիծ
կոյր ի ճճէ				
24	79	19	8	50
71	122	65	26	105
64	116	64	25	126
66	117	52	22	63

1000 մարդուց ասորու մ էր.

Երկրագործ ու բնամբ	Կարսի ք.	Արամուճ ք.	Կողզմ. ք.	Օրբի ք.	Բնիչում.
Կենդանապահու բնամբ	751	744	766	845	762
մետաղների մշակագործութեամբ	17	175	39	39	60
աննյարար նիւթեր պատրաստելով	7	3	6	3	5
Նանդերձներ պատրաստելով	6	2	3	2	4
անների շինութիւնով եւ վերանորոգութիւնով	8	3	5	6	6
կտապահութիւնով	11	4	5	2	7
գիւղատնտես. արդիւն. ասնորով	3	4	0,9	1	3
գրամատիպի շահով	10	5	8	4	8
	6	5	3	3	5

Իւրացանձիւք ապիւ 1000 մարդուց ապրում էր

	նչ արդիւնաբերութեամբ		մասն.		ա Ր Պ Ի Լ Ե Մ Բ Ե Ր Ո Լ Բ Ե Ն Ե Մ Բ				
	ընդհանրապէս	Ե. Բ. զինուոր.	ժողով	ընդհանրապէս	Ե. Բ. երես.	Ե. Բ. Լեզու.	ճակատներ	Ենդհանր.	(Խոտակ)
ուսու	472	447	18	463	462	0,4	17	12	4
յոյն	21	2	7	898	856	40	29	7	29
չայ	26	10	75	731	715	12	74	8	55
գուրգ	7	0,7	13	953	650	303	4	1	12
թաթար	225	160	25	681	652	27	27	5	9
տաճիկ	9	1	10	961	933	27	6	0,6	3
զարափափաղ	4	0,6	4	985	978	7	0,6	0,3	1
թուրքմէն	4	2	2	986	980	5	0,9	—	0,2

Ամէն 1000 մարդուն ընկնում էր 107,8 գրաղէտ, նոյն թուում սուտերէն գրաղէտ՝ 62,3, այլ լեզուներով գրաղէտ՝ 41,3, իսկ սեղանահան կրթութիւնից աւելի բարձր կրթութիւն ստացած՝ 4,2: Քաղաքներում իւրացան- շիւք 1000 մարդուց գրաղէտ էին 388,1 հ.: Ընդհանրապէս իւրացանձիւք 1000 արականից գրաղէտ էր 174,5 հ., 1000 իգականից՝ 25,5 հ.:

Այժմ առաջ բերնէք կարսի շրջանում թուով գերակառոյ ազգերի ազգաանոթեան և ըստ մայրենի լեզուի:

Գ. Գանձակի ճակատ

Գանձակի նաճանգը Անդրկովկասի ամենաընդարձակ նաճանգներից մինն է, 38,782,5 քառ. վերստ տարածութիւն ունի և բաղկացած է 8 գաւառից: Բնակիչների ընդհանուր թիւը 1897-ին 878,415 է. էր, որից Գանձ. գ.—162778, Արէշի գ.—67277, Ջիրբայի գ.—63360, Ջիւանշիքի գ.—72719, Ջանդեղուրի գ.—137871, Ղազարի գ.—112074, Նուխու. գ.—129555 և Շուշու. գ.—139771:

Ամէն 1 ք. վերստ վրայ ապրում էր.

Նուխու. գ.	36,02	Շուշու. գ.	32,16	Արէշի գ.	23,77	Ջիրբայի գ.	22,71
Գանձակի գ.	21,14	Ջանդեղուրի գ.	20,18	Ղազարի գ.	18,50	Ջիւանշիքի գ.	15,09

Սուրճան ամենից խիթ բնակուած է Շուշու գաւառը, ամենից նոսր՝ Ջիւանշիքի գաւառը:

Արականների և իրականների յարաբերութիւնը միայն քաղաքներում և ընդհանրապէս գաւառներում ճեւակեալ տասկերն էր ներկայացնում 0/10-ով:

Բաղադրանք	ա.	իգ.	Գաւառներում	ա.	իգ.
Ազտաշ	82,20	17,80	Ղազարի գ.	56,34	43,66
Ղազարի	76,20	23,80	Ջիւանշիքի գ.	56,34	43,66
Ջիրբայի	70,96	29,04	Գանձակի գ.	55,62	44,38
Թարթար	65,96	34,04	Ջիրբայի գ.	54,71	45,29
Փորիս	57,03	42,97	Նուխու. գ.	54,27	45,73
Գանձակ	55,73	44,27	Արէշի գ.	54,22	45,78
Նուխի	53,55	46,45	Շուշու. գ.	53,91	46,09
Շուշի	51,46	48,54	Ջանդեղուրի գ.	52,61	47,39

Արանից երեւում է, որ արականների ամենամեծ 0/10 տուել է Ազտաշ, ամենափոքր 0/10 Շուշին, Իգական-

ների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ առևել և Շուշին, ամենափոքր $\frac{0}{10}$ Ագոսաչը, արականների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ գաւառներից առևել են Ղազախի և Զխւանչիքի գաւառները, ամենափոքր $\frac{0}{10}$ Զանգեզուրի գաւառը, Իգախանների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ առևել և Զանգեզուրի գաւառը, ամենափոքր $\frac{0}{10}$ Ղազախի և Զխւանչիքի գաւառները, քիչ քաղաքներում և քիչ բնօջիւրապէս գաւառներում արականը շատ է քան իգականը:

Բնակիչների բաժանումը ըստ մայրենի լեզուի $\frac{0}{10}$ -ով.

վիկիտորոս	1,61	մարդրոս	0,10	բելորոս	0,33	լեհ	0,07	գերմանացի	0,36
յոյն	0,06	հայ	33,26	թաթ	0,20	գուրգ	0,35	հրէայ	0,02
սրբայի	0,14	լեզիկ	2,57	թաթար	60,80	մնացածը	0,13		

Նահանգի բնակիչների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ -ը կազմում էին թաթարները, նրանցից յետոյ հայերը, ամենափոքր $\frac{0}{10}$ -ը հրէաները:

Բնակիչների բաժանումը ըստ գաւառների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ -ով.

	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն	բնակչութիւն
	1,19	1,08	34,00	0,10	0,45	0,23	62,93	0,02	0,02
ուղղափառ և գաւառակից									
հնարաւան և ուղղ. հետոցած									
լուսաւորչական									
համ. կաթ.*									
բողոքական									
հրէայ									
մահմետական									
մնացեալ գաւառ.									
	4,52	0,56	36,89	0,69	0,39	0,20	56,68	0,07	0,01
	0,81	1,14	33,68	0,03	0,46	0,23	63,64		

Նահանգում ամենատարածուած կրօնը մահմետականութիւնն է, իսկ երկրորդ տեղը բնում է լուսաւորչականութիւնը:

* չայ կաթովիները առանձին չեն յիշուած:

Ընակիչների բաժանումը ըստ գումարների և ըստ ազգությունների (մ. լեզուով) 0/0-ով.

	ուղղված	հնարավոր լուսավորչ.	հում. կար.	բոլոք.	հրեայ մանուկ.	մնաց. քառան.
Վեկերոս	47,11	0,67	0,55	3,50	0,46	0,28
Մալոբոս	76,54	5,11	0,35	17,88	—	—
Բելոբոս	1,95	95,33	0,04	2,65	—	—
ԼԵՏ	4,87	—	92,37	1,95	—	0,49
Գերմանացի	0,50	—	0,62	97,81	—	0,38
Եթի	99,64	—	0,36	—	—	—
Հայ	0,02	—	99,87	0,01	—	0,05
Քաթ	0,34	—	—	0,06	99,60	—
Գուրգ	0,07	0,26	—	—	—	—
Հրեայ	—	—	—	—	—	99,51
Վրացի	95,00	0,67	—	—	98,92	0,54
Լեզի	3,42	—	—	—	—	0,50
Քաթար	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	99,91
Մնացածը	39,82	0,36	15,27	2,86	0,71	38,31

Այս աղյուսակից երևում է, որ հանձնված հայերի 99,870/0-ը լուսավորչական էր, լեզվիները 27,790/0-ը*, վրացիների 2,990/0-ը, իսկ այլ ազգերի համեմատաբար աննշան 0/0-ը:

*) Խոսքը ուսուցիչներին է վերաբերում.

Այժմ գնեցք գրագէտները 0/10-ը ըստ հասակի.

	ամբողջ մամանգում		հաղաքներում		գիւղերում	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.
10 տ.-ից պակաս	1,19	0,42	6,44	2,49	0,71	0,20
10—19 տ.	9,68	4,09	40,59	23,69	5,98	1,61
20—29 տ.	12,12	2,25	36,17	13,92	8,80	1,05
30—39 տ.	9,87	1,86	34,33	11,10	7,12	0,86
40—49 տ.	10,42	1,59	35,88	8,40	7,55	0,77
50—59 տ.	11,39	1,30	38,16	5,75	7,88	0,69
60 տ. և աւելի	9,37	0,74	31,82	3,00	6,48	0,04
անցայտ հասակ	8,50	0,84	19,66	2,24	2,89	0,29
միջին թիւ.	7,35	1,70	28,33	10,06	4,97	0,75

Այստեղից երևում է, որ գրախուսվելուը համեմատաբար քաղաքներում աւելի էր տարածուած քան գիւղերում և տրականները մէջ աւելի՝ քան իրականներէն նահանգում գրագէտները ամենամեծ 0/10 տուել են 20—29 տարեկան տրականները և 10—19 տ. իրականները, ամենափոքր 0/10 տ.-ից պակասները, քաղաքներում գրագէտները ամենամեծ 0/10 տուել են 10—19 տարեկանները, ամենափոքր 0/10 տ.-ից պակասները, գիւղերում գրագէտները ամենամեծ 0/10 տուել են 50—59 տարեկանները (ա.) և 10—19 տարեկանները (իգ.), ամենափոքր 0/10 տարեկանից պակասները (ա.) և 60 տարեկանից աւելիները:

Այժմ անսենեք թէ ամբողջ բնակիչները ինչպէս էին զետեղուած նահանգում.

	ր ս ս ճ ճ ճ ր ա վ ա լ ր ի ի							ր ս ս դ ա ս ա կ ա ր գ ի				
	Գաւառներ և նոյն քառում խաղաղներ	Ընդամենը	Տեղաբնիկներ	այլ գաւառ- ներէջ	այլ նահանգ- ներէջ	այլ պետ- ութիւններէջ	ագնուական անձ, և սօմն,	նոգելուական	վաճառական	մեղանին	զիւրաջի	օտարազգ- սակ
1. Գանձակի գ.	162788	144745	6830	7717	3496	4882	905	287	24058	125397	5947	1312
Գանձակ ք.	33625	24242	4198	3923	1262	2225	272	285	21673	6334	2375	461
2. Արէշի գ.	67277	57868	3318	5838	253	1160	107	16	813	64622	496	63
Աղտաշ աւան	528	76	234	216	2	29	—	—	173	310	2	14
3. Զիրբայիլի գ.	66360	62866	1609	1001	884	2362	162	—	347	62008	1325	156
Զիրբայիլ	520	205	202	104	9	77	—	—	164	249	9	21
4. Զիւանշիբի գ.	72719	64368	7211	539	601	2610	197	16	1092	67688	702	414
Թարթար	752	263	382	56	51	102	—	—	319	195	112	24
5. Զանգղբի.գ.	137871	134585	1114	933	1239	6015	859	—	342	127972	1763	900
Գորիս ք.	1450	1103	166	165	16	211	42	—	112	965	30	90
6. Ղազարի գ.	112074	106645	1325	3346	758	3369	325	15	557	106006	1371	431
Ղազարի ք.	1769	649	438	441	241	184	2	1	240	975	337	30
7. Նուխու գ.	120555	114226	2246	3940	143	3071	363	88	22251	94328	181	273
Նուխի ք.	24734	22407	1227	992	108	708	122	79	21991	1619	126	89
8. Շուշու գ.	138771	127489	7891	2486	905	7588	1184	597	18344	107861	1660	1537
Շուշի ք.	25881	20461	4254	836	330	2772	270	593	16755	4833	745	413
ամբողջ նշնգ.	878415	812792	31544	25800	8279	31057	4102	1109	67804	755882	13465	5086
Ն.թ. քրքներում.	89259	69406	11101	6733	2019	5808	708	958	61427	15480	3736	1142

Գ. Թ ի ճ ի ս ի

Թիֆլիսի նահանգը բաղկացած է հետևեալ գաւառներից. 1) Թիֆլիսի գաւառ, 2) Ախալքալաքի գ.—2.368,6 ք. վ., մի ք. վերտաի վրայ 30,69 հ., 3) Ախալցխայի գ. վրայ 21,65 հ., 5) Գորու գ.—6.033,9 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 31,67 հ., 6) Դուշէտի ք. վ.-ի վրայ 22,15 հ., 8) Թելաւի գ.—2.974,5 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 22,44 հ., 3.544,3 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 23,76 հ.

Ամբողջ նահանգում քաղաքացիները կազմում են 21,40/0, իսկ գիւղացիները զաքներում առնասարակ 1000 արականին ընկնում է 701 իգ., իսկ ընդհանրապէս

բ ս ս մ ա յ ր ե ն ճ ի լ ե զ զ ի ի

բ ս ս դ ա լ ա ն ու ը բ ե ա ն

ճահանգում միւս զեռախաղ ազդեր																
վերինում ստորում բնարս	զերմանցի	հայ	հուր	կերմանցի (խզի)	ուսանցի	բարս	մնացած ազդ.	ուղղական դարձանկյ	հնարական ազդ. հնարայ.	հա. ու. կար.	բարձրական	մանկական	մնացած	հեւայ*	հրաս.**	ու. հրաս.
10428	3086	43040	38	39	4	103970	2183	4782	5996	410	3688	104487	165	43258	2	
2735	103	12055	3	3	4	17426	1296	2830	340	342	190	17714	130	12077	2	
162	1	13822	—	5869	4	47133	286	177	1	8	2	53290	37	13762	—	
29	1	116	—	84	—	267	31	25	—	4	1	363	15	120	—	
893	26	15746	398	—	—	49189	108	563	341	64	36	49599	3	15752	2	
94	1	228	—	—	—	186	11	88	10	7	1	186	—	228	—	
208	5	19551	571	79	—	52041	264	242	30	13	12	52853	3	19566	—	
65	2	120	—	—	—	508	57	39	14	3	9	565	—	122	—	
1006	9	63622	1807	7	—	71206	214	480	642	12	65	73047	—	63625	—	
125	1	1082	—	1	—	209	32	78	12	10	57	212	—	1081	—	
3444	43	43555	137	2	—	64101	792	1589	2418	94	45	64325	33	43568	2	
251	2	802	—	—	—	601	113	245	85	17	5	610	1	806	—	
230	7	18899	1	8506	7030	83578	2304	1057	11	101	13	92220	1785	25368	—	
213	6	4186	—	114	1	19974	240	258	9	98	11	20132	24	4202	—	
1504	17	73953	90	1	2	62868	336	1539	68	166	87	63001	5	73905	—	
396	12	14420	—	—	—	10778	275	470	28	138	75	10809	5	14356	—	
17875	3194	292188	3042	14503	7040	534086	6487	10429	9507	868	3948	552822	2031	293304	6	
3908	128	33009	3	202	5	49949	2055	4033	498	619	349	50591	175	32992	2	

* Նոյն թուում 4 կարային

** Ն. Թ. լուսատրչական 298685, հայ կամ. 105.

Ճ ա հ ա ն զ

որ ունի 3.688,4 թ. վ. տարածութիւն, որ իւրաքանչիւր թ. վ.-ի վրայ բնակուում է 63,61 հ., — 2.259,6 թ. վ., մի թ. վ. վրայ 30,46 հ., 4) Բորչալուի գ.— 5.938,5 թ. վ., մի թ. վ.-ի գ.— 3.437,9 թ. վ., մի թ. վերստի վրայ 19,69 հ., 7) Ազնախի գ.— 4.620,0 թ. վ., մի 9) Թիւնէտի գ.— 4.256,3 թ. վ., մի թ. վ.-ի վրայ 8,02 հ., և 10) Զաքարթալայի գ.—

78,60/0, Թիֆլիս քաղաքում 1000 արականին ընկնում է 675 իգական և նահանգի քա-
ամբողջ նահանգում 1000 արականին ընկնում է 864 իգ.:

Ըստ 3897-ի աշխարհագրի թիֆլիսի նաճանգում գրայինները 465537 հ. էին կամ 44,240/0 ամբողջ բնակիչների, իսկ նայերը 196189 հ. կամ 18,677/0, ֆաբրիկաներում նայերը կազմում էին 33,089/0, իսկ գրեզներում 14,759/0: Նայերը բնակչության 1/3-ի, Ախալցախի և Երզնայի գաւառներում, նաճանգում ուսանողների թիվը 85772 էր կամ 7,530/0, յասակալէս ֆաբրիկաներում 21,840/0, իսկ գրեզներում 3,630/0:

Այժմ ամեն մասին, ուր նաճանգի բնակիչները բաժանուած են ըստ մ. լեզուի և գաւառների, ստաց բերեցը 0/0-ով նայերիս վերաբերեալ օտարերկրացիներին:

	ըստ մ. լեզուի		ըստ գաւառների	
	ա. իզ.	ա. իզ.	ա. իզ.	ա. իզ.
վեզերք	0,5	0,0	0,0	0,0
բերք	0,0	0,0	0,0	0,0
մնաց. սղան.	0,0	0,0	0,2	4,1
Ֆրանս.	1,8	1,2	0,0	0,0
մնաց. գերմ.	5,1	0,0	0,9	0,8
հայ	92,3	91,6	0,7	0,3
բուրգ	0,9	0,0	0,0	0,0
հրէայ	0,0	0,0	6,4	6,0
իտալի	0,5	0,4	0,0	0,0
լեզուի	0,1	0,0	0,1	0,0
գին	0,0	0,0	0,1	0,0
աանկ	0,0	0,0	0,1	0,0
մնաց. արգ.	0,6	2,5	1,9	0,6

Սոյն աղյուսակից երևում է, որ թիֆլիսի նաճանգի լրատարգականների և հ. կաթողիկէների ամենամեծ 0/0-ը նայախօս է Այդ գաւառներին, ևն պատկանում վրտարանների, գերանակաւն լեզուներով խօսողներից և արտախօսներից բաւական նշանաւոր 0/0, իսկ այլ լեզուներով խօսողներից աննշան 0/0:

Նաճանգում ամբողջ ազդերը գրադիտուրիվեան սոյն պատկերն էին ներկայացնում 0/0-ով.

	ա.	խգ.	ա.	խգ.	ա.	խգ.		
Վեկերորս	59,9	37,8	ժաբորս	62,9	17,4	բեկորս	64,6	22,0
ԼԵՏ	63,5	70,0	Մնաց. սլաւ. ազգ.	84,4	64,2	Լիւս.-լատիչ	59,3	58,3
Փրանս.	87,1	94,1	գերման.	73,4	73,3	Մնաց. գերմ.	92,3	89,7
Իոյն	15,3	3,1	հայ	24,6	14,1	պարսիկ	16,6	7,4
ՍԱ	3,5	0,4	հրէայ	53,5	35,1	Վրացի	15,4	12,4
Իանթւկ	47,8	31,3	ժինգրէկ	56,9	38,3	Լեզգի	5,2	0,2
Ճէճն	10,7	6,9	Փլեմակ. ազգ.	66,5	0,9	Քաթար	44,4	0,9
Սաճիկ	3,8	1,6	ասորի	22,5	11,9	Մնաց. ժողով.	39,1	45,3

Այս կողմ թողնելով եւրոպական ազդերին, որոնք բնիկ ժողովուրդ չեն, և ուսաներին, որոնց մեծ մասը ստանձանաւոր և ծառայողներ են, և վերջնելով միայն տեղական գլխաւոր ազգերին, կանաններ, որ նաճանգում գրադիտուրիվեալ ամենից շատ տարածուած էր նախնատարար մինչդրէներսի մէջ, Քաթար պարսկանները աւելի գրադէտ էին քան հայերը և վրացիները. իսկ Քաթար կղզականները աւելի պակաս գրադէտ էին քան հայ և վրացի կղզականները.

Այժմ տեսնենք նաճանգի բնակիչները գլխաւոր գրադիտուրը 0/0-ով

Գ Ք ա դ մ ս լ ն Բ	ամկտա		ոչ ամկտա		ընդամ.
	ա.	խգ.	ա.	խգ.	
	1	2	3	4	5
գերգայն և անտառ. անտեսութիւն	51,13	22,81	47,97	77,10	68,74
գործարանական և լեռնային արդիւնարերութիւն	12,11	18,10	12,77	7,01	8,67
տեղագիտութիւն և հաղորդակցութիւն	2,84	0,41	2,57	1,82	2,04

	1	2	3	4	5
վանաստականութիւն	6,21	6,72	6,28	4,64	5,10
զինուորութիւն	10,92	—	9,71	0,38	3,06
վարչական, դասակարգ., նասարկ., ծառայութիւն և արտա արուեստ	3,79	5,48	3,97	2,74	3,10
մասնատու գործունէութ., և ծառայութիւն, ծառայ և վարձկան	8,76	18,82	9,88	3,53	5,35
սեփական միջոցներով նիւթալէս արտաւորումներ և դանձա- րանից կամ մասնատու մարդուց արուեստ ստացողներ	3,36	21,47	5,37	2,22	3,12
անորոշ և անկայտ գրադուներ	0,89	6,19	1,48	0,56	0,82

Արատատու բնակիչները այն պատկերն էին ներկայացնում.

	բնում. կոյր	ի ձեւ. կոյր	կուրացած	նամբ և խուլ	նամբ	գլխ	ընդամենը
արական	775	240	535	419	95	667	1956
իգական	821	276	545	262	53	346	1482
երկեսն	1596	516	1080	681	148	1013	3438
100000 մարդուն բնկնում էր	151	48	103	65	15	96	327

Հետաքրքիր է խնամալ նաև բնակիչների բնաանկան վիճակը 9/8-ով.

	10—39 տ.	40—59 տ.	60 տ. և ավելի	անցյալ հասակ						
	ա. իգ.	ա. իգ.	ա. իգ.	ա. իգ.						
ամուսին և կոյս	75,8	61,8	4,7	1,8	3,1	1,6	54,7	44,6	62,1	49,6
ամուսնացած	23,3	36,0	87,4	65,6	76,3	23,0	27,7	28,6	34,9	39,2
այրի	0,8	2,1	7,6	32,2	20,4	74,7	3,5	17,8	2,8	11,0
ամուսնաբոլոջ	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	3,9	0,4	0,1	0,1
անկայտ բնա. վիճակ	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	0,6	15,2	8,6	0,1	0,1

Գարշավ բնակիչների բաժանման ըստ դասակարգի, պէտք է աներ, որ գիւղացիները կազմու՛մ էին.— 82,40% մեջնանները— 9,70% տղամ. արքունականները— 2,80%, անձնական արքունականները— 1,40%, Ֆրանկոյ դասակարգները — 3,70% Օտարազգատականները 52,80%-ը (8142 հ., որից 6108 տ. 2034 կգ.) պարսկաճայտական էր, 33,10%-ը (5508 հ., որից 4203 տ. 6 1305 կգ.) տաճկաճայտական, 40% ը ցերեմանաճայտական 6 7,50%—ը մնացեալ օտարազգատականները:

Անգ մեռւմ է ծանօթանալ թէ գրադիտու թիւեր որչափ էր տարածուած նաճանդունք.

Գրադիտութեան թիւը ըստ նասակի.

նսնանդունք

սինն	10 տ. նասակ	մ.	կգ.
10—19 տ.	32,4	4,5	2,4
20—29 տ.	35,0	11,0	14,5
30—39 տ.	30,4	10,2	11,0
40—49 տ.	23,4	7,9	7,9
50—59 տ.	19,4	6,7	19,4
60 տ. և աւելի	15,9	5,8	15,9
անյայտ նասակ	21,1	19,4	19,4
անբող բնակ.	29,0	8,9	29,0

խաղաղներում

մ.	կգ.
9,6	6,4
55,9	36,6
58,4	33,8
56,1	24,8
48,8	18,4
43,9	19,2
36,6	10,8
40,4	29,0
42,8	22,3

Գրադիտութեան % ը ըստ դասանս թեան.

մ.	կգ.
20,4	14,4
13,9	8,1
20,0	16,5
7,2	1,2

մ.	կգ.
2,55	0,5
62,5	64,8
43,4	23,5

Այսմ տեսնենք թէ բնակիչները անբող նաճանդունք ինչպէս էին գիտեցուած:

մ.	կգ.
24,2	14,8
71,8	74,0
4,0	0,8

մ.	կգ.
14,2	14,8
71,8	74,0
4,0	0,8

Թիֆլիսի մահացածներ

բ ս ս դ ա ս ա կ ա ռ գ ի

ը ս ս մ ա

գուտանքի և տարիներ	երկուս կից	ազնուական	նոգեւորական	վանատական	մեչյանք	գիւլացի	օսարանցա- սակ	մնացած դասակարգ	վեյիֆորսու, մայրսու և բնորսու	նայ
1. Թիֆլիսի գաւառ	234632	26345	3136	3095	61795	123708	10371	6182	55373	5792
Թիֆլիս ք.	159590	25048	2407	3079	59458	54581	9242	5775	47599	4713
2. Ախալքալաքի գ.	72709	442	1292	103	3900	66263	396	313	5453	5252
Ախալքալաք ք.	5440	130	168	96	3550	1016	229	251	703	413
3. Ախալցխայի գ.	68837	1289	302	205	12693	53280	402	666	2238	1514
Ախալցխա ք.	15357	626	154	177	11532	2261	294	313	1580	903
4. Բորչալուի գ.	128587	2130	838	19	903	119927	3349	1421	9349	4743
Շուլաւէր	4553	115	17	1	108	3960	224	128	155	403
5. Գորսու գ.	191091	7395	2189	147	5405	174776	576	603	5623	7683
Գորի ք.	10269	1201	433	91	3936	4430	43	135	1322	2053
6. Դուշէտի գ.	67719	1212	556	66	1004	64603	106	172	1035	1633
Դուշէտ ք.	2566	265	34	2	805	1391	21	48	378	433
7. Սղնախի գ.	102313	1656	1276	84	8857	90074	88	278	4910	6333
Սղնախ ք.	8994	237	125	34	7462	1052	28	56	191	2533
8. Թեւաւի գ.	66767	1965	935	208	6001	57321	60	277	719	4733
Թեւաւ ք.	13929	774	391	178	5634	6817	26	109	500	3433
9. Թիոնէտի գ.	34153	169	270	1	119	33526	12	56	638	533
Թիոնէտ	1089	68	31	1	1	945	1	42	44	433
10. Չարաթալայի շրջ.	84224	1786	69	19	1744	80440	67	99	434	2133
Չարաթալա ք.	3009	203	27	14	1212	1474	49	30	377	1433
ընդամենը նշանուում.	1051032	44389	10863	3947	102421	863918	15427	10067	85772	196133
ն. թ. քաղաքներում	224796	28667	3787	3673	93698	77927	10157	6887	52849	74333

Ե. Բ ա գ ա լ

1897-ի աշխարհագրից կրկնց, որ Բագուի նահանգում կար 826716 բնակիչ, որը բնակւում էին 24,03 հ. Ամենից խիտ բնակուած էր Բագուայ գաւառը, ուր ամէն քաղաքացիները կազմում էին ամբողջ բնակիչների 20,4⁰/₀-ը:

Ի քննակիչները.

Ի քննակիչները					Ը Ս Պ Պ Ո Ւ Ն Ե Մ Ե							
առ	վրացի	լեզվի	բարբար	մնացածները	ուղի.	հնարավոր է արձանդատար	հառմ. կար.	բարձրական	մանկահասկան	հեղալ.	հրկուս.	սլ հրկուս.
712	80293	124	13764	25433	132803	3565	8180	5889	16161	4089	64206	240
65	41151	113	5557	17172	83740	3144	7048	3317	7448	3668	50958	227
4	6448	6	6572	1687	5811	4417	264	40	7648	215	54294	20
3	129	—	27	442	924	13	172	24	28	193	4086	—
14	12211	6	12370	26854	8723	34	1524	104	37958	1752	18741	1
11	3576	6	108	1041	2421	14	1350	65	206	1533	9768	—
628	7840	240	37742	25365	35405	3772	578	2458	37537	195	48610	32
3	94	2	132	122	278	1	13	—	166	72	4023	—
50036	124180	30	432	3104	164861	2064	438	213	585	3222	19706	2
184	6208	8	85	378	7062	32	164	29	105	64	2813	—
14523	49690	17	405	369	63606	317	65	17	476	61	3177	—
61	1523	4	18	113	1920	—	25	10	26	1	584	—
30	84827	279	5272	603	85447	1417	322	56	5599	124	9346	2
—	6182	13	24	48	5090	9	13	4	42	20	3816	—
88	57357	1752	1873	224	53330	10	44	35	3746	36	9560	6
3	9798	14	49	100	7531	9	19	12	90	10	6258	—
227	30302	6	3	2439	30730	604	1	1	1997	14	806	—
—	978	2	2	8	998	24	1	—	11	—	55	—
6	12389	31670	28950	8675	4606	9	128	9	77321	17	2133	1
—	190	589	299	154	537	7	117	9	925	7	1407	—
67268	465537	34130	107383	94753	584821	16209	11544	8822	189028	9725	230579	304
1130	69829	751	6301	19578	110501	3253	8922	3470	9047	5568	83808	227

* Նոյն թուում 45 կարայիմ

** Նոյն թուում լուսաւորչական 240,161 հ., հայ-կաթ. 20216 հ.,

Ո Ս Պ Պ Ո Ւ Ն Ե Մ Ե

458065 արական (55,4%) և 368651 (44,6%) իզական Իւրօբանչիւր ք. վերստի վրայ ք. վերստի վրայ ապրում էր 50,15 հ., ամենից նօսր Զաւատի գաւառը—8,9 հ.,

Նաճանգուժ արդող զիսուք ազգերի գրագիտութիւնը հեռեհեռ պատկերն ունիք Պ-ովի

ուսու 37,6 հայ 24,4 քաթար 2,5 քաթ 1,9 քաթի: 1,2

Ռուսներին գրագիտութեան բարձր $\frac{9}{10}$ -ը բացառուում է նրանով որ նրանք եկեւոր մտորութիւն են և մեծ մասը ծառայողներ և ստորճանաւորներ: Ռուսներին խոյ գրագիտութեան կողմից կրկնող անցը նաճանգուժ բռնում են հարկը:

Մարմնական արտա ունեցողները նաճանգուժ 2,585 հ. էին, որից 1108 հ. (կամ $42,90\%$) կրակիւ էնդ-հանրապէս արտաւորները բնակչութեան $9,319\%$ -ն էին կազմում: Արտաւորներին 27,4 $\frac{9}{10}$ -ը անուսնացած էր: Անուսնացած էին նաև ի ձեռ կողմերը (24,6 $\frac{9}{10}$), երտաւոր բնակիչներին ի ձեռ կողմ էր 23,90 $\frac{9}{10}$ կուրացած — 35,80 $\frac{9}{10}$: Ընդճանրապէս կողմ $59,70\%$ խոյլ և հարկ 17,1 $\frac{9}{10}$ միայն հարկ 4,10 $\frac{9}{10}$ գիւժ — 19,1 $\frac{9}{10}$:

Ըստ գրագիտչի և ըստ մայրենի լեզուի նաճանգի բնակիչները հեռեհեռ պատկերն էին ներկայացնում զ Պ-ով:

	ոչ արդիւնաբերող երկրագործութիւն					մնաց.
	1	2	3	4	5	
ուսանիչն	25,6	32,0	27,9	12,2		2,3
լեհերէն	65,5	5,4	13,5	13,7		1,9
մնաց. սլուսն. է.	11,4	12,1	47,0	14,1		15,4
լիտուո-լատիէ է.	76,8	0,3	5,9	17,0		—
սուսն. է.	46,2	1,9	35,4	11,14		5,1
գերման. է.	39,4	4,7	47,3	15,9		2,7
մնացեալ գերմ. է.	16,2	4,8	52,0	22,3		2,7
մնացեալ հնդկանորդ. է.	11,8	69,2	8,6	8,7		1,7
հրէակ. է.	31,2	6,0	18,6	41,7		2,5

	1	2	3	4	5
բարձուել է	37,7	11,2	11,7	37,2	2,2
կով. լեռնակ. է	5,8	89,6	2,8	0,9	0,9
Քին. է	41,8	27,0	25,5	4,7	1,0
տաճկաթաթար. է	8,7	71,2	6,4	9,2	1,5
մոնգոլ-բուրխատ. է	88,9	41,1	—	—	—
ճ. ա. բաղաբակ. ազգ. է	—	—	100,0	—	—
մնացած է	—	—	—	100,0	—
ցուց չարուած ճ. է	15,2	15,2	98,3	4,5	37,0

Տեղական ազգերից ոչ արգենտարերու թեամբ դարձուածները մէջ ճամնանաարար ասաճին տեղը բնուած են քարթուեական ազգերը, վերջին տեղը կով. լեռնականները, Երկրագործութեամբ պարտադրու են գլխաւորապէս կով. լեռնականները, թաթարները և Նոկիտրոպական ազգերը (Նայերը)։ Նանք. արդեն արեւելքի թեամբ գտնուած թաթարներու թեամբ տեղական ժողովուրդները ճամնանաարար ամենից շատ պարտադրու են Նոկիտրոպական ազգերը (Նայերը), ամենից քիչ կովկասեան լեռնականները։

Նաճանգուած Նայերը և թաթարները գետեզուած էին այսպէս

	թարար		լուստարչական	
	նայ	թարար	3	5
1. Բազուր գ.	22583	63415	22506	—
Կ. Թուռի Բազուր գ.	19039	40341	19033	—
2. Գէւեղաթի գ.	12994	92962	12990	—
Կ. Թ. Գէւեղա ա.	296	1507	294	—
3. Զուտար գ.	699	84054	703	—
Կ. Թ. Սալխան ա.	108	11520	113	—

	1	2	3
4. Ղուբայի գ.	1191	70150	1758
ն. թ. Ղուբա ք.	807	7134	810
5. Լենկորանի գ.	483	84725	487
ն. թ. Լենկորան ք.	299	5600	299
6. Շամախու գ.	14283	89840	14119
ն. թ. Շամախի ք.	2515	16160	2362
ամբողջ նահանգում	52233	485146	52563
ն. թ. քաղաքներում	23124	82262	22911

Բազուի նահանգում գերակշռող ազգը թաթարներն են, Հայերը բազմաթիւ են համեմատաբար Բազու քաղաքում, Շամախու և Գէոկչայի գաւառներում:

*
* *

Անդրկովկասի վերոյիշեալ հինգ նահանգների մասին բաւական ընդարձակ խօսելուց յետոյ, այժմ անցնենք բնակիչների բնական և միջինայական աճումների խնդրին: Սոյն խնդիրների մասին մեր ձեռքի տակ առատ նիւթ չկայ: Եղած հատ ու կտոր նիւթերից քաղում ենք հետևեալը:

1897—1902 թուերի հնգամեայ շրջանում Անդրկովկասի բնակիչների բնական աճումը սոյն պատկերն է ներկայացնում:

	ար.	իգ.	ընդամենը
Թիֆլիսի նահանգ.	28951	26967	55918
Քութայիսի ն.	31371	27014	58385
Բազուի ն.	19623	18518	38141
Գանձակի ն.	21041	16570	37611
Երևանի ն.	32937	28571	61508
Դաղստանի շ.	1989	2725	4714
Կարսի շ.	11998	10767	22765
Ջաբաթալայի շրջանակ.	—	—	—
Չերնոմորեան ն.	3380	3679	7059
	151290	134811	286101

Սոյն աղբւրակից երևում է, որ Անդրկովկասի բնակիչները բնական աճումով հնգամեայ շրջանում աւելացել են 286101-ով, այսինքն տարեկան միջին թուով 57220 հ.:

Եթէ բնական աճման թուերը աւելացնենք 1897-ի աշխար-

հազրի տուած թուերին՝ կտտանանք, որ 1902-ին Անդրկովկասի ընդհանուր բնակիչները թիւն էր 5851648 (3135033 ա.) ըստ այսմ.

	առ.	իգ.	ընդամ.	առ.	իգ.	ընդամ.
Թիւրքիսի ց.	561228	464523	1025751	Պաղստանի ց.	285204	290891
Քուրայիսի ց.	579857	535771	1115628	Կարսի ց.	172569	140850
Բազուի ց.	476653	388294	864947	Չափարայի ց.	45498	38919
Փանձակի ց.	500984	414812	915796	Չեմոմար. ց.	38156	26381
Սեւեանի ց.	474884	416174	891058			

Այժմ վերցնենք մեզ հետաքրքրող Անդրկովկասի մի քանի նահանգների մի տարուայ (1902) բնական աճումը աւելի ընդարձակ կերպով.

1902-ին ամբողջ Անդրկովկասի քաղաքացիները աճել են 6945-ով, գիւղացիները 57989-ով, ամբողջ բնակիչները 64934-ով, իսկ նահանգների բնական աճումը նոյն թուին եղել է այսպէս.

	Բազուի ց.	Փանձակի ց.	Սեւեանի ց.	Կարսի ց.	Թիւրքիսի ց.
Քաղաքներում	809	800	1083	319	2050
Գիւղերում	6001	8450	14044	3057	12815
Նահանգում	6810	9280	15127	3376	14865

Այս և նախընթաց աղիւսակներից երևում է, որ Երևանի նահանգը իւր բնակիչների բազմութեան կողմից սոյն հինգ նահանգների մէջ երրորդ տեղն է բռնում, իսկ բնական աճեցողութեան կողմից առաջին տեղը: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Երևան նահանգի բնակիչների 53 % ից աւելին հայեր են:

Բնական աճման մասին այս ընդհանուր ակնարկը ձգելուց յետոյ, այժմ յատկապէս խօսենք միայն լուսաւորչական (այլադաւանների մասին տեղեկութիւններ չունինք) հայերի բնական աճման մասին: Նոյն 1902 թուին Երևանի նահանգում միայն լուսաւորչականների բնական աճումը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.

Երևան քաղաք	204	Էջմիածնի գ.	1939	Նոր-Ֆայազիտի գ.	2234
Երևանի գ.	891	Աղէքսանդ. գ.	2051	Նոր-Ֆայազիտ ք.	221
Սուրմալուի գ.	901	Աղէքսանդ. ք.	280	Շարուր-Դարալ. գ.	435
Նախիջևանի գ.	804	Նախիջևան ք.	49	Օրդուբաս	6
Նհնգի քղղներում.	760	ն. գիւղերում	9255	ամբողջ նահանգ.	10015

Ուրեմն մի տարուայ ընթացքում Երևանի նահանգի լուսաւորչականները աւելացել են 10015-ով և որովհետև նահանգի ամբողջ բնակիչները, ինչպէս վերևում տեսանք, նոյն թուին աւելացել էին 15127-ով, ուստի և դուրս գալով սրանից 10015 աւելա-

ցած լուսաւորչականների թիւը, կտեսնենք, որ նաճանգի մնացեալ բնակիչները աւելացել են 5112-ով: Ինչպէս գիտենք՝ լուսաւորչականները նաճանգի ընդհանուր բնակիչների կէսից միայն փոքր ինչ աւել են: Բացի սրանից՝ կէ՛կ ի նկատի ունենանք, որ Անդրկովկասի Վիճակադրական Յանձնաժողովի հաշուով նոյն 1902ի սկզբին Երևանի նաճանգում 487095 լուսաւորչական կար, կրտսնէք, որ լուսաւորչականների բնական աճումը նոյն թուին 2% ից էլ անցնում է:

Այժմ համեմատութեան համար գնենք նոյն նաճանգի նոյն թուին չիա և սիւնի թաթարների բնական աճումը:

	ժիւ	սիւնի		ժիւ	սիւնի
Երևան ք.	248	—	Շարուր-Կար. գ.	812	93
Երևանի գ.	265	84	Նախիջևանի գ.	195	—
Սուրմալ. գ.	379	130	Նախիջևան ք.	23	—
Էջմիածնի գ.	360	53	Սրգուքաա	2	—
Ազէքսանդ. գ.	99	49	Քաղաքներում	226	6
Ազէքսանդ. ք.	-1	1	Գիւղերում	3697	340
Ն. Բայազետի գ.	557	1	Նաճանգում	3923	346
Ն. Բայազետ ք.	—	5			

1902-ի սկզբին Երևանի նաճանգում կար 325611 չիա թաթար, որոնք նոյն տարուայ բնթացքում բնական աճումով աւելացել են 3923-ով, այսինքն 1% ից փոքր ինչ աւելի: Նոյն թուին կար 11430 սիւնի թաթար, որոնք նոյն ժամանակամիջոցում աւելացել են 346-ով, այսինքն 3% ից էլ աւելի:

Այժմ աեսնենք կարսի շրջանը:

Կարսի շրջանում 1902-ին և 1903-ին լուսաւորչականների և սիւնիների բնական աճումը հետեւեալ սյաակերն ունէր:

	լուսաւորչականներ		սիւնիներ	
	1902-ին	1903-ին	1902-ին	1903-ին
Կարս քաղաք	126	294	26	5
Կարսի շրջանակ	210	465	276	639
Արտաշան	3	3	18	28
Արտաշանի շրջանակ	7	10	617	1759
Կաղզուան	16	42	14	17
Կաղզուանի շրջանակ	236	259	272	303
Օլթի	26	27	-3	8
Օլթիի շրջանակ	8	66	210	256
Քաղաքներում	171	366	55	58
Գիւղերում	461	789	1376	2962
Նաճանգում	632	1146	1430	3020

Կարսի շրջանում 1902-ի սկզբին կար 80389 լուսաւորչական, տարուայ մէջ բնական աճումով շատացել են 639-ով, այսինքն $1\frac{1}{10}$ -ից պակաս Այս նուայ աճեցողութիւնը բարեբախտաբար առ երեւոյթս է: 80389-ը շրջանի բնիկ լուսաւորչականների թիւը չէ, այդ թուի մէջ են նաև բազմաթիւ գաղթական լուսաւորչականներ, որոնց մի մասը, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, մնաց այդ շրջանում, իսկ միւս մասը անցաւ այլ նահանգներ Այնպէս որ 1903-ի սկզբին Կարսի շրջանում նամենատարար աւելի քիչ լուսաւորչական կար, այն է 78113 է., որոնք տարուայ բնթացքում բնական աճումով բազմացել են 1146-ով, այսինքն $1,5\frac{1}{10}$ -ից աւելի:

1902-ին Կարսի շրջանում կար 59350 սիւնի մահմետական, տարուայ ընթացքում բնական աճումով աւելացել են 1430-ով այն է $2\frac{1}{10}$ -ից աւելի: 1903-ին նոյն շրջանում կար 57286 սիւնի մահմետական, այսինքն աւելի սակաւ քան 1902-ին 1903-ին սիւնիները աճել են 3020-ով, այն է $5\frac{1}{10}$ -ից էլ աւելի: Եթէ Անդրկովկասի Արմակաղբակի Գանձնաժողովի Տրատարակութիւններից առնուած այս տեղեկութիւնները սխալ չեն կամ ազգայրական վրիպակ, այն ժամանակ պէտք է ենթադրել, որ 1902-ից յետոյ սիւնիները պակասել են Կարսի շրջանում՝ այդ շրջանից դուրս գաղթելով: Ասկայն թէ այս շրջանում և թէ, ինչպէս տեսանք, Երևանի նահանգում, սիւնիների բնական աճումը զերազանց է:

Թիֆլիսի նահանգում լուսաւորչականները 1901-ին բնական աճումով բազմացել են 4287-ով, 1902-ին 941-ով (եթէ այս թիւը սխալ չէ), 1903-ին 3637-ով, 1904-ին 4744-ով և 1905-ին 3773-ով: Այնպէս որ հինգ տարուայ ընթացքում տարեկան միջին թուով աճել են 3472-ով:

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ 1904-ի սկզբին Թիֆլիսի նահանգում կար 279988 լուսաւորչական և տարուայ ընթացքում բնական աճումով շատացել են 4744-ով, կտեսնենք, որ աճել են $1,5\frac{1}{10}$ -ից փոքր ինչ աւելի:

Բայց բնական աճման մասին այս հատուկոր տեղեկութիւններով որոշ եզրակացութեան գալ բաւական դժուար է, մանաւանդ որ բնակիչների մերկնայական աճման մասին, այն է՝ գաղթականութեան և տեղափոխութեան մասին՝ ճշգրիտ տեղեկութիւններ չկան, ուստի և դժուար է որոշել յայտնի ժամանակում իսկական բնակիչների թիւը և բնական աճման $\frac{1}{10}$ -ը:

Բայց և այնպէս լուսաւորչականների և ընդհանրապէս հայերի բնական աճման $\frac{1}{10}$ -ը հէնց սոյն անկատար տեղեկութիւնների հի-

ման վրայ էլ կարելի է 1,5-ից մինչև 2 հաշուել, կամ 1,80 մտա-
ւորապէս, ինչպէս և մենք հաշուել ենք սոյն աշխատութեան նա-
խընթաց էջերում:

Այստեղ մենք տեղեկութիւններ բերինք նաև մեր հարեան
շիւս և սիւնի մասնատականների բնական անման մասին: Շատ ցան-
կալի էր մեր միւս հարեանների, վրացիների բնական անման մա-
սին էլ որոշ տեղեկութիւններ առաջ բերել, բայց չկարողացանք,
որովհետև վերոյիշեալ վիճակագրական հրատարակութիւնների մէջ
բնական անման մասին տեղեկութիւնները բերուած են ըստ դա-
ւանութեան, ուստի և վրացիները ուղղափառների հետ միասին են
յիշուած:

Այժմ մի քանի խօսք էլ ասենք հայերի մեքենայական ան-
ման մասին:

Միայն 1902-ին կարսի շրջանի բնակիչ են գրուել 18091
հայ գաղթականներ ըստ այսմ.

	ար.	իգ.		ար.	իգ.
Կարս քաղաք	5757	4326	Կաղզուան	2835	2759
Կարսի շրջանակ	659	500	Կաղզուանի շրջկ.	107	95
Արտահան	137	133	Օլթի	364	337
Արտահանի շրջկ.	18	16	Օլթիի շրջանակ	28	29

Ամբողջ կարսի շրջանում 9906 ար., 8185 իգ., ընդամենը 18091 հ.:

Նոյն տարուայ ընթացքում նոյն շրջանի բնակիչ են գրուել
նաև ուրև աղանդաւոր, թաթար և այլն ընդամենը 41 հ.:

Նոյն 1902-ին Երևանի նահանգի բնակիչ գրուել են ընդամենը
6651 հայ գաղթական ըստ այսմ.

	ար.	իգ.		ար.	իգ.
Երևան քաղաք	2267	1629	Նոր Բայազիտ	1	1
Նորաղաւթ և Իմանչ.	2	1	Ներքին Ախտա	11	8
Ղաւաբլու	5	1	Ալափարս	1	—
Աղէքսանդրապօլ	1119	909	Հին Նախիջևան	378	318

Ամբողջ Երևանի նահանգում 3784 ար., 2867 իգ., ընդամենը 6651 հ.:

1902-ին Երևանի նահանգի բնակիչ գրուել են նաև 5 ուղ-
ղափառ և գնչու:

Ուրեմն 1902-ին կարսի շրջանում և Երևանի նահանգում
ապրող հայերի թիւը մեքենայապէս անել է ընդամենը 23742 նո-
րեկ գաղթականներով:

Հետեւալ 1903-ին Թիֆլիսի նահանգի բնակիչ գրուել են 413
հայ գաղթական, կարսի շրջանի բնակիչ՝ 252 գաղթական, Բա-

թումի շրջանի բնակիչ՝ 1718 գաղթական, Գանձակի նահանգի բնակիչ՝ 135 գաղթական և Գութայիսի նահանգի բնակիչ՝ 445 գաղթական, ընդամենը 2963 հայ գաղթական:

Մենք այստեղ առաջ բերինք միայն Տաճկաստանից գաղթած և վերոյիշեալ նահանգներում բնակիչ գրուած հայերի թիւը: Իսկ ինչ վերաբերուած է զիւզերից քաղաք և մանաւանդ զաւսաներից Թիֆլիս, Բագու, Բաթում և այլ մեծամեծ քաղաքներ տեղափոխուող հայերին, ոչինչ չենք կարող ասել, որովհետեւ լիակատար ճշգրիտ տեղեկութիւններ չկան:

Եթէ նոյն իսկ մեքենայական աճումը ի նկատի չունենանք, այլ միայն բնական աճումը (1,80), այժմ վերոյիշեալ հինգ նահանգներում այլ և այլ դաւանութեան հայերի թիւը սոյն պատկերը պէտք է ունենայ հաւանականաբար:

ա. Երեւանի ց. 519113 բ. Կարսի ց. 86101 գ. Գանձակի ց. 352572

1 Երևանի գ. 68361 1 Կարսի շրջի. 54566 1 Գանձակի գ. 51028

2 Աղէքսդ. գ. 166463 2 Արտասանի շ. 2263 2 Արէշի գ. 16239

3 Նախիջ. գ. 40917 3 Կաղզուանի շ. 25580 3 Զիրքայիլի գ. 18587

4 Նոր Բայազ. 95823 4 Օլթու շրջ. 3692 4 Զիւանչիբի գ. 23089

5 Սուրմալ. գ. 31795 5 Զանգեզ. գ. 75078

6 Շար. Գար. գ. 24839 6 Ղազախի գ. 51410

7 Էջմիածնի գ. 90965 7 Նուխու գ. 29934

8 Շուշու գ. 87208

գ. Թիֆլիսի ցան. 271821 Ե. Բագուի ցան. 62266

1 Թիֆլիսի գ. 75525 1 Բագուի գ. 36799

2 Ախալքալակի գ. 64067 2 Գէոկչայի գ. 15328

3 Ախալցխայի գ. 22114 3 Զաւասի գ. 880

4 Բորչալուի գ. 57360 4 Ղուրայի գ. 2074

5 Գորու գ. 23253 5 Լենկորանի գ. 575

6 Դուչէտի գ. 3749 6 Շամախու գ. 16660

7 Սղնախի գ. 11028

8 Թելաւի գ. 11281

9 Թիոնէտի գ. 951

10 Զաքաթ. շրջնի. 2493

Որպէս զի ցոյց տանք՝ թէ մեր ենթադրած թուերը որքան ափաւոր և համեստ են, աւելորդ չենք համարում համեմատութեան համար առաջ բերել Անդրկովկասի Վիճակագրական Յանձնաժողովի հրատարակութիւններից հետեւեալ տեղեկութիւնները: Դեռ 1902-ին Երևանի նահանգում կար այլ և այլ դաւանութեան

ընդամենը 510985 հայ բառ այսմ.— Երևանի գաւառ—60606, Սուր-
ժաղուի գ.—29446, Էջմիածնի գ.—89592, Ալէքսանդրապոլի գ.—
171310, Նոր Բայազետի գ.—92547, Շարուր-Գարապետապոլի գ.—
22650, Նախիջևանի գ. 44834: 1903-ին Կարսի շրջանում կար դա-
նազան գաւառութեան հայ 81842 հ. բառ այսմ.—Կարսի շրջնի
49708 հ., Արտաշանի շ.—1563, Կաղզուանի շրջ.—26739, Օլթու.
շրջանակ—3832:

Նոյն 1903-ին Թիֆլիսի նահանգում յիշեալ տեղեկութիւն-
ների հիման վրայ կար 303555 հայ բառ այսմ.—Թիֆլիսի գ.—
86692, Ախալքալակի գ.—64024, Ախալցխայի գ.—26366, Բորչա-
լուի գ.—60918, Գորու գ.—31569, Դուչէտի գ.—5191, Աղնախի
գ.—14183, Թելուի գ.—11111, Թիսնէտի գ.—961, Զաքարթալայի
շրջանակ—2240:

1905-ի Յունուարի 1-ին Բագուի նահանգում նոյն տեղե-
կութիւնների հիման վրայ կար 77746 հայ բառ այսմ.—Բագուի գ.—
41964, Գէոխչայի գ.—16183, Զաւատի գ.—445, Ղուբայի գ.—
1215, Լենկորանի գ.—682, Շամախու գ.—17257: Ի հարկէ, պէտք
է ի նկատի ունենալ, որ Թիֆլիսի և Բագուի նահանգներում հա-
յերը արտակարգ կերպով շատանում են Թիֆլիս և Բագու քա-
ղաքների հորձիւ, ուր ամէն տարի բազմաթիւ հայեր են զինում
գործ ճարելու համար, բայց և այնպէս՝ վերոյիշեալ թուերը համե-
մատելով մեր ենթադրած թուերի հետ, զմուտք չէ կարակացնել,
որ մեր ենթադրութիւնը ընդհանրապէս ճշմարտութիւնից հեռու
չէ ևւ այսպէս, մինչք ենթադրում ենք, որ 1907-ի Յունուարին՝
Ռուսաստանի այլ և այլ գաւառութեան հայերի թիւը լինելու է
ընդամենը 1437968 կամ կրոր թուով 1438000:

Իսկ եթէ միայն լուսաւորչական հայերը ի նկատի առնենք,
այն ժամանակ 1907-ի սկզբին Ռուսաստանի վեց լուսաւորչական
հայոց թեմերում մեր հաշուով կլինի ընդամենը 1392129 ծխա-
կան բառ այսմ.—Երևանի թեմում—668813, Թիֆլիսի թեմում—
372800, Ղարաբաղի թեմում—175632, Շամախու թեմում—62649,
Աստրախանի թեմում—60842 և Նոր Նախիջևանի և Բնասարաքիայի
թեմում—51393:

Մուսաստանի հայերի մասին խոսելուց շտոյ՝ մեզ ինքն էլ չբռնեան համար մի քանի խօսք էլ ասել Մուսաստանի սահմաններից զուրս ապրող հայերի թուի մասին

Ըստ ֆրանսիացի յայտնի Vital Couinet-ի 1892—95 թուերին, այն է՝ սոսկալի կաստրածներից ասաջ, Ասիական Տանկաստանում կար ընդամենը 993154 լուսաւորչական, 75308 բողոքական և 86549 կաթոլիկ, ընդամենը 1155011 հայ Այս հայերը ըստ վիլայէթների բաժանուած էին այսպէս

վիլայէթներ	ամբողջ բնակ.	լուս. և.	բող. և.	կաթ. և.
1. Երզրուսի	645702	120273	2872	12022
2. Վանի	430000	79000	290	708
3. Բիթլիսի	398625	125600	1950	3840
4. Խարբերդի (Մամուրէթ և Ալիզ)	575314	62983	6060	1675
5. Մուազի	1086015	129523	39433	10477
6. Ադանայի	463459	69300	16600	11550
7. Հալպի	895758	19999	—	18000
8. Դիարբէքիբի	471462	57890	11069	10170
9. Տրապիզոնի	1047700	44100	800	2300
10. Կաստանդինոպոլի (միայն ասիակ. մասը)	240381	36560	—	1833
11. Բրուսայի	1626869	85354	604	3633
12. Անկիրբիայի	892901	83063	2451	8784
13. Կոնիայի	1088000	5700	—	—
14. Բաղդադի	850000	2200	100	1000
15. Բասրայի	950000	1500	25	—
16. Զմիւռնիայի	1396477	14103	265	737
17. Կաստամունիի	1018912	2617	—	30
18. Արտիպիակի	325866	38	—	—
19. Կրէտէ կղ. (այժմ անկախ)	294192	7	—	—
20. Մուսուլի	300280	—	—	—
1. Բէյրութի	543710	—	—	—
Մուսաստանի Գոթիքի և ԳԳԿ				
1. Բիզայի	129438	1656	62	—
2. Իզմիրի	222760	46308	1937	390
3. Զոսի	100000	400	—	—
4. Երուսաղէմի	356842	1000	—	—

Աւրինն ըստ Կինէի Ասիական Տանկաստանի սոյն 21 վիլայ-

յէթներում և 4 մութեսարիֆութիւններում անցեալ դարի 90-ական թուականների սկզբներում կար ընդամէնը 16390643 բնակիչ, որից 1155011-ը հայ, և թէ ի նկատի ունենանք, որ Եւրոպական Տաճկաստանում այդ ժամանակ հաշուով էր (Լինչ) մօտ 186000 հայ, կստանանք Տաճկահայերի ընդհանուր թիւը 1341011: Սոյն թիւը բնական պայմանների մէջ այժմ զգալի կերպով շատացած պէտք է լինէր: Սակայն շատացել է, նոյնն է մնացել, թէ զուցէ նոյն իսկ քչացել է, դժուար է ճիշդ պատասխան տալ, ի նկատի ունենալով բազմաթիւ կոտորածները և զաղթականութիւնները: Լ'նդունենք, որ նոյնն է մնացել և անցնենք միւս կրկններին:

Ռուսաստանում, իչնպէս տեսանք, այժմ կայ 1438000 հայ, Ամբողջ Պարսկաստանում ըստ Պերջին հաշիւների կայ 75000 հայ: Աշխարհի մնացեալ բոլոր մասերում միասին մօտ 50000 հայ: Ուրեմն այժմ, 1907-ի սկզբին, ընդհանուր հայերի թիւը հաւանականաբար 2904011 է, կամ կլոր թուով 2900000:

Անդրկիացի յայտնի ճանապարհորդ Լինչը 1898-ին, այն է՝ Տաճկաստանի յայտնի կոտորածներից յետոյ, հայերի թիւը գնում է 2427394 ըստ այսմ.— Հայկական սարահարթ (սուսական և թրքական նահանգներ)—

Կովկաս և Անդրկովկաս	450000
Ասորիսան և Բեսարաբիա	75600
Ասիական Տաճկաստանի միւս մասը	751500
Եւրոպական Տաճկաստան	186000
Ատրպատական	28000
Նոր Զուղա և շրջակայք	14110
Բուլղարիա և Արևել. Ռումէլի	5010
Ռումանիա	8070
Աւստրիա	1230

Ընդամէնը 2,427,394

Համեմատութեան համար այստեղ գնենք նաև Կ. Պոլսի ազգային հիւանդանոցի հրատարակած 1902-ի օրացոյցի տուած թուերը, այլև Ռազմիկ թերթում (1906 թ.) Տիգրան-Տէրօլլիի հաշիւը:

Ըստ յիշեալ օրացոյցի հայերի թիւն է.		Ըստ Տիգրան-Տէրօլլիի հայերի թիւն է.	
Տաճկաստան	2300000	Ռուսաստան	1422136
Ռուսաստան	1500000	Տաճկաստան	1169644
Պարսկաստան	100000	Պարսկաստան	75000
Ռումանիա	50000	Մնացած տեղերում	57220
Բուլղարիա		Ընդամէնը	2,724,000

Եզրագտոս	5000
Ամերիկա	20000
Հնդկաստան	5000
Հայ հասակական	50000

Ընդամենը 4,040,000

Համեմատութեան համար զննելով սոյն երեք հաշիւը, կրկնում ենք, որ մեր կարծիքով ներկայումս հայերի ընդհանուր թիւը 2,900,000-ից մինչև 3,000,000 կարելի է հաշուել, Բայց կարող է պատահել, որ հայերը երեք միլիոնից էլ աւելի են: Մայնակու հաշուով դեռ 1899-ին Վանի վիլայէթի ամբողջ բնակիչները 53146 տուն էին, իսկ միայն հայերը 13735 տուն: Նոյն ժամանակում Բիթլիսի վիլայէթի ամբողջ բնակիչները 62020 տուն էին, իսկ միայն հայերը 23326 տուն: Մայնակին բաւական հաստատուն փաստերով ապացուցանում է, որ այդ վիլայէթներում հայ բնտանիքները բազկացած են լինում առ սակաւն 8 անդամից, հետևաբար 1899-ին Վանի վիլայէթում կար 109880 հայ, իսկ Բիթլիսի վիլայէթում 186608 հայ: Այն ինչ, ինչպէս տեսանք, Կինէի հաշուով 1892—95 թուերին Վանի վիլայէթում կար միայն 79998 հայ, իսկ Բիթլիսի վիլայէթում միայն 130790 հայ, եւ եթէ Մայնակուն հաւատանք իրրև արժանահաւատ ազրիւրի, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք, որ միայն Ասիական Տանկաստանում անհամեմատ աւելի շատ հայ կայ, քան Կինէի ցոյց տուածը, ուստի և անհնար չէ, որ հայերի ընդհանուր թիւը ամբողջ աշխարհում նոյն իսկ 3,000,000-ից էլ աւելի լինի:

Վ Բ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Բ

Նր.	Տող	Սխալ	Ուղիղ
1	3	տրամադրութիւն	տրամադրութիւն
12	5	Տաթեի	Տաթե
14	27	Հալիձորի	Հալիձորի
17	20	Սահիփանասի	Սահիփանասի
19	4	Վաղեղաճոյ	Վաղեղաճոյ
20	9	175000	173000
20	11	63	64
32	38	Սաղեան	Սաղեան
37	24	6514	61514
39	31	Խաւէա	Խաւէա
42	27	36	360
48	27	Ճիւղաբի	Ճիւղաբի
50	6	Նախընթացի	Նախընթացների
55	25	1.850,4	1.050,4
63	1	բաժանունը	բաժանումը
66	15	442042	432042
*	*	521610	509810
71	15	646	638
*	*	464	456
72	4	1171909	1161909
*	*	53815	43815
72	15	449926	439926
100	1	խիթ	խիտ
107	29	433042	432042
108	6	Կաղզման	Կաղզուան

